

e-ISSN 3078-9001

ҚҰТТЫ БІЛІК

2025, Том 2, № 4

Qutty bilik

2025, Volume 2, Issue 4

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year

Алматы, 2025
Almaty, 2025

Бас редакторы: **АНАР САЛҚЫНБАЙ**, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасы

Айгуль Исмакова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Алтынай Тымбол	филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Бижомарт Қапалбек	филология ғылымдарының кандидаты, Мемлекеттік тілді дамыту институты (Алматы, Қазақстан)
Дулат Бакишев	тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Хангук шет тілдер университеті (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерден Қажыбек	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Жазира Ағабекова	филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Жарқынбике Сүлейменова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Кәрімбек Құрманәлиев	филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан)
Қаламқас Қалыбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Мағрипа Ескеева	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мехмет Өлмез	филология ғылымдарының докторы, профессор, İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	филология ғылымдарының докторы, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	философия ғылымдарының докторы, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сөйлемез	филология ғылымдарының докторы, профессор, Кастамону университеті (Кастамону, Түркия)
Орынай Жұбай	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Тұрсын Жұртбай	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тыныштық Еркемова	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
Шайгүл Рамазанова	филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)
Эльмира Оразалиева	филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)
Юлай Шамильұлы	PhD., профессор, Назарбаев университеті (Астана, Қазақстан)

Жауапты редакторы:

Жанат Сарсенбай, PhD. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редакторлары:

Аққибат Ақжігітова, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі» қоғамдық бірлестігі. Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі – жылына 4 рет.

Editor-in-Chief: **ANAR SALKYNBAY**, *Doctor of Philology, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial board

Aigul Ismakova	Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Altynai Tymbol	Doctor of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Bijomart Kapalbek	Candidate of Philology, Institute of State Language Development (Almaty, Kazakhstan)
Dulat Bakishev	Candidate of Historical Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies (Seoul, Korea)
Ekrem Ayan	PhD, Associate Professor, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Yerden Kazhybek	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Zhazira Agabekova	Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Zharkynbike Suleimenova	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Karimbek Kurmanaliyev	Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Kalamkas Kalybay	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai (Almaty, Kazakhstan)
Magripa Eskeeva	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Mehmet Ölmez	Doctor of Philology, Professor, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Nadzhiye Ata Yıldız	Doctor of Philology, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Nasreddin Nazarov	Doctor of Philosophy, Professor, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Nergiz Biray	Doctor of Philology, Professor, Pamukkale University (Pamukkale, Türkiye)
Orhan Söilemez	Doctor of Philology, Professor, University of Kastamonu (Kastamonu, Turkey)
Orynai Zhubay	Doctor of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Tursyn Zhurtbay	Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tynyshtyk Yermekova	Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Shaigul Ramazanova	Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Elmira Orazalieva	Doctor of Philology, Associate Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Yulai Shamiloglu	PhD, Professor, Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)

Responsible editor:

Zhanat Sarsenbay, *PhD, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Scientific editors:

Akkibat Akzhigitova, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Bauyrzhan Kaspikhan, *doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Editorial address: 71, Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan, 050040

Tel.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com **web-site:** www.quttybilik.com

Owner: «International Association of Teachers of Kazakh Language». Registered with the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ57VPY00102017 dated 25.09.2024.

Periodicity – 4 times a year.

Главный редактор: **АНАР САЛКЫНБАЙ**, доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Редакционная коллегия

Айгуль Исмакова	доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Алтынай Тымбол	доктор филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Бижомарт Капалбек	кандидат филологических наук, Институт развития государственного языка (Алматы, Казахстан)
Дулат Бакишев	кандидат исторических наук, профессор, Университет иностранных языков Хангук (Сеул, Корея)
Екрем Аян	PhD, доцент, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi (Muğla, Türkiye)
Ерен Кажыбек	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Жазира Агабекова	кандидат филологических наук, ассистент профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Жаркынбике Сулейменова	доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Каримбек Курманалиев	доктор филологических наук, академик НАН РК (Казахстан)
Каламкас Калыбай	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан)
Магрипа Ескеева	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мехмет Олмез	доктор филологических наук, профессор, Istanbul Üniversitesi (Istanbul, Türkiye)
Наджие Ата Йылдыз	доктор филологических наук, профессор, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (Ankara, Türkiye)
Насреддин Назаров	доктор философских наук, профессор, Chirchik State Pedagogical University (Chirchik, Uzbekistan)
Нергиз Бирай	доктор филологических наук, профессор, Pamukkale Üniversitesi (Pamukkale, Türkiye)
Орхан Сойлемез	доктор, профессор, Университет Кастамону (Кастамону, Турция)
Орынай Жубай	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Турсын Журтбай	доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыныштык Ермакова	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
Шайгуль Рамазанова	кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Эльмира Оразалиева	доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)
Юлай Шамильоглы	PhD., профессор, Назарбаев Университет (Астана, Казахстан)

Ответственный редактор:

Жанат Сарсенбай, PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Научные редакторы:

Аккибат Акжигитова, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Бауыржан Каспихан, докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Адрес редакции: 050040, Казахстан, Алматы, просп. аль-Фараби, 71

Тел.: +7 707 993 38 27. E-mail: inbox@quttybilik.com web-site: www.quttybilik.com

Собственник: Общественное объединение «Международная ассоциация преподавателей казахского языка». Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ57VPY00102017 от 25.09.2024 г. Периодичность – 4 раза в год.

© Международная ассоциация преподавателей казахского языка

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Түркітану / *Turkic Studies* / Тюркология

Article	М.К. Хакимова Ұлттық ойлау жүйесінің абстрактілі лексиканың қалыптасуына ықпалы	
	М.К. Hakimova The Influence of National Thinking on the Formation of Abstract Vocabulary	
	М.К. Hakimova Milliy Tafakkurning Abstrkat Leksika Shakllanishiga Ta'siri	8
Article	М. Абдурахманова Өзбек және түрік тілдеріндегі лексикалық омонимдердің көркемдік-танымдық сипаттамалары	
	М. Abdurahmanova Artistic and Cognitive Properties of Lexical Homonyms in the Uzbek and Turkish Languages	
	М. Abdurahmanova O'zbek va turk tillaridagi leksik omonimlarning badiiy-kognitiv xususiyatlari	18
Article	Б.Н. Бияров, Ж.К. Қайырбаева Абай туған қасиетті мекен топонимдерінің этимологиясы	
	B.N.Biyarov, Zh.K. Kaiyrbaeva Etymology of the Toponyms of Abai's Sacred Birthplace	
	Б.Н. Бияров, Ж.К. Кайырбаева Этимология топонимов священного места рождения Абая	34
Article	М.Б. Жукиева Гагауыз тілі – түркі әлеміндегі шағын, бірақ маңызды тіл	
	M.B. Zhukiyeva The Gagauz Language – A Small but Important Language in the Turkic World	
	М.Б. Жукиева Гагаузский язык – небольшой, но важный язык в тюркском мире	42
Article	Ф.С. Курбанова Әлемдік тіл білімінде және өзбек тіл білімінде лингвистикалық сараптаманың зерттелуі	
	F.S. Kurbanova The Study of Linguistic Expertise in World Linguistics and Uzbek Linguistics	
	F.S. Kurbanova Dünya Dilbiliminde ve Özbek Dilbiliminde Dilbilimsel Uzmanlığını İncelenmesi	48

Қазақ тіл білімі / *Kazakh Linguistics* / Казахское языкознание

Article	С.Б. Коянбекова, Б.С. Жонкешов Синергетика: түркі тілдеріндегі салыстырмалы лингвистиканың консолидациялану парадигмалары ..
----------------	---

<i>S.B.Koyanbekova, B.S.Zhonkeshev</i> Synergetics: Paradigms of Consolidation in Comparative Linguistics of Turkic Languages	
<i>С.Б. Коянбекова, Б.С. Жонкешев</i> Синергетика: парадигмы консолидации сравнительной лингвистики тюркских языков	58

<i>Article</i> <i>Л.А. Бугенова, Л.Е. Бастаубаева</i> Қазақ жасөспірімдерінің заманауи коммуникациясындағы англицизмдер	
<i>L.A. Bugenova, L.E. Bastaubayeva</i> Anglicisms in Modern Communication among Kazakhstanian Teenagers	
<i>Л.А. Бугенова, Л.Е. Бастаубаева</i> Англицизмы современной коммуникации казахстанских подростков	68

Әдебиеттану / Literary studies / Литературоведение

<i>Article</i> <i>А.А. Асроров</i> Қазақ ұлтының рухани реформаторы Абай әдеби мұрасында адамгершілік пен нақышбандылық	
<i>A.A. Asrorov</i> The Spiritual Reformer of the Kazakh Nation: Humanism and Mystical Orientation in Abai's Literary Heritage	
<i>А.А. Асроров</i> Қозоқ миллатнинг маънавий ислохотчиси Абай адабий меросида инсонпарварлик ва нақшбандийлик	76

<i>Article</i> <i>А.Ш. Собиров, З.А. Джурабаева</i> «Ақ көңілді адамға айт...»	
<i>A.Sh. Sobirov, Z.A. Djurabayeva</i> "Say thou to the white man..."	
<i>A.Sh. Sobirov, Z.A. Djurabayeva</i> "Sen O'Lanni Oq Ko'Ngil Kishiga Ayt..."	88

<i>Article</i> <i>А.Т. Кембаева</i> Абай Құнанбайұлының «Жапырағы қуарған ескі үмітпен» өлеңінің мәні мен поэтикасы	
<i>A.T. Kembaeva</i> The Meaning and Poetics of Abai Kunanbayev's Poem <i>Japyraǵy qyjarǵan eski úmitpen</i>	
<i>А.Т. Кембаева</i> Смысл и поэтика стихотворения Абая Кунанбаева <i>Japyraǵy qyjarǵan eski úmitpen</i>	94

<i>Article</i> <i>Э.К. Пертаева</i> Дулат пен Абай шығармаларындағы әдеби көркемдеу құралдарының сабақтастығы	
<i>E.K. Pertayeva</i> Continuity of Literary Artistic Devices in the Works of Dulat and Abai	
<i>Э.К. Пертаева</i> Преемственность художественно-выразительных средств в произведениях Дулата и Абая	102

<i>Article</i> <i>Т. Торткүлбаева</i> Абай шығармашылығы және қарақалпақ әдебиеті	
<i>T. Tortkulbayeva</i> Abai's Creative Legacy and Karakalpak Literature	
<i>Т. Торткульбаева</i> Творчество Абая и каракалпакская литература	112

Article	А.Т. Самтарова, Г.С. Жумабаева Фольклордағы жүріс-тұрыс этикалық нормалары	
	A.T. Sattarova, G.S. Zhumbayeva Ethical Norms of Behavior in Folklore	
	А.Т. Самтарова, Г.С. Жумабаева Жүрүм-турумдардың этикалық нормалары – фольклордо	120

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

Article	Ж.Т. Дәулетбекова, Қ.М. Рай «Тірі білім» ілімі: Абай және Ақымет Байтұрсынұлы тұжырымдарының әлем ойшылдары қағидаларымен сабақтастығы	
	Zh.T. Dauletbekova, K.M. Ray Doctrine of 'Living Knowledge': The Alignment of Abay and Aqymet Baitursynuly's Concepts with the Principles of Global Philosophers	
	Ж.Т. Дәулетбекова, Қ.М. Рай Учение о "живом знании": соответствие концепций Абая и А.Байтұрсынұлы принципам мировых мыслителей	128

Article	Н.Т. Коргонбекова, Н.Б. Апазбекова Жаһандану жағдайында халықтың рухани қазыналарының орны	
	N.T. Korgonbekova, N.B. Apazbekova The Role of Spiritual States in the Context of Globalization	
	Н.Т. Коргонбекова, Н.Б. Апазбекова Ааламдашуу шартында әлдик рухий-дөөлөттөрдүн орду	136

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

Article	Қ. Әбдезұлы «Мен не болсам, болайын саған садақа...»	
	K. Abdezuly «Whatever I am, I will be to you...» («Men ne bolsam, bolayyn sağan sadaqa...»)	
	К. Абдезулы «Men ne bolsam, bolayyn sağan sadaqa...»	144

GTAR 16.21.21

Ilmiy maqola

M.K. Hakimova*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
Toshkent, O'zbekiston**(E-mail: xakimova197621@gmail.com)***Milliy Tafakkurning Abstrkat Leksika Shakllanishiga Ta'siri**

Annotatsiya. Til lug'ati muntazam ravishda boyib boradi va abstrakt so'zlar soni ortib boradi. Agar til taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida lug'aviy tarkib asosan konkret so'zlardan iborat bo'lgan bo'lsa, keyingi davrlarda u abstrakt so'zlar bilan boyiy boshladi. Inson tafakkurining abstraksiyalash faoliyati takomillashuvi natijasida tilda abstrakt so'zlar shakllandi va mazkur jarayonning uzluksiz rivoji til leksik tarkibining abstrakt leksik birliklar bilan to'lib borishini ta'minladi. Belgini va munosabatni obyektдан ajratilgan holda anglash, bevosita kuzatishdan tashqaridagi hodisa va mohiyatlarni idrok etish, insonning ma'naviy-axloqiy olamining rivoji abstrakt tafakkur bilan chambarchas bog'liqdir.

Til lug'atini abstrakt so'zlar bilan boyitishda asosiy omil – inson omili bo'lib, zamonaviy insoniyatning jadal taraqqiyoti yangi abstrakt so'zlarning vujudga kelishini belgilaydi. Buning sabablari sifatida dunyo va inson haqidagi bilim va tasavvurlarning tobora murakkablashuvi, insonning ruhiy-ma'naviy olamining takomillashuvi, davlat boshqaruvi va iqtisodiyotning rivoji, keng qamrovli axborotni ixcham shakllarda ifodalash ehtiyojining ortishi, texnologiya imkoniyatlari tufayli videomahsulotlarning sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishi, internet, kompyuter texnologiyalari va kosmonavtika sohasidagi yutuqlar ko'rsatib o'tiladi.

Maqolada abstrakt so'zlarning shakllanishida inson omilining o'rni va ularning til lug'atidagi mavqei aniqlanadi. Abstrakt so'zlarning hosil bo'lishida ratsional bilishning roli yoritib beriladi. Inson omilini belgilash maqsadida taraqqiyot darajasi past bo'lgan jamiyatlar tilida abstrakt tushunchalarni nomlash xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek xalqining ibtidoiy mental xususiyatlarining tilda ifodalanishiga doir misollar keltiriladi.

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, abstraksiya, emotsional bilish, mental bilish, mentalitet, lug'at, abstrakt so'zlar

DOI: <https://doi.org/10.71078/g6m4xh11>

Qabul qilindi: 30.11.2025; Tasdiqlangan: 15.12.2025; Onlayn mavjud: 25.12.2025.

Kirish

Til taraqqiyoti insoniyat tamadduni, aqliy, ruhiy olamining shakllanishini o'zida aks ettiradi. Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida tabiat va jamiyatga bo'lgan munosabati chuqurlashib, olamni va o'zini anglash jarayoni ham murakkablashib bordi. Bunday evolyusion hodisalar, albatta, tilda o'z ifodasini topib boradi. Tilda abstrakt so'zlarning hosil bo'lishi ham (konkret so'zlardan keyinroq) yuqoridagi fikrimizning dalilidir. Abstrakt so'zlar inson fikrlashi taraqqiyotining quyiroq bosqichida shakllangan abstraksiya jarayonining mahsulidir.

Tadqiqotning maqsadi. Til leksikasining abstrakt so'zlar bilan to'lib borishi inson tafakkurining rivojlanishi bilan bog'liq ekanligini ochib berishdan iborat. Millat tafakkur darajasining taraqqiyoti natijasida tilda murakkab semantikali abstrakt so'zlar vujudga kelishini aniqlash.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqotda dialektikaning bilish nazariyasi, tilshunoslikning qiyosiy, tavsifiy, sistem, komponent tahlil metodlaridan, konseptual-kognitiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi

Abstraksiya va uning turlari, abstraksiya jarayoni hamda tushunchalarning shakllanishi, abstraksiyaning tadrijiy taraqqiyoti kabi masalalar D.P. Gorskiy tomonidan monografik planda tadqiq etilgan (Горский, 1961). L.V. Kalinina rus tilidagi konkret, abstrakt, jamlovchi otlar, modda nomlarining ajratilishini morfologik, sintaktik, so'z yasalishi va semantik omillar asosida o'rgangan bo'lsa (КАЛИНИНА, 2009: 339), L.V. Brikotnina ilmiy ishi ingliz tilida belgi-xususiyat bildiruvchi abstrakt nomlarning semantikasi va sintaktik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan (БРИКОТНИНА, 2005: 190).

Munozara va tahlil

Insonlar, avvalo, olamni sezgi a'zolari yordamida bilganlar. Sezgi a'zolari yordamida o'zlashtirilgan olamning hissiy manzarasi insoniyatga muhitga moslashish, muayyan sharoitda yashab ketish imkonini berdi. Lekin taraqqiy etish uchun hissiy bilishning o'zi yetarli emas edi. A.V. Brushlinskiyning ta'kidlashicha, sezgi a'zolari orqali hosil qilingan olamning hissiy manzarasi juda zarur, lekin predmet va hodisalarni, ularning mohiyatini, o'zaro munosabatlarini chuqur, har tomonlama o'rganish uchun yetarli emas (БРУШЛИНСКИЙ, 1986: 323). Shu tariqa bilishning murakkab shakli, aqliy bilish, xususan, abstraksiya vujudga keldi.

«Abstraksiya» termini birinchi bo'lib falsafaga oid asarlarda ishlatilgan. «Abstraksiya» ilk bor qadimgi Yunon faylasufi Aristotel tomonidan qo'llangan. Rim faylasufi Boesiy (Anatsiy Manliy Severin, 480-524) ilmiy muomalaga kiritgan.

Abstraksiya falsafiy gnoseologik masalalardan bo'lib, mazkur termin ostida uchta o'zaro bog'liq hodisa tushuniladi:

1. Bilish shakli. Abstraksiya bilish shakli sifatida predmet yoki hodisaning muayyan bir xususiyat va munosabatlarini fikran ajratish jarayoni. Abstraksiyalash jarayoni.

2. Abstraksiya mahsuli. Abstraksiya termini abstraksiyalash jarayonining mahsuli, natijasi uchun ham qo'llanadi: abstrakt predmet.

Ilmiy tekshirish metodi. Abstraksiya tekshirish metodi sifatida ba'zi hodisa, jarayon, predmetlarni o'rganishda ularning ahamiyatli bo'lmagan tomon va xususiyatlarini hisobga olmaslikka asoslangan. Shunda tadqiqotchining diqqati qaratilgan jihat va xususiyat aqliy ajratilib, «sof holatda» o'rganiladi (Тулєнов, Ғофуров, 1997: 82).

Abstraksiya narsa va hodisalarning xususiyat va munosabatlarini boshqalaridan aqliy ajratish operatsiyasidir. V. Kemerovning falsafiy ensiklopediyasida berilgan ta'rif esa ko'proq ilmiy tekshirish metodini o'zida aks ettiradi: «Abstraksiya nazariy va amaliy vazifalarni yechish, ma'naviy masalalarni anglash yo'lida umumiy, o'ziga xos va universal xususiyatlarni alohida o'rganish maqsadida biror-bir xususiyat, munosabatlarni ob'ektidan aqliy ajratish jarayonidir. Abstraksiya ushbu jarayonning natijasi hamdir (Кемєров, 1998: 21).

Tilshunoslikka oid izohli lug'atlarda esa abstraksiya so'zining ma'nosiga shunday ta'riflar beriladi:

Abstraksiya. 1. Bilishda narsa, hodisalarning muhim va muayyan belgi va qonuniyatlarini ajratish, bo'rttirib ko'rsatish maqsadida ularning juz'iy, ikkinchi darajali tomonlari yoki bog'lanishlaridan xayolan uzoqlashib fikr yuritishdir (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 28).

Abstraksiya – predmet yoki hodisaning ahamiyatli belgilarini ajratish uchun u yoki bu ahamiyatli bo'lmagan jihat, xususiyat, aloqalarini fikran (xayolan) e'tibordan soqit qilishdir.

«Abstraksiya jarayonining natijasida turlicha fikrlar vujudga keladi. Masalan, tushunchalar

(inson, hayvon, o'simlik ...), «abstrakt predmet» termini bilan nomlanuvchi predmetlarning alohida xususiyat va munosabatlari haqidagi fikrlar (oqlik, yetti, hajm, uzunlik, «teskari proporsional bog'liqlik» ...), ideal ob'ektlar haqidagi fikrlar ("absolyut qayishqoq tana", nuqta)» (Горский, 1961: 21). Abstraksiya natijalarining turlicha ekanligi, jarayonning o'zi ham har xil ko'rinishlarda mavjudligini anglatadi. Abstraksiyaning bir necha turlari bo'lib, asosiylari quyidagilardir:

- sodda hissiy abstraksiya – predmet yoki hodisaning ba'zi bir xususiyat va sifatlarini ajratish uchun boshqa xususiyat va sifatleri e'tibordan soqit qilinadi. Masalan, predmetning rangi uning shaklidan ajratiladi yoki aksincha. Voqelik cheksiz xilma-xillikka ega bo'lib, inson idroki uning barcha tomonlarini qamrab ololmaydi. Shu sababli sodda hissiy abstraksiya har qanday idrok jarayonida yuz beradi.

- Umumlashtiruvchi abstraksiya deb predmetning o'xshamagan, farqli xususiyatlaridan uzoqlashib va bir vaqtning o'zida o'xshash, bir xil, umumiy xususiyatlarini ajratishga aytiladi. Mazkur abstraksiya natijasida tushuncha shakllanadi. Ma'lumki, tushunchada predmetlarning umumiy, muhim belgilari aks etadi.

- Ideallashtirish – real empirik hodisalarni ularning real kamchiliklaridan ajratgan holda ideallashtirish sxemaga solish. Buning natijasida ideal ob'ektlar haqidagi tushunchalar shakllanadi. Masalan, «ideal jamiyat», «ideal gaz» kabi.

- Ayiruvchi (izolyatsiyalovchi) abstraksiya muayyan xususiyat va munosabatlarni predmetdan yoki boshqa xususiyatlaridan ajratish jarayonidir. Abstraksiyaning bu turi natijasida «abstrakt predmet» hosil bo'ladi: go'zallik, qattqlik kabi. Mazkur abstraksiyada ham umumlashtirish mavjud bo'lsa-da, farqli tomoni shundaki, ajratilayotgan xususiyat va munosabatlar fikran predmetlashtiriladi, moddiy tashuvchisidan (egasidan) alohida predmet sifatida idrok qilinadi (Горский, 1961: 24).

Abstraksiya bilish shakli va uning natijasi sifatida inson tafakkurining muhim xususiyatlaridan biridir. Bilish jarayonida biz narsaning hamma tomonlarini, xususiyatini, sifatini, uning boshqa narsa va hodisalar bilan bo'lgan son-sanoqsiz munosabatlarini birdan qamrab ololmaymiz. Buyumni yaxlit holda, har tomonlama tahlil qilish yordamida chuqur o'rganish uchun uni fikran parchalab, bo'lib yuborish asosida muhim xususiyat, aloqa va munosabatlarini aniqlash lozim. Ya'ni narsaning alohida bir xususiyatini uning boshqa xususiyatlaridan fikran ajratish va uning barcha boshqa xususiyatlari, sifatlaridan diqqat-e'tiborni vaqtincha uzoqlashtirish kerak yoki boshqacha aytganda, narsaning ikkinchi darajali muayyan jihatlaridan uzoqlashib, uning muhim belgilari ajratiladi.

Abstraksiya hayotimizning har bir jabhasida, har bir lahzada bilish shakli sifatida mavjuddir. Masalan, biz kimningdir ma'naviyatini tahlil qilganimizda, jismoniy xususiyatlarini; tashqi ko'rinishi haqida fikr yuritganda, ichki olamini e'tiborga olmaymiz. Mana shu bilish uchun ahamiyatli jihatning muhim bo'lmagan jihatdan fikran ajratib olish abstraksiyadir.

Til juda murakkab hodisa bo'lib, uning mavjudligi, mohiyati ko'plab mezonlar bilan o'lchanadi. N. Mahmudov ta'kidlaganidek, «Odam bilan bog'liq hodisalar orasida tilday murakkab, muhtasham va muhtaram boshqa bir hodisa yo'q. Uning murakkabligi tilsim qadardir... Ushbu murakkab hodisani tadqiq qilish ham oson kechmaydi. Necha ming yillardan beri ne-ne yorug' aql egalari til tilsimining sanoqsiz jumboqlarini yechish yo'lida sa'y-harakat qiladi, tinimsiz izlanadi, ammo bu tilsim bag'ridagi sinoatlar osonlikcha aqlga bo'y bermaydi» (Махмудов, 2017: 3).

Tilshunos serqirra tabiatga ega tilning muayyan birligini yoki xususiyatini tadqiq qilar ekan, u ushbu tadqiqot uchun muhim bo'lmagan jihatlaridan abstraksiyalashishi lozim. Aks holda ilmiy maqsadga erishilmaydi, ob'ektning mohiyati ochilmay qolaveradi. Masalan, «fonema» birligi fenomen sifatida tovushning lisoniy-funksional belgilaridan iborat. Tabiatan «a» fonemasi mavjud emas. «A» tovushi bor va u «a» fonemasidan farqli hodisa. «A» tovushi cho'ziq yoki qisqa, past yoki baland, g'amgin yoki quvnoq ohangda talaffuz qilinishi mumkin.

O'zbeklar yiqilganda, hayron bo'lganda yoki so'roq ma'nosini anglatish uchun ham «a» tovushini talaffuz qiladi. Agar biz «a» tovushini tadqiq qilmoqchi bo'lsak, uni fizikaviy, psixologik, musiqaviy nuqtai nazarlardan ham o'rganishimiz lozim. Lekin tilshunos uchun tovushning bu xususiyatlari muhim emas. Tilshunos uchun tovushning lisoniy vazifa bajarishi ahamiyatlidir. Shu sababli tovushning lisoniy xususiyatlari lingvistika uchun muhim bo'lmagan jihatlaridan abstraksiyalangan va u «fonema» termini ostida tadqiq qilinadi.

S. Shaumyaning «Zamonaviy tilshunoslikda abstraksiya» nomli maqolasida lisoniy abstraksiya falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Maqola muallifining fikricha, boshqa soha tadqiqotchilari uchun yordam beruvchi mikroskoplar, kimyoviy reaktivlar kabi texnik vositalar tilshunos uchun yordam bera olmaydi. Tilning mohiyatini ochish uchun faqat abstraksiya jarayoni bilish metodi sifatida yordamga keladi. Til birliklari, jumladan, fonema, ideallashtiruvchi abstraksiya natijasi – ideal tovush sifatida o'rganiladi. Zero, har bir tovushning o'ziga xosliklari, nutqiy qo'llanishlari, o'zaro ta'sirlari, ottenkalari, talaffuz qilayotgan kishining fiziologik xususiyatlari e'tibordan soqit qilinib, tilshunos ongli ravishda o'zi yaratgan ideal fonema birligini tadqiq qiladi (Шаумян, 2002: 35). Uning bu qarashlariga Sh.Rahmatullaevning quyidagi fikrlari hamohangdir: «Lisoniy birlik sifatida leksema va morfema mavhum birlik hisoblanadi. Miyaning til xotirasi qismida har bir leksemaning, morfemaning alohida ramzi bo'lib, ana shu ramzdagi axborotdan foydalanish qoidalar ham mavjud; har ikkisi asosida leksemalarning, morfemalarning talaffuz birligi holati yuzaga keltiriladi; leksema va morfema ana shunday nutqiy birlik holatida moddiy birlik, segment birlik sifatida namoyon bo'ladi» (Rahmatullayev, 2006: 6).

E. Byuissans maqolalarining birida har qanday til fakti abstrakt mohiyatga ega bo'lib, ulardagi abstraksiyaning darajasiga ko'ra diskurs nutqqa, til diskursga nisbatan abstrakt; diskurs tilga, nutq diskursga nisbatan konkret degan fikrni ilgari suradi. Olim so'zlarni tashkil etuvchi tovushlarning ohangiga to'xtalar ekan, ayni bir ma'no turlicha ohang bilan aytilishi mumkinligini yoritadi. Masalan, «U qachon keladi?» va «U nimani istaydi?» jumalari bir xil ohang bilan talaffuz qilinishi yoki so'zlovchining ixtiyoriga ko'ra turlicha ohangda aytilishi, bu ohanglar ma'noga ta'sir qilmasligini ta'kidlar ekan, birliklarning lisoniy vazifasini unga ta'sir qilmaydigan xususiyatlardan ajratib o'rganishni lisoniy funksional abstraksiya deb belgilaydi (Бюиссанс, 2016: 210).

Til va nutq bir-biri bilan abstraktlik va konkretlik munosabatida ekanligi ma'lum bo'lgani holda, ilmiy tadqiqot uchun har ikkisi ham birdek muhimligini qayd qilib o'tmoqchimiz. Agar shifokor qandli diabet kasalligining davosini topmoqchi bo'lsa, u o'nlab, yuzlab konkret kasallar bilan ishlaydi. Xuddi shunday tilshunos muayyan lisoniy hodisani tadqiq qilmoqchi bo'lsa, albatta, nutqiy voqelanishini ham o'rganadi. Masalan, so'zning leksik ma'nosini shaklidan ajratib, semema sifatida o'rganamiz, lekin uning mohiyatini nutqdan ajratgan holda tadqiq etib bo'lmaydi. Lekin ilmiy maqsaddan kelib chiqib, bu ikki jihatdan o'rni bilan abstraksiyalashish mumkin.

Abstraksiya tafakkurda yuz beradigan jarayondir. Tafakkurning oynasi esa til. Tilda abstraksiya jarayonining natijalari aks etadi. Abstraksiyaning turli ko'rinishlari natijasida tushunchalar, abstrakt predmetlar vujudga keladi va ular tilda nomga ega bo'ladi. Har qanday tilning lug'at tarkibida ayiruvchi abstraksiya natijasida shakllangan abstrakt so'zlar mavjud bo'lib, tadqiqotchi D.Abdullaeva mazkur holatni "semantik abstraksiya" termini bilan ataydi (Абдуллаева, 2010: 45).

Lug'at tarkibi tilning doimo o'zgarib turuvchi, eng sezgir sohasi bo'lib, unda til egalarining hayotidagi barcha o'zgarishlar, jumladan, aqliy salohiyatining rivojlanishi, fikrlash taraqqiyoti ham o'z aksini topadi. Lug'at tarkib yangi o'rganilgan realliklar, kashf qilingan artefaktlar nomi bilan birga doimiy ravishda abstrakt so'zlar hisobiga boyib boradi. Til tarixiga asoslanib aytish mumkinki, til taraqqiyotining dastlabki davrlarida lug'at tarkibi, asosan, konkret so'zlardan tashkil topgan bo'lsa, keyinchalik esa abstrakt so'zlar bilan boyib bordi.

Abstraksiya jarayoni bilan shug'ullangan rus faylasufi D. Gorskiy: «Til tarixi insoniyat abstraksiyalash va umumlashtirish faoliyatining doimiy rivojlanishidan darak beradi. Ijtimoiy taraqqiyoti nisbatan quyiroq bosqichda bo'lgan xalqlar tilida saqlangan xususiyatlar ularning abstraksiyalash va umumlashtirish faoliyati zamonaviy insonlarnikidan farq qilishidan dalolat beradi», – deb yozadi (Горский, 1961: 151).

M. Gorskiyning bu fikrlari ko'plab tilshunoslar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Masalan, xantiy tili dialektlarida abstrakt tushunchalarning lisoniy reallashuvi bo'yicha tadqiqot olib borgan O. Potanina eskimos tilida abstrakt so'zlar juda kam bo'lgan holda, muz va qorning xar xil turlarini nomlash uchun qirqqa yaqin so'zlar mavjudligini qayd etib, aput «yerda yotgan qor», qana «yog'ayotgan qor», piqsirpoq «dovul paytidagi qor», qimuqsuq «qor uyumi» tushunchalari uchun qo'llanishini yozadi (Потанина, 2006: 73).

O. Рылаева Evenki qabilasida «mavsum» umumiy tushunchasini ifodalovchi so'z mavjud bo'lmagan holatda uning xususiy ko'rinishlari uchun bir qancha so'zlar qo'llanishini ta'kidlaydi. Xugdarpi «yaxshi ov mavsumi», xogdarpi «qalin bo'lmagan qor mavsumi», irkin «bug'ularning teri va shox tashlash mavsumi», xunmilasani «chivin mavsumi», xalgalashani «birinchi kuzgi qor mavsumi» kabi (Рылаева, 2002: 15).

Avstraliyalik aborigenlar tilida daraxt, baliq, qush kabi tur nomlari mavjud emas. Ularda faqat daraxt, baliq, qushlarning har bir xillari uchun alohida nomlar mavjud. Yangi Zelandiyaning Maori qabilasida erkak va ayol daraxtlarning muayyan turlarini atovchi bir qancha nomlarga ega. Ular daraxtlarning o'sish jarayonida barglarning hajmi o'zgarishi bilan bog'liq turli davrlardagi ko'rinishlarini alohida nomlar bilan ataydilar. Ular yana daraxt gullarining maxsus nomlariga, ochilib ulgurmagan barg va mevalarning alohida nomlariga ega. (Горский, 1961: 151).

Yuqoridagi tillar tahlilidan ma'lum bo'ladiki, til taraqqiyotining dastlabki bosqichida, so'zlar, asosan, tor hajmli konkret tushunchalarni ifodalagan. Ularning lug'at tarkibida abstrakt so'zlar kam bo'lgan.

Lekin shu o'rinda aytib o'tish joizki, tilda ma'lum bir turning xususiy ko'rinishlarini nomlovchi so'zlarning ko'pligi ushbu til egalarining abstraksiya darajalari pastligini belgilovchi asosiy omil bo'la olmaydi. Bunday holat mazkur xalqning hayot tarzi bilan ham belgilanadi. Masalan, eskimoslar doimiy sovuq muhitda yashaydi va tilida ko'plab qor bilan bog'liq nominatsiyalarning mavjudligi tabiiy. Masalan, o'zbek tilida qoramolning turini nomlovchi o'nlab so'zlar mavjud bo'lib, bu o'zbek xalqi abstraksiya darajasining pastligidan emas, balki turmush tarzining o'ziga xosligidan dalolat beradi.

Eyrning tadqiqotlariga yana murojaat qiladigan bo'lsak, «Tasmaniyaliklarda ajratilgan, abstrakt (otvlechenный) tushunchalar mavjud emas edi... Ular qattiq, tinch, qaynoq, sovuq, uzun, qisqa, dumaloq kabi tushunchalarni ajratish qobiliyatiga ega emas edilar. Ular qattiq tushunchasini ifodalash uchun «tosh kabi», uzun tushunchasi uchun «uzunoyoq», dumaloq tushunchasi uchun «oy kabi» birikmalarini qo'llashgan» (Горский, 1961: 153).

Insoniyat belgi va munosabatlarni tashuvchisidan alohida tafakkur qilish qobiliyatiga ega bo'lishi bilan tilda eng elementar abstrakt so'zlar paydo bo'la boshladi. Bular, asosan, kundalik hayotdagi hodisalar va doimiy ehtiyojdagi predmetlarning muhim belgilarini ajratish bilan hosil qilingan so'zlardir: sovuq, issiq, qattiq, uzun, qisqa kabi. Bu kabi sodda abstraksiyalarda ajratilgan belgi sezgi a'zolarimiz orqali idrok etiladiki, sovuqlik, issiqlik, qattiqlik teri orqali, uzun-qisqalik belgilari esa ko'z orqali bilinadi. Taraqqiyotning nisbatan keyingi bosqichlarida predmetning belgi va munosabatlari alohida mohiyat sifatida talqin qilinishi oqibatida faqat fikran anglanadigan belgilar ajratildi va abstraksiya darajasi yuqori bo'lgan abstrakt so'zlar shakllana boshladi: hayot, umr, o'lim, tezlik, narx, o'lchov, baxt, quvonch, g'azab, sevgi, muhabbat kabi.

Insoniyat tafakkurining abstraksiyalash bosqichiga o'tishini piktografik yozuv turidan ideografik yozuv turiga o'tishida ham ko'rish mumkin. Piktografik yozuvda konkret narsa-

hodisa to'g'risidagi xabar sodda yetkazilgan bo'lsa-da, abstrakt (mavhum) tushunchalarni yetkazish uchun bu yozuvdan foydalanish qiyin bo'lgan. Shu sababli yozuvning bu turi insonning talabiga to'la javob bera oldi. Shu tariqa ideografik yozuvlar shakllana boshladi, bunda piktogrammalar muayyan narsani emas, g'oyalarni ifodalay boshlagan.

Hozirgi shiddatli va taraqqiy etgan zamonaviy hayotimizda ko'plab abstrakt so'zlar va ma'nolar neologizm sifatida vujudga kelmoqda va yangilik bo'yog'ini yo'qotib umumiste'mol leksikaga aylanib bormoqda: globalashuv, mobillik, tezkorlik. Mustaqillik yillarida tilimizda mavjud abstrakt so'zlar yangicha ma'no kasb etdi, ma'naviyat, mafkura, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, bag'rikenglik, ogohlik, sezgirlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, barkamollik, tadbirkorlik, jonkuyarlik kabi so'zlarning ma'no taraqqiyoti miqdor va sifat o'zgarishlariga uchradi.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, til taraqqiy etib borgan sari abstrakt so'zlar soni ko'payib boradi. Eng rivojlangan tillarda abstrakt so'zlar soni kamroq taraqqiy etgan tillarga nisbatan ko'proq bo'ladi. Yoki muayyan tilda abstrakt so'zlarning ko'pligi mazkur til egalari bo'lgan xalqning chuqur salohiyatga, yuksak ma'naviyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'zbek xalqida ota va qiz munosabati juda muqaddas sanaladi. Otalar qizlariga qattiq gapirmaydilar, qizlar esa otasiga tik qaramaydi. Qizlarning otasiga munosabati «hayo» so'zida, otaning qizini himoya qilishi «oriyat» so'zi zamiridagi konseptlarda aks etadi. Yoki «sabr» degan so'zning konseptual yuki juda zalvorli bo'lib, bunda nafaqat «chidam», balki shukronalik, yaxshilikka ishonch va iymon kabi tashkil etuvchilar mavjud. «Halollik» konseptida ham diniy tushuncha, ham etnik tushuncha, ham tarbiyaviy tushuncha mavjud. Unda birovning haqiga xiyonat qilmaslik, mehnat qilib yashash kerakligi haqidagi tarbiyaviy yuk ham bor. «Tarbiya» konseptining milliy xususiyatlari o'ziga xos bo'lib, u bu tushunchaga xalqimizning munosabati bilan farqlanadi. Farzandlarni tarbiyalash muqaddas burch ekanligi, bitta bolaga yettita qo'shni tarbiyalovchi ekanligi shular jumlasidandir.

Demak, til lug'at tarkibining abstrakt so'zlar bilan boyib borishiga asosiy sabab – inson omili, antropotsentrik omil ekan.

Antropotsentrizm hozirgi zamonaviy tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u tilda inson omilining ahamiyatini ko'rsatib beradi. Zero, til inson tomonidan yaratilgan va inson uchun xizmat qiladi.

Tilda inson omilining ahamiyati xususidagi fikrlar dastlab V.fon Gumboldtning lingvofalsafiy konsepsiyasida uchraydi. Olim til «tashqi olam hodisalari va odamning ichki olami o'rtasidagi olamdir» deb yozgan edi. XX asrning birinchi yarmida tilning struktur tarzda tahlil etilishining ommalashishi natijasida V.Gumboldtning yuqoridagi fikrlari ilmiy ishlarda o'z tasdig'ini topmadi. Lekin XX asrning oxirlariga borib an'anaviy va sistem paradigmada batafsil o'rganilgan lisoniy birliklar va hodisalar tilning egasi bo'lgan inson omili bilan tadqiq qilina boshladi.

Hozirgi kunga kelib olam lisoniy manzarasining zamonaviy jamiyat bilan bir qatorda keskin o'zgargani hech kimga sir emas. Bu esa inson ongining shiddatli taraqqiyoti bilan bog'liq. Til insoniyatning tashqi va ichki olamini qanday bo'lsa, shunday aks ettirishga urinar ekan, insonning tajriba, malaka, bilimining uzluksiz oshishi natijasida olamning lisoniy manzarasi ham tubdan o'zgarib bormoqda. Unda insonning olamni va o'zini anglashi, o'zlashtirishi va o'zgartirishi bilan bog'liq barcha yangiliklar aks etadi. Olamni o'rganishda yangi kashf qilingan realliklar, insonning turli faoliyati natijasida yaratilgan mahsulotlar, aqliy va ruhiy olamimizning takomillashuvi asosida yangi-yangi nominatsiyalar yuzaga keladi.

So'nggi 20 yil ichida barcha tillar qatori o'zbek tilining lug'at tarkibi ham sifat jihatdan o'ziga xos neologizmlar bilan, nutqimiz esa yangi okkazonalizmlar boyib bordi. Neologizmlarning ma'lum qismi esa abstrakt so'zlar hisobiga to'g'ri keladi. Bugungi kunda inson ongining tez taraqqiy etishi bilan birga, olam va odam haqidagi fikrlarimiz, bilimlarimiz ham murakkablashib bormoqda. Tilda esa murakkab bilim va tushunchalarimizni ifodalaydigan leksik birliklar,

jumladan, abstrakt neologizmlar paydo bo'lmoqda. Bu murakkablik neologizm so'zlarning semantik strukturasida ham o'z ifodasini topadiki, so'zda akslanayotgan tushunchaviy, aqliy, kognitiv strukturalarning takomillashganini yana bir karra isbotlaydi.

Mustaqillik davrining dastlabki yillarida neologizm sifatida qaralgan, hozirgi kunda esa til lug'at tarkibidan mustahkam o'rin egallagan mobillik, murosasozlik kabi, ma'no taraqqiyotiga uchragan kurashchanlik, yaratuvchanlik kabi abstrakt so'zlarning murakkab semantikasiga nazar tashlasak, mazkur so'zlar semantikasiga yig'iq propozitsiya, yashirin predikatsiyani yuklash holatlarini ko'rish mumkin. Misol uchun, «kurashchanlik» leksemasining murakkab semantikaga egaligi quyidagi fikrda yaqqol ko'rinadi: «Kurashchanlik – oldiga qo'yilgan siyosiy maqsadlardan voz kechmagan holda, ezgu, bunyodkor va insonparvar g'oyalarni amalga oshirish sari intiluvchanlik».

«Yaratuvchanlik» leksemasining esa semantik yuki so'z birikmasining semantik yukidan ham og'irroqdir: «insonlarning o'z kuch va bilimlariga, malaka va tajribalariga, fan-texnika yangiliklariga tayangan holda ehtyojlari uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlar yaratishdan iborat faoliyatlari». Bu kabi murakkab semantikali abstrakt so'zlarning shakllanishi tez taraqqiy etayotgan, shiddatli zamonda katta ma'lumotlarni kichik til birliklari yordamida ifodalash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Hozirgi davrda ham jamiyatimizdagi yangilanishlar bilan birga tilimiz yangi abstrakt so'zlarga to'lmoqda. Yoki mavjud abstrakt so'zlarning semantikasi ham sifat, ham miqdor jihatdan taraqqiy etmoqda. Masalan, bugungi kunda innovatsiya so'zining «taraqqiyotga olib keluvchi yangi g'oya» ma'nosi shakllandi. Yoki tashabbus so'zi ham yangicha ma'no yuklari bilan boyidi.

Har kungi hayotimizga bevosita kuzatishdagi olamimizdan farqli olamlar haqidagi axborotlarning kirib kelishi ham lug'at boyligimizni abstrakt so'zlar bilan to'ldiradi. Texnika taraqqiyoti davrida internet orqali doimiy ravishda dunyoning xohlagan nuqtasidan tasvirlar, ma'lumotlar olinmoqda, kosmonavtikaning so'nggi yutuqlari, koinotdagi o'zlashtirishlar keng omma uchun sir bo'lmay qoldi, virtual kino, 3D, 4D, 5D kabi video mahsulotlar hayotimizga kirib keldi. Internet tezligini ta'minlovchi 3J, 4J, 5J kabi o'lchov birliklari paydo bo'ldi. Bu ma'lumotlarni o'zlashtirish, uzoqdagi yoki xayoliy olamlarni anglash esa insondan ko'proq abstrakt mushohadani talab qiladi. Abstrakt mushohada natijasida esa abstrakt so'zlar shakllanadi. Virtual, virtuoz, teleportatsiya, mikro dunyo, makro dunyo kabi abstrakt so'zlar shular jumlasidandir.

Insoniyat sivilizatsiyasi nafaqat fan-texnika taraqqiyoti bilan, balki ma'naviy barkamollik, axloqiy yetuklik, ruhiy poklik kabi kategoriyalar bilan ham belgilanadiki, insonlarning ma'naviy komillik sari talpinishlari natijasida mazkur kategoriyalarni nomlovchi abstrakt so'zlar va abstrakt ma'nolar vujudga keldi: ma'naviyat, mafkura, qadriyat, an'ana, insonparvarlik, bag'rikenglik, barqarorlik, aqidaparastlik...

Xulosa

Har qanday tilning lug'at tarkibida abstrakt so'zlar mavjud bo'ladi va leksika doimiy ravishda bunday so'zlar bilan boyib boradi. Til taraqqiyotining dastlabki davr leksikasi, asosan, konkret so'zlardan iborat bo'lib, u asta-sekinlik bilan abstrakt so'zlar hisobiga ham to'lib borgan degan farazlar mavjud. Bu farazlar insoniyatning abstraksiyalash jarayonlari hissiy bilishdan sal kechroq yuzaga kelganligi bilan dalillanadi.

Til taraqqiy etib borgan sari abstrakt so'zlar soni ko'payib boradi. Eng rivojlangan tillarda abstrakt so'zlar soni kamroq taraqqiy etgan tillarga nisbatan ko'proq bo'ladi. Yoki muayyan tilda abstrakt so'zlarning ko'pligi mazkur til egalari bo'lgan xalqning chuqur salohiyatga, yuksak ma'naviyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Lug'at tarkibning abstrakt so'zlar hisobiga boyib borishining bosh omili inson omili bo'lib, bugungi kundagi insoniyatning shiddatli taraqqiyoti yangi-yangi abstrakt so'zlarni vujudga keltirmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Абдуллаева, Д. (2010). *Ўзбек тилида антисемия* (Филол. фан. номз. дисс.). Тошкент.
- Брикотнина, Л.В. (2005). *Специфика семантики абстрактных имен качества и ее экспликация в синтаксисе* (Канд. филол. наук дисс.). Барнаул.
- Брушлинский, А.В. (1986). Мышление. В *Общая психология*. Москва.
- Бюиссанс, Э. (2016). Абстрактное и конкретное в лингвистических фактах: речь–дискурс–язык. В *Political science (RU)*, 3, 209–216.
- Горский, Д.П. (1961). *Вопросы абстракции и образования понятий*. Москва. АН СССР.
- Калинина, Л.В. (2009). *Лексико-грамматические разряды имён существительных как пересекающиеся классы слов* (Докт. филол. наук дисс.). Киров.
- Кемеров, В. (1998). *Философская энциклопедия*. Москва. Панпринт.
- Махмудов, Н. (2017). *Тил тилсими тадқиқи*. Тошкент. Mumtoz so'z.
- Потанина, О.С. (2006). *Способы языковой реализации абстрактных понятий в диалектах хантыйского языка* (Канд. филол. наук дисс.). Томск.
- Пылаева, О.Б. (2002). *Лакунарность лексико-семантического поля «природа»* (Автореф. канд. филол. наук дисс.). Кемерово.
- Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili (Darslik)*. Toshkent. Universitet.
- Туленов, Ж., & Гофуров, Ю. (1997). *Фалсафа*. Тошкент. Ўқитувчи.
- Фалсафа: қомусий лугат*. (2004). Тошкент. Шарқ.
- Шаумян, С. (2002). Абстракция в современной лингвистике. *Вопросы языкознания*, 1, 34–57.
- Ўзбек тилининг изоҳли лугати (1-жилд)*. (2006). Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

References

- Abdullaeva, D. (2010). *O'zbek tilida antisemya* (Filol. fan. nomz. dissertatsiyasi). Toshkent. [In Uzbek]
- Brikotnina, L.V. (2005). *Spetsifika semantiki abstraktnykh imen kachestva i eye eksplikatsiya v sintaksise* (Kand. filol. nauk dissertatsiyasi). Barnaul. [In Russian]
- Brushlinskiy, A.V. (1986). Myshlenie. In *Obshchaya psikhologiya*. Moskva. [In Russian]
- Byuissans, E. (2016). Abstraknoye i konkretnoye v lingvisticheskikh faktakh: rech'–diskurs–yazyk. In *Political Science (RU)*, 3, 209–216. [In Russian]
- Gorskiy, D.P. (1961). *Voprosy abstraktsii i obrazovaniya ponyatiy*. Moskva. AN SSSR. [In Russian]
- Kalinina, L.V. (2009). *Leksiko-grammaticheskiye razryady imen sushchestvitel'nykh kak peresekayushchiyesya klassy slov* (Dokt. filol. nauk dissertatsiyasi). Kirov. [In Russian]
- Kemerov, V. (1998). *Filosofskaya entsiklopediya*. Moskva. Panprint. [In Russian]
- Mahmudov, N. (2017). *Til tilsimi tadqiqi*. Toshkent. Mumtoz so'z. [In Uzbek]
- Potanina, O.S. (2006). *Sposoby yazykovoy realizatsii abstraktnykh ponyatiy v dialektakh khantiyskogo yazyka* (Kand. filol. nauk dissertatsiyasi). Tomsk. [In Russian]
- Pylaeva, O.B. (2002). *Lakunarnost' leksiko-semanticheskogo polya "priroda"* (Avtoreferat kand. filol. nauk dissertatsiyasi). Kemerovo. [In Russian]
- Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili (Darslik)*. Toshkent. Universitet. [In Uzbek]
- Tulenov, Zh., & G'ofurov, Yu. (1997). *Falsafa*. Toshkent. O'qituvchi. [In Uzbek]
- Falsafa: qomusiy lug'at*. (2004). Toshkent. Sharq. [In Uzbek]
- Shaumyan, S. (2002). Abstraktsiya v sovremennoy lingvistike. *Voprosy yazykoznaniya*, 1,

34–57. [In Russian]

O'zbek tilining izohli lug'ati (1-jild). (2006). Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. [In Uzbek]

М.К. ХАКИМОВА

*Өлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті,
Ташкент, Өзбекстан
(E-mail: hakimova197621@gmail.com)*

Ұлттық ойлау жүйесінің абстрактілі лексиканың қалыптасуына ықпалы

Аңдатпа. Тілдің сөздік қоры үнемі толығып отырады, оның ішінде абстрактілі сөздердің үлесі артып келеді. Тіл дамуының алғашқы кезеңдерінде лексикалық құрам негізінен нақты сөздерден тұрған болса, кейінірек ол абстрактілі сөздермен толығып түседі. Бұл үдеріс адам ойлауының абстракциялау қабілетінің жетілуімен тығыз байланысты. Адамның объектіден тыс белгілер мен қатынастарды тануы, тікелей бақылауға келмейтін құбылыстар мен мәндерді ұғынуы, рухани-адамгершілік әлемінің дамуы абстрактілі сөздердің қалыптасуына негіз болды.

Қазіргі адамзат дамуының қарқынды сипаты жаңа абстракт ұғымдардың пайда болуына әсер етеді. Бұған ойлау мен дүниетанымның күрделенуі, адам мен әлем туралы білімнің тереңдеуі, рухани әлемнің дамуы, мемлекеттік басқару мен экономиканың өркендеуі, ауқымды ақпаратты ықшам түрде жеткізу қажеттілігі, сондай-ақ интернет, компьютерлік технологиялар, аудиовизуалды өнімдер мен ғарыш саласындағы ғылыми-техникалық жетістіктер себеп болып отыр.

Мақалада абстракт сөздердің қалыптасуындағы адам факторының рөлі және олардың сөздік қордағы орны анықталады. Абстракт сөздердің пайда болуындағы рационалдық танымның маңызы көрсетіледі. Адам факторын айқындау мақсатында дамуы төмен халықтар тіліндегі абстракт ұғымдардың аталу ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар өзбек халқының бастапқы менталдық ерекшеліктерінің тілдегі көріністеріне мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: антропоцентризм, абстракция, эмоциялық таным, рационалдық таным, менталитет, сөздік қор, абстракт сөздер.

M.K. Hakimova

*Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoiy,
Tashkent, Uzbekistan
(E-mail: hakimova197621@gmail.com)*

The Influence of National Thinking on the Formation of Abstract Vocabulary

Abstract. The vocabulary of the language is regularly enriched and abstract words are counted. If in the early stages of language development the lexical composition consisted mainly of concrete words, then later it began to be enriched with abstract words. Due to the improvement of the abstracting activity of human thinking, in particular, the formation of abstract words have appeared in the language, and the continuous development of the above ensures the saturation of the lexical composition of the language with abstract words. The ability to comprehend a feature and relationship in isolation from the object, cognition of phenomena and entities beyond direct observation, and the development of the spiritual and moral world.

The main factor in replenishing the vocabulary of a language with abstract words is the

human factor, and rapid development The existence of modern humanity determines the emergence of new abstract words. The reason for this is: the increasing complexity of thoughts and knowledge about the world and man, the improvement of the spiritual world of man, the development of public administration, economics, the increased need to provide extensive information in compact forms, the transition of video products to a qualitatively new level due to the wide range of the possibilities of technology, advances in the field of the Internet, computer technology and astronautics.

This article identifies the role of the human factor in the formation of abstract words, their place in the vocabulary. The role of rational cognition in the formation of abstract words has been identified. In order to define the human factor, the naming of abstract concepts in the language of backward peoples was analyzed. Examples were given of the expression of the raw mental characteristics of the Uzbek people in language.

Keywords: anthropocentrism, abstraction, emotional cognition, mental cognition, mentality, vocabulary, abstract words

Muallif haqida ma'lumot:

Hakimova M.K. – professor, doktor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti, Toshkent, O'zbekiston. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2002-7978>

Автор туралы мәлімет:

Хакимова М.К. – профессор, доктор, Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2002-7978>

Information about author:

Hakimova M.K. – Prof. Dr. , Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoiy, Tashkent, Uzbekistan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2002-7978>

Бул жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

GTAR 16.41.25

Ilmiy maqola

M. Abdurahmanova*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston
(E-mail: mabduraxmanova20@gmail.com)***O'zbek va turk tillaridagi leksik omonimlarning badiiy-kognitiv xususiyatlari**

Annotatsiya. Lingvokognitiv yondashuv nutq mexanizmi, olam manzarasi, borliq haqidagi axborotning lisoniy ongda aks etish jarayonlari, so'z ma'nosini o'zlashtirish va tushunchani til xotirasida saqlash, narsa-buyum, hodisa belgilarining idrok etilishi, leksemaning semantik taraqqiyoti masalalarini tahlil qilish, lug'aviy ma'noni anglashda shakl va mazmun mutanosibligini yoritish amaliy ahamiyat kasb etadi. O'zbek va turk tillaridagi leksik omonimlar semantik, struktur-grammatik shaklga ega bo'lishi bilan bir qatorda, kognitiv struktura bilan aloqador mazmunga ham ega bo'ladi. Shu jihatdan, o'zbek va turk tillaridagi leksik omonimlarni lingvokognitiv jihatdan tahlil etish mazkur tillarning tafakkurni shakllantirish, rivojlantirish, idrok, tasavvur va mental leksikon bilan bog'liq xususiyatlarini yoritishda muhimdir. Maqolada leksik omonimlarning tafakkurni rivojlantirish omili sifatida tavsiflashda, tuyuq, askiya janrlari, iyhom, tajnis badiiy san'atlarini kognitiv-semantik jihatdan tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: omonimiya, leksik omonimlar, tillararo omonimla, tuyuq, tajnis

DOI: <https://doi.org/10.71078/80596a98>

Qabul qilindi: 30.11.2025; Tasdiqlangan: 22.12.2025; Onlayn mavjud: 25.12.2025

Kirish

Omonimlik turkiy tillarning tabiatiga xos hodisalardan biri sifatida qayd etilgan. E.V. Sevortyan omonimlarni fe'l – ot tipli ilk o'zaklar deb nomlagan (Севортян, 1962: 365). Ba'zi olimlar omonimlarni turkumdan turkumga ko'chish hodisasi, konversiya sifatida baholashgan (Арнольд, 1954: 296). Bir qator tillarda turkiy tillarga mansub omonimlarning rus tilida qo'llangan metodlar asosida talqin qilingani, turk tilida esa yevropa metodologiyasi asosida yondashilganini kuzatish mumkin. V.D. Arakin turk tilidagi omonimiya hodisasining xususiyatlarini tahlil qilar ekan, turk tili negizida yuzaga kelgan omonimlar xususida to'xtalgan. O'rxun-Enasoy yodgorliklaridagi omonimlarni hozirgi turk adabiy tiliga qiyoslagan: *kurt* I “bo'ri”, *kurt* II “chuvalchang”; *jas* I “yosh, yil”, *jas* II “ko'z yoshi”; *at* I “ot” (hayvon), *at* II “ism”; *ot* III “olov”, *ot* IV “o'simlik”; *dolu* I “do'l”, *dolu* I to'ldirmoq”; *boğmak* I “bo'g'im”, *boğmak* II “bo'g'moq”. Omonimlarning ot–ot, ot–sifat, ot–fe'l, ot–olmosh, ot–son turkumlari o'rtasida kuzatilishini qayd etgan. Bir so'zdan ma'no taraqqiyoti natijasida shakllangan omonimlar haqida so'z yuritgan (Аракин, 1978: 48). Turk tilida omonim atamasida chalkashliklar mavjud: *Sesteşler*, *Eşsesliler*, *Eşadlılar*, *Addaşlar*, *Eş yazımlılık*, *Eş gösterenlik*, *Eş biçimlilik* tushunchalari bilan yuritiladi. Turk tilshunosligida bu masalada hanuz atamalar chalkashligi davom etmoqda (Tamtamış, Kübra, 2021: 619). Hadra Kubra, Erkinay Tamtamışlar omonimiya termini bilan aloqador tushunchalarning mohiyatini yoritgan, *Eş adlı*, *Eş sesli*, *Eş yazımlı* terminlarining munosabatini tavsiflagan: “Bazı eş adlılar eş seslidir. Bazı eş adlılar eş yazımlıdır. Bütün eş yazımlılar eş adlıdır ve Bütün eş sesliler eş adlıdır biçiminde uyarlanabilir”.

Eşadlılık (omonimlik) tovush ifodasi bir xil, ma'nolari boshqa so'zlardir. *Eşyazımlılık* (omograflar) yozilishi bir xil, boshqa-boshqa tushunchalarni anglatish uchun ishlatiladigan

tushunchadir; *eşadlı* (omonim) tushunchalari har xil, yozilishi bir xil bo'lgan so'zlar bo'lib, eşsesli "eş sesli", sesteş "sasdash" terminlari bilan ham yuritiladi; *eşadlılık* (omonimlik) hodisa nomi sifatida *sesteşlik*, *eşseslilik* terminlari bilan parallel ravishda qo'llanadi (Püsküllüoğlu, 2002: 217).

Turk olimi Ekram Sakar shakldoshlik masalasiga to'xtar ekan, Ferdinand de Sossyurning "til belgisi ifodalovchi (akustik obraz) va ifodalanmish (tushuncha)dan tashkil topadi" degan g'oyasiga suyanadi. Yozma nutqda so'z birliklarida mujassamlashgan belgi elementlari – ifodalovchi va ifodalanmish har doim teng kelavermaydi, degan fikrni aytadi. Ikki yoki undan ortiq belgining ifodalovchi va ifodalanmishi bir-biriga o'xshash bo'lishi mumkin. Masalan, turk tilida *Dolu* (to'la) va *Dolu* (do'l) ifodalovchisi ayni, ifodalanmish ayridir. Olim omonim, omograf, omofonni farqlaydi: "homonym – eş adlı – yazımı ve söylenişi aynı kelimeler; homograph – eş yazımlı – yazımı aynı kelimeler; homophone – eş sesli – söylenişi aynı kelimeler" (Sakar, 2023: 23). Ayrim olimlar omonimlarga ta'rif berishda etimologik shakllanishni ham e'tiborga oladilar. Jumadan, Enfel Doğaning qayd etishicha, imlo va talaffuzi bir xil, ammo etimologiyasi turlicha bo'lgan leksik birliklarga omonimlar deyiladi. Berke Vardarning yozishicha: Omonimlar – bir xil shaklga ega bo'lgan, ammo ma'no jihatdan bog'liq bo'lmagan so'zlar – leksik shakllardir.

Tadqiqot metodologiyasi

Omonimlarning turli so'z turkumiga tegishli bo'lishini e'tirof etgan tilshunoslar ularni ikki turga ajratishgan: leksik omonimlar va grammatik omonimlar (Homidov, 2022: 227). Ba'zi turk tiliga oid adabiyotlarda omonimlarning 3 ta turi ajratiladi: leksik omonimlar, grammatik omonimlar va sintaktik omonimlar (Leksik omonimlar – so'z omonimlar (kelime shaklinde olan sesteşler): *ög* (*anne - ona*), *ög* (*akıl - aql*); *balık* (*şehir - shahar*), *balık* (*balık - baliq*); grammatik omonimlar – qo'shimcha qo'shilgach, omonimga aylangan so'zlar (eş sesli gramer şekilleri): *altıncı* (*oltinchi raqam*) – *altıncı* (*tillachi*); *bunsuz* (*busiz*) – *bunsuz* (*muammosiz*). Omonimlik iboralar orasida ham mavjud. Ular frazeologik omonimlar deyiladi: *el kaldırmak – a) qo'l ko'tarmoq; b) urmoq; göz yummak – a) ko'rib ko'rmaslikka olmoq; b) dunyodan o'tmoq*.

Omonimiya hodisasini ifodalash uchun qo'llanadigan *homonim*, *sesteş* (*sestaş*), *eş sesli*, *eş adlı*, *eş okunuşlu* teminlari "Turk tilining izohli lug'ati" da tilshunoslikka oid termin sifatida qayd etilgan.

Ta'kidlash joizki, turk olimlari ikki qardosh yoki qardosh bo'lmagan tillar bilan omonimlar (eşsesliler) qiyosida tillararo omonimiya masalasini tahlil qilganlar. Turk tilidagi tadqiqotlarda tillararo omonimiya yoki "soxta ekvivalentlar", "aldoqchi so'zlar" kabi nomlar bilan ataluvchi til birliklari tadqiq qilingan.

Mavzuni o'rganish darajasi

Omonimlarni tushunishda murakkabliklar yuzaga kelishi mumkinligi boshqa tadqiqotlarda ham aytib o'tilgan. Mazkur hodisaning bir til doirasida ham, chet tillari orasida ham sodir bo'lishi va tillar o'rtasidagi og'zaki yoki yozma muloqotda nutqni anglashda qiyinchilikka olib kelishi ham qayd etilgan. Tillar orasida tasodifan yuzaga kelishi yoki tillararo tovush o'zgarishlari tufayli paydo bo'lishi ta'kidlanib, bir xil o'zakka ega bo'lgan va bir-biriga yaqin tillarda paydo bo'lgan omonimlar ikki tilda qilingan tarjimalarda tarjimonlarni chalg'itishi mumkinligi qayd etilgan (Polat, 2020: 132).

Turkiy tillarda leksik parallellar, jumladan, parallel omonimlarning mavjudligi asoslangan. Bunday omonimlar tillarning qardoshlik belgilari sifati namoyon bo'ladi.

Turk tili doirasida Türkçe-Rusça, Türkçe-Bulgarca, Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkçe-Almanca o'rtasida tarjimalar amalga oshirilgan va turli tizimdagi tillararo yuzaga kelgan sesteş kelimeler *Sahte arkadaşlar* "soxta do'stlar", *çevirmenin yalancı arkadaşları* "tarjimonning yolg'onchi do'stlari", "Tarjimonning

dushmanlari” kabi atamalar bilan yuritilmoqda. B. Yusuf “tarjimonning aldoqchi do‘stlari” atamasining, asosan, tarjima sohasiga tegishli ekanligini ta’kidlaydi (Yusuf, 2009: 647).

Turk tilida omonimlar ko‘p va omonimik qatorlar turli-tuman bo‘lsa-da, omonimiya hodisasi atroflicha, batafsil tadqiq etilmagan. Omonimlarning shakllanishi, yuzaga kelish omillariga bag‘ishlangan monografik tadqiqotlar uchratmadik.

O‘zbek tilshunosligida omonimlar turlari, shakllanishiga doir turli fikr-mulohazalar o‘rtaga tashlangan. Leksik omonimlarning amaliy jihatdan qo‘llanishi hamda o‘rganilishi dastavval Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari bilan bog‘liq. Eski o‘zbek tili lug‘atlarida ham bir qator omonim birliklar (shakldosh so‘zlar) qayd etilgan.

S. Usmonov o‘zbek tilini “boshqa tillar kabi omonim (shakldosh) so‘zlarga boy bo‘lgan bir tildir”, deb tavsiflaydi. Aristotelning “nomlar ichida omonimlar sofistlar uchun foydali, chunki ular yordami bilan sofist hiyla-nayrang ishlatadi, sinonimlar esa shoir uchun foydali” degan ta’riflarini keltirib, omonimlarning qadimiyligini ta’kidlagan. O‘zbek xalqining askiya va o‘lan-qo‘shiqlarida omonimlardan foydalanishlarini qayd etgan.

O‘zbek tilshunosligida omonimiya hodisasi lingvistik jihatdan tadqiq qilingan. Dunyo tilshunosligida omonimiya hodisasiga psixolingvistik nuqtayi nazardan yondashish, lingvokognitiv hodisa sifatida baholash kuzatiladi. Psixologik yondashuvda esa omonimlarning bir xil shakl asosida paradigma hosil qilishi muhimdir. Bir xil shaklning tub so‘z va yasama so‘z, o‘zak va leksemashakl o‘rtasida yuzaga kelishi uning shakllanishi bilan bog‘liq keyingi jarayondir.

O‘zbek tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlarda omonimlarga psixolingvistik, kognitiv jihatdan yondashilgan o‘rinlar ham kuzatiladi.

H. Jamolxonov omonimlar kishining chuqur fikr yuritishiga yordam berishini qayd etgan (Jamolxonov, 2005: 167). Sh. Rahmatullayev o‘zbek tilshunosligida birinchilardan bo‘lib omonimiyaning turlari, shakllanish jarayoni haqida ilmiy asosda fikr bildirgan. Shu bilan bir qatorda, omonimiyaning inson miyasi, qabul qilish darajasi bilan bog‘liq hodisa ekanligiga e’tibor qaratgan. “Omonimiya ba’zan salbiy hodisa deb baholanadi. Aytishlaricha, omonimiya fikrni to‘g‘ri va tez anglashga xalaqit beradi. Shu jihatdan til uchun ortiqcha yuk deb qaraladi. Matn odatda omonimiya tufayli yuzaga keladigan qiyinchilikni bartaraf etadi” (Rahmatullayev, 2006: 37). Hozirgi kunda jahon tilshunosligi, zamonaviy tilshunoslik, kompyuter lingvistikasida faol qo‘llanayotgan kollokatsiya usuli, ya’ni so‘z ma’nolarining birikmalar orqali aniqlanishiga e’tibor qaratilgan. Masalan, *buk* deyilganda inson miyasida ikkita tushuncha jonlanadi: *buk* I “dim, yoqimsiz issiq”, *buk* II “eg”. Ammo *Turmush g‘am-tashvishi uning qaddini bukdi* gapida omonimlik bartaraf bo‘ladi. Bu o‘rinda faqat “egmoq” harakati haqida so‘z borayotganligi kollokatsiya munosabati asosida oydinlashadi.

Sh. Shoabdurahmonov omonimiyaning ijobiy hodisa sifatida baholaydi: “Birdan ortiq so‘zning bir xil talaffuz etilishi salbiy hodisa emas. Tilda bunday hodisa mavjudligining o‘ziyoq omonimiyaning salbiy hodisa emasligini ko‘rsatadi. Chunki til fikr olishuvga salbiy ta’sir etuvchi hodisaning yashashiga yo‘l qo‘ymaydi” (III o‘qilgan, 1980: 110).

Sh. Rahmatullayev omonimlarning psixolingvistik, kognitiv xususiyatlari haqida: “Nutqda ikki xil tushunilishi mumkin bo‘lgan holatlarga ba’zan ongli ravishda yo‘l qo‘yiladi, shu asosda so‘z o‘yini hosil qilinadi. Buni omonimiyadan qisman bo‘lsa-da ijobiy foydalanish deb baholash kerak” – deydi. Omonimiyadan maxsus poetik janr – tuyuq va askiyada keng foydalanilishini ta’kidlaydi.

Qaydlarga asoslanib, o‘zbek tilshunosligidagi ayrim tadqiqotlarda omonimlarning psixolingvistik xususiyatlari, lingvokognitiv imkoniyatlar bilan bog‘liqligi haqidagi qarashlar aks etganligini ko‘rishimiz mumkin.

Omonimiyaning ilmiy asosda o‘rganish XV asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Alisher Navoiy omonimiya nazariyasini yaratuvchi ijodkor sifatida ham e’tirofga loyiq. Omonimlik

hodisasi fikrni ta'sirchan ifoda etishda, tinglovchining e'tiborini jalb qilishda ahamiyatlidir. O'z navbatida, omonim so'zlarning tushunilishi tinglovchidan bilim, mahorat, me'yoriy darajadagi tafakkur hamda fahmni talab etadi. Neyrolingvistik tahlillarda so'zning o'z va ko'chma ma'nosini o'zlashtirish miya faoliyati bilan bog'liqligi alohida ta'kidlangan. A.R. Luriya so'zning ko'chma ma'nosi, omonim so'zlar ma'nosini o'zlashtirishda nutq mexanizmining buzilishi, nutqiy faoliyat ko'rinishlarining me'yoriy darajada emasligi bilan bog'liq to'siqlar mavjud bo'lishi haqida so'z yuritadi. Aqliy rivojlanishida me'yoriylik buzilgan bemorlarning omonim shakllarni farqlamasliklarini ta'kidlaydi. Omonimlar ma'nosini tushunish inson tafakkuri, idroki bilan bog'liqligini qayd etadi (Лүрия, 2009: 152).

Turkiy tillar, xususan, o'zbek va turk tillarida leksik omonimlar eng ko'p uchraydigan muloqot vositalari sanaladi.

Mumtoz adabiyotdagi so'z o'yinlari, tajnis san'ati, iyhom san'ati fikr rivojini ta'minlaydi. Tajnis (Cinas), shakli bir xil, ammo ma'nosi har xil so'zlardan foydalanish turkiy xalqlarning Alisher Navoiy aytgan "tez fahm, baland idroklik" xususiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Turkiy tillarda omonim so'zlarning ko'pligi badiiy adabiyotdagi tajnis va iyhom san'atlari uchun asos bo'lgan. Mumtoz adabiyotda tuyuq janridan keng foydalanilgan. Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, So'fi Olloyor, Habibiy va boshqalar ijodida tuyuq janridagi she'rlar ko'p uchraydi.

Navoiy tuyuq janri, tajnis san'ati xususiyatlarini mahorat bilan tasvirlash bilan bir qatorda, tuyuqning betakror namunalarini keltirgan. Uning tuyuq yaratishdagi mahorati olimlar tomonidan ham e'tirof etilgan: "Ayniqsa, she'riyatda eng qiyin san'at tajnis va iyhom bo'lib, shoir bir so'zni ikki ma'noda qo'llaydi va ikkinchi ma'nosi – yashirin qirrasi o'ta ta'sirchan yoki muhim bo'ladi. Bu hodisa fors adabiyotiga ham yot emas, albatta. Ammo o'zbek tilidagidek bir so'zni uch-to'rt ma'no ifodasiga yaraydigan tom tajnislik holati forsiyda deyarli uchramaydi. Navoiy bunga *ot*, *it*, *o't* kabi so'z tajnislari asosida yaratilgan tuyuqlarni misol keltirgan (Ibragimova, 2021: 180).

Natijalar va munozaralar

Omonimiya hodisasi badiiy san'at darajasiga ko'tarilgan. Tuyuq, askiya janri shakldoshlik hodisasiga asoslanadi. Tajnis, iyhom san'atlari shakldoshlik asosida yuzaga chiqadi. Badiiy matnda omonimlar asosida yashirin va ishora qilingan mazmun ifodalash takomillashgan. Leksik omonimlar ma'nolariga asoslangan tuyuq janri kognitiv jarayonlarni ifoda etuvchi badiiy manba hisoblanadi.

Alisher Navoiy omonimlar asosida tuyuqning badiiy jihatdan mukammal ko'rinishlarini yaratgan. Bu tuyuqlar adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Tuyuqlardagi omonimlarning ma'nolari, badiiy maqsadni aks ettirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Alisher Navoiy tuyuqlari, umuman, tuyuq janri lingvokognitiv aspektda tahlil etilmagan. Navoiy tuyuqlarini lingvokognitiv aspektda tahlil etish o'zbek adabiyotida omonimlar asosidagi tafakkur mashqini o'z ichiga olgan xos janrning kognitiv qiymatini asoslashga xizmat qiladi.

Rus tilshunosligida omonimlarning psixolingvistik tahliliga e'tibor qaratilgan (Рябцева, 1974: 145). Ilmiy adabiyotlarda omonimlarning kognitiv tahlil usullari keltirilgan. I.F. Vardul omonimlarni farqlashning uch xil usulini keltiradi: 1. Distributiv usul. Tahlil qilinayotgan birlikning atrofidagi so'zlarga e'tibor qaratiladi. Birliklar o'ziga mos ma'no doirasini hosil qiladi, turli birliklar semantik jihatdan har xil bo'lgan ma'no munosabatini yuzaga keltiradi. 2. Transferensiyon usul. Bunda nisbatan yuqori darajadagi birliklarga e'tibor qaratiladi. Masalan, omonim gaplarni farqlashda intonatsiyadan foydalanish e'tiborga olinadi. 3. Transformatsion usul. Tahlil qilinayotgan birliklarni bir xil tartibda qayta qurish. Mos birliklar bir-biriga muvofiq natijalarga omil bo'ladi, har xil birliklar natijalarning turlicha bo'lishini ta'minlaydi (Южаникова, 2015: 55). Bir xil shaklda ikki ma'noning ifodalanishida tushunish jarayoni

bosqichlari qayd etilgan. M. Yujannikova tadqiqotida T.I. Shatrovaning til o'yinlarini tushunish mexanizmini tavsiflash uchun qo'llagan dekodlash bosqichlarini keltirgan va uni bir qator modifikatsiyalar bilan ikki ma'noli ifodalar uchun qo'llash mumkinligini qayd etgan. Ushbu bosqichlarga tayanib va ayrim o'rinlarda ijodiy yondashgan holda Alisher Navoiyning quyidagi tuyug'i kognitiv asoslarini tahlil qilamiz:

*La'lidin jonimg'a o'tlar yoqilur,
Qoshi qaddimni jafodin yo qilur.
Men vafosi va'dasidin shodmen,
Ul vafo bilmonki, qilmas yo qilur.*

1. *Kognitiv bosqich*. O'quvchi matnni tushunishda o'z kognitiv bilimlaridan foydalanadi. Hozirgi zamon o'quvchisining qabul qilishiga ko'ra tuyuqdagi so'zlar uchga ajratiladi: *tushunarli, tushunarsiz, tushunarli tushunarsiz* so'zlar.

Tushunarli so'zlar	Tushunarsiz so'zlar	Tushunarli so'zlar	tushunarsiz
<i>Jon, o't, qosh, qad, jafo, men, vafo, va'da, shod, bilmon, qilmas, qilur</i>	<i>ul, la'l</i>	<i>yo qilur, ul</i>	

Tushunarli so'zlar hozirgi o'zbek tilida, badiiy manbalarda faol qo'llanadigan leksik birliklar bo'lib, o'quvchi ularni oson anglaydi. *Tushunarsiz* so'zlar sifatida keltirilgan *ul* – olmoshning tarixiy shakli. *Ul* so'zini o'quvchi to'g'ri qabul qilganidan keyin ham u *tushunarli tushunarsiz* so'zga aylanadi. Chunki *ul* shakli omonimlik xususiyatiga ega: uchinchi shaxs kishilik olmoshi va ko'rsatish olmoshi. Bu tuyuqda *ul* so'zining *qilmoq* fe'liga tobelanib bog'lanishi va *kim* so'rog'iga javob bo'lishi (*qaysi* so'rog'iga javob bo'lganida ko'rsatish olmoshi bo'ladi) uchinchi shaxs kishilik olmoshining tarixiy shakli ekanligini ko'rsatadi. *Ul* so'zidagi omonimik holat uni *tushunarli tushunarsiz* so'zlarga aylantiradi.

Tuyuqdagi *la'l* so'zi hozirda ishlatilmagani uchun o'quvchiga bir o'qishda *tushunarli* bo'lmaydi. Uning ma'nosini bilish uchun o'quvchi mumtoz adabiyot namunalari ko'p o'qigan va shu so'zning ma'nosini anglagan, *la'l* so'zining qizil rangli qimmatbaho tosh ekanligini lug'atlardan ko'rgan bo'lishi kerak. *La'l* o'z ma'nosida qo'llanmayotgani, istiora sifatida *lab* ma'nosida kelganini tushunish uchun esa *la'l* va *lab* o'rtasidagi rang aloqadorligini anglashi kerak.

Ul, la'l so'zlarining ma'nosini anglash uchun o'quvchi kognitiv ongda ma'lumotdan foydalanadi.

Tushunarli tushunarsiz so'zlarga *yo qilur* qo'shma so'zi va *yo qilur* birikmasi ham mansubdir. Bu ikki so'zning birikkan holda kelishi kitobxonga tanish. Ammo so'z shakllarning ma'nosini tushunish jarayonida o'quvchi ongida ikkita to'siq paydo bo'ladi: 1) bu ikkita so'zning qo'shma yoki so'z birikmasi ekanligini anglash; 2) bir xil shakllarning (omonimlarning) qanday ma'noda kelganini aniqlash. Bu so'zlar qo'shib yoki ajratib yozilishi jihatidan joriy alifboda farqlanadi. Arab yozuvida bu shakllar bir xil yoziladi: *yo qilur*. Alisher Navoiy tuyuqlari shu shaklga asoslangan.

Birinchi misradagi *yoqilur* "olov yoqmoq" ma'nosidagi so'z. Bu ma'noni anglashda ikkita omil yordam beradi: 1) so'zning qo'shib yozilishi. So'z qo'shib yozilganda bu shakl orqali ifodalanadigan keyingi ma'nolardan farqlash omili yuzaga keladi. Chunki keyingi omonim shakllar *-il* majhullik shaklini qabul qilmaydi; 2) *yoqilmoq* so'ziga tobe bog'langan *o'tlar* so'zi ma'noni to'g'ri anglash omili hisoblanadi. Omonimlik birikma tarkibida o'z mohiyatini yo'qotadi. Ya'ni birikma hosil qilingach, omonimlik yo'qoladi. Dunyo tilshunosligida so'z

ma'nosini aniqlash, omonimlarni farqlash maqsadida kollokatsiya usuli faol qo'llanmoqda. M.V. Kopotev, A. Mustayokilar hozirgi tilshunoslikda korpus asosidagi yondashuvning ahamiyatini bir qator misollar orqali ko'rsatib berishar ekan, shunday yondashuvlarning bir usuli sifatida kollokatsiyalar (ya'ni leksemalar birikmasi) tadqiqi hozirda korpus tadqiqotlarining eng ommabop mavzularidan biri bo'lib qolayotganligini ta'kidlashgan (Kopotev, 2008: 10).

Ikkinchi misradagi *yo qilur* "yoy qilmoq" ma'nosidagi qo'shma fe'l. Uni anglash uchun, avvalo, arab yozuvi, undagi harflar haqida bilim talab qilinadi. Arab alifbosidagi yo(y) ʻegikʼ tushunchasini ifodalash uchun qo'llangan va harf san'ati uchun asos bo'lgan. Bu o'rinda ʻ (yoy) har doim ʻ (alif)ga zid qo'yiladi: ʻ (alif) tik qomatni, ʻ (yoy) egik qomatni ifoda etadi. O'quvchi qosh va ʻ (yoy) o'rtasidagi aloqadorlikni ham sezishi kerak va Alisher Navoiyning botinan qoshni ʻ (yoy) ga qiyoslaganini anglashi kerak bo'ladi.

To'rtinchi misrada *qilur* mustaqil fe'l sifatida yo bog'lovchisi bilan birikib kelgan: *Ul vafo bilmonki, qilmas yo qilur*. Bu misrada transformatsiya so'z o'yiniga asos bo'lgan. *Yo qiladi, yo qilmaydi* tipidagi qoliplarda har doim bo'lishli shakl avval, bo'lishsiz shakl keyin keladi. So'z tartibining o'zgarishi qofiya talabi bilan yuzaga kelib, tajnisni yuzaga keltirgan.

2. *Lingvistik bosqich*da mazmunni qabul qiluvchiga lisoniy birlik orqali aytilmagan element namoyon qilinadi. Tuyuqdagi *bilmonki* so'zi *yo qilmadi yo qilur* so'zlari orqali reallashgan ma'noni ifodalashda noaniqlik semasini namoyon qiladi. O'quvchi o'ngida bo'lishli va bo'lishsiz harakat vaziyati jonlanadi. Bu yerdagi noaniqlik muallif aytmoqchi bo'lgan aniqlikni ifodalashga xizmat qiladi. Muallif tajohilu orifona san'ati orqali yorning vafo qilmasligini ta'sirchan ifodalagan.

3. *Mazmunlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash bosqichi*. Tuyuqda aks etgan, o'quvchi ongida idrok qilinadigan ikki xil – zohiriy va botiniy mazmun o'rtasidagi munosabatni izohlaymiz.

Zohiriy mazmun	Kognitiv aloqadorlik	Botiniy mazmun
<i>La'ldan jong'a o't yoqilur.</i>	qizillik	Labidan jong'a o't yoqilur.
Qoshi qadni yo (yoy) qiladi.	egiklik	Qoshi qadni egadi.
Vafo qilish-qilmaslikdan qat'i nazar vafo haqidagi va'dadan shodlik.	Yorning haqidagi xulosa vafosizligi an'anaviy	Vafo qilmasa-da, vafo haqidagi va'dadan shodlik.

Tuyuqda ifodalangan zohiriy va botiniy mazmun asosida yo qilur omonim shakli turadi. Mazkur birlikdagi omonimlik yo va qilur shakllarining o'zaro muvofiqligi negizida yuzaga kelgan:

Misralar	Yo	Qilur
1-misrada	so'zning nomustaqil tarkibiy qismi	so'zning nomustaqil tarkibiy qismi
2-misrada	harf nomi	yordamchi fe'l
4-misrada	bog'lovchi	mustaqil fe'l

Yo va qilur shakllarining mazmun qiymatini to'g'ri anglagan o'quvchi tuyuq mazmunini oson tushunadi.

4. *Pragmatik bosqich*. Qabul qiluvchi implitsit mazmunning nisbiy versiyasini ilgari suradi, shuningdek, deshifrovkaning muvaffaqiyati va adekvatligini baholaydi. Bu jarayon ongda tez va bir lahzada bo'ladi. Shunga qaramasdan, tadqiqotchilar bu jarayonni modellashirishga harakat qiladilar (Хайрутдинова, 2006: 161). Alisher Navoiy tuyug'ida go'zal chehrali yorning

va'daga vafosidan (vafo qilish-qilmasligidan) qat'i nazar oshiqning sadoqati aks ettirilgan.

Tuyuqda qayd etilganlardan tashqari boshqa botiniy ma'nolar ham borki, uni anglash uchun tasavvuf va diniy bilimlar haqidagi kognitiv ma'lumotlar zarur bo'ladi.

Birgina tuyuqni anglash uchun inson ongida shuncha jarayon va ma'lumotlar mujassamlangan ekan, bu janrning tafakkurni rivojlantirishdagi qay darajada ahamiyatga ega ekanligi ma'lum bo'ladi.

Tuyuq janrini tushunish aqliy kamolotni talab etadi. Qolaversa, Alisher Navoiy tuyuqlari buyuk mutafakkirning teran aql-idrok mahsullari hisoblanadi. Tuyuq yaratish ijodkordan bilim, aql-idrok, o'tkir zehn talab qilganidek, o'quvchidan ham aql-idrok, rivojlangan tafakkur darajasini taqozo qiladi.

Omonimlarga asoslangan tuyuq, askiya janrlarini keng yoyish, kognitiv jihatdan o'rganish, matn lingvistikasi, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika yo'nalishlarida tahlil qilish aql-idrok, tafakkur rivojida muhim ahamiyatga ega. Alisher Navoiy tuyuqlari bu borada yuksak darajadagi idrok mahsullari sifatida e'tiborga molikdir.

Rejai Kiziltunch *tuyug'* so'zining turkiy lug'aviy ma'nosi "*qo'shiq aytish, maqtash, berkituvchi, sirli va so'z o'yini, taklif qiluvchi so'zlar*" ekanligini qayd etgan. Ko'proq chig'atoy va ozarbayjon adabiyotida uchrashini, ayniqsa, Alisher Navoiy bu misra shaklining qoidalarini yozib, turk shoirlarini *tuyug'* yozishga undaganini ta'kidlaydi. Tuyuq XVI – XVII asrlarga turk shoirlari tomonidan qo'llanilganda edi ko'p muammolar bartaraf etilishini, boshqa mumtoz she'rlar qatori devon adabiyotida ham tuyuq o'z o'rnini egallagan bo'lishi mumkinligini qayd etgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, turk shoirlari tuyuq janrini kam qo'llaganlar. Rejai Kiziltunch tuyuq janrning lug'aviy ma'nosiga e'tibor qaratib, "eshitmoq" fe'lidan kelib chiqqanligini, "his qilmoq, qalbdan tushunmoq" ma'nosini ifodalashini ta'kidlaydi. Adabiy atama sifatida tuyuqning arab va fors adabiyotida emas, faqat turkiy adabiyotda qo'llanilgan nazm shakli ekanligini qayd etgan. Boshlanishi milliy turkiy bayt shakli bo'lgan to'rtlik, xalq adabiyotidagi maniy, devon adabiyotidagi ruboiyning muqobili sifatida e'tirof etadi. Ozarbayjon va chig'atoy adabiyotida tuyuqdan ko'proq foydalanilgani, dastlab Anadoludagi ba'zi shoirlar tomonidan yozilgan bo'lsa-da, XVI asrdan keyin deyarli yozilmaganligini ta'kidlaydi (Kiziltunch, 2008: 107). XIX. asrda yozilgan Usmon Sururiyning to'rtligini keltirib, tuyuq xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatgan:

*Mekreb üzre yüklediler tenbelit
Eyler âsâyışle av av tenbel it
İstirâhat çünki tenbellikdedir
Sen beni yâ Rab hemîşe tenbel it*

Tuyuqning ma'lum belgilarini o'zida mujassam etgan bu to'rtlikning birinchi qatoridagi *tenbelit* "hayvon yuki" ma'nosini bildirishi; ikkinchi qatorda *tenbel it* "dangasa it" ma'nosini ifodalashini, so'nggi misradagi *tenbel it* "dangasa it" ma'nosini bildiruvchi so'z birikmasi bilan so'z o'yini qilganini izohlagan.

Turk tilida omonimlarga ta'rif berilib, uning adabiyotda badiiy san'atlarga asos bo'lishi haqida ma'lumot keltirilgan. "Yozilishi va o'qilishi bir xil, ma'nolari bir-biridan farqli bo'lgan omonimlar (sesteş sözcükler) ot yoki fe'l turkumiga oid bo'ladi. *Sesteş* so'zi *eş sesli* kalimasiga teng keluvchi birlikdir. Omonimlar (sesteş sözcükler) she'rlarda *cinas sanati* (tajnis san'ati)ni yuzaga keltiruvchi birliklardir. *Sesteş* va *eş sesli* ayni ma'noda qo'llanuvchi terminlardir. Bir xil yozilib, farqli ma'nolarni ifodalaganidan adabiyotda faol qo'llanadigan bir usuldir. She'rlarda omonimlar (sesteş kelimeler) asosidagi jinos (cinas) san'ati (so'z o'yini, ruscha kalambur) qo'llanadi. Tuyug' she'riy shaklining asosiy qo'llanish davri chig'atoy adabiyotidir.

Tuyug' ilk bor ozarbayjon adabiyotida XIV asrda Qodi Burhoniddin va Seyyid Nasimiyda uchraydi. Onadolu mumtoz adabiyotida Ahmet Posho devonida kuzatiladi.

*Ey yanađı al ve giydiđi al
Ala gözlüm etme can almađa âl
Âl ile buseni aldım dostum
Ger peşiman oldun ise yine al*

Birinchi misrada *kırmızı, qizil*; ikkinchi va uchinchi misrada *hile, düzen, dek*; oxirgi misrada ise *almak* fe'li qo'llangan.

Mumtoz she'riyat janri bo'lgan tuyuqning tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakl, mazmun va uslub jihatidan yuksalish va pasayishlar ko'zga tashlanadi. Mumtoz she'riyat janrlari shu adabiyot yashagan davr va hududlarda rag'bat ko'rgani holda, tuyuq turk madaniy jo'g'rofiyasining ma'lum qismi va davri bilan chegaralangan. Yuqorida ham ta'kidlanganidek, ruboiy, qit'a kabi o'xshash janrlarning ko'proq ma'qul ko'rilishi, yaratilishi tuyuqning keng madaniy hududda tarqalishi va rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Mukammal darajaga kelishi uchun yetarli fursatga ega bo'lmagan bu she'riy janrda turk mumtoz adabiyotining cho'qqisi bo'lgan davr – XVI va XVII asrlar shoirlari ijod qilganida edi, tuyuqning tartibsiz, noma'lumdek ko'ringan jihatlarini bartaraf etilgan bo'lar edi. Shu tariqa tuyuq mumtoz adabiyot yaratilgan hududlarda hamma tomonidan qabul qilingan mumtoz she'riy janr sifatida o'z o'rniga ega bo'lardi.

Onadolininig eng mashhur tuyuq ijodkorlaridan Ivazposhazoda Atoiy edi. So'ngra Amasyali Muniriy, Ederneli Ilmiy, Muhitiy Kemal Ummiy tuyuq ijodkorlari sanaladi. Turk adabiyotida XVII asrdan e'tiboran tuyuq o'rnini tamoman ruboiy egalladi.

Omonimlar e's sesli (sesteş) maqollarda, iboralarda va jinos san'atida qo'llanadi. Turkchada eng faol qo'llanganlari: *taş, at, kurt, geç, saz, yol, serin, yağ, in, dal, gül, uç, dik, iç, an, kız, yağ, kaz, dolu, çay, kara, yaş, kaç, kan, bağ, kazan, asma, al, güldür, yan, var, yazma, koru, sık, bin, kat, ay, öğüt, sal, yaz, yüz, dil*.

“Köyün içinden geçen çay, yazları kuruyordu.”

“Bir bardak çay içince tüm yorgunluğunu unuttu.”

Birinchi jumladagi “çay” so'zi “akarsu” ma'nosini, ikkinchi jumladagi “çay” “ichimlik” ma'nosini ifodalab kelmoqda.

“Bu çiçekleri size ben getirdim.”

“Yüzünde küçük bir ben vardı.”

Birinchi jumladagi “ben” I shaxs kishilik olmoshi, ikkinchi jumlada “qora nuqta” hol ma'nosidadir.

Bir so'z omonim (sesteş) bo'lishi uchun har ikki ma'no yaxlit, mustaqil bo'lishi kerak. Bir so'zning turli ma'nolari omonim hisoblanmaydi. Masalan, “yüz”: Masanın yüzü çok kirlenmiş / Stolning yuzi juda kir bo'ldi. Jumlada “yüz” leksemasi “yon, taraf” ma'nosida kelgan. “Bu yüz bana tanıdık geliyor” / Bu chehra menga tanish ko'rinayotir: “kişi” ma'nosida ishlatilgan; “Ne yüz ile geliyorsun ki bana?” / Qaysi yuz bilan menga kelyapsan? Bu jumllalarda “yüz” so'zining bir necha ma'nolari ifodalangan. Bu o'rinda “yüz” leksemasini omonim sifatida baholab bo'lmaydi. “Sabahleyin yüzünü yıkamasını yüz kere söyledim” / Erta tongda yuzini yuvishini yuz karra so'yladim jumlasidagi yüz birliklari o'zaro omoniim (sesteş) hisoblanadi. Chunki birinchisi “chehra, surat”, ikkinchisi “son” ma'nosidadir va alohida, bir-biriga aloqador bo'lmagan tushunchalarni anglatadi. O güzel bülbül kanadı/Konunca dikene kanadı Kısmetindir gezdiren yer yer seni/ Arşa çıksan akıbet yer, yer seni./Onun için onun adı yer oldu. Önce besler sonra kendi yer seni.(İbn-Kemal Paşa). Mazmuni: Qismatingdir kezdirgan yurtma-yurt seni, Arshga chiqsang, oqibat yer, yer seni. Misralarda yer yer “yurtma-yurt”, yer seni “yer yutar”, yer “yer”, yer “yemoq” so'zlari tajnisni yuzaga keltirgan.

Tajnis (Cinas) san'ati hikmatli so'zlarda, maqollarda ham kuzatiladi: *Eyleme vaktini zâyî, Deme kış yaz oku yaz / vaqting zoye aylama, dema qish-yoz, oqi yoz*. Turk tilida jinos san'atining nazariy masalalari ham yoritilgan. Yozilishi va talaffuzi bir xil, ma'nolari har xil so'zlar o'rtasidagi badiiy san'at sifatida tavsiflangan. Jinos san'atining yuzaga kelishi uchun eng kamida ikkita

to'liq yoki qisman omonim so'z ishtirok etishi lozimligi ta'kidlangan. Bu so'zlarning ism yoki fe'l bo'lishi, so'z va qo'shimchalar, so'z birikmalari o'rtasida kuzatilishi ahamiyatsiz ekanligi qayd etilgan.

Jinos san'ati o'qish va tushunishga aloqador bo'lgan go'zal tasvir usullaridan hisoblanadi. Jinos yozma badiiy adabiyotda emas, xalq og'zaki ijodida ham badiiy tasvir usuli sifatida xizmat qiladi. Omonim so'zlarning qofiya tarzida qo'llanishi jinosli qofiyani yuzaga keltiradi. Turk mumtoz she'riyatida qofiyaning bir usuli sifatida shakllandi.

O'zbek badiiy matnlarida omonimlar ishtirokida hosil qilingan tajnis san'ati so'zlovchining fikrini, maqsadini ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda she'rning mantiqiylikini, presuppozitsiya asosidagi profozitsiyani yuzaga chiqarishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Tajnis hosil qiluvchi leksik omonimlarning kognitiv-semantik xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1) Turkiy tillarda fe'l leksemalar tajnisni yuzaga keltirgan:

*Yomg'ir ham tinmadi, uzun kun
Ivishgan novdalar sindilar.
Yomg'ir ham tinmadi uzun kun,
Barglari jon uzib tindilar* (Parfi, 2013:56).

*Yağmur da dinmedi gün boyu,
Uyuşan sürgünler kırıldı.
Yağmur da dinmedi gün boyu,
Dindi, ama yapraklar döküldü* (Koraş, 2009:336)

Tin I 1) to'xtamoq; 2) tinchimoq; 3) quyqasi, loyqasi cho'kib, musaffolanmoq;

Tin II Ot. Nafas, dam, havo. 1-va 3-misralardagi *tin* (yomg'ir ham tinmadi) so'zi bilan 4-misradagi *tin* so'zi semantik jihatdan farq qiladi: 1-3-misralardagi *tinmoq* so'zi omonimlar qatorining I shaklidagi *to'xtamoq* (yomg'ir ham to'xtamadi) semasiga to'g'ri kelsa, 4-misradagi *tin* (Barglari jon uzib tindilar) so'zi tabiat hodisasiga ishora qilmoqda: ya'ni singan novdalarning barglari uchun hayot tugaganligi ma'nosi mujassam. Barglari jon uzib *tindilar* misrasida o'zbekcha matnda *tin* barglarning hayoti so'nishi natijasida "tin" gani aks etgan bo'lsa, turkcha tarjimasida *Dindi*, ama yapraklar döküldü "tin"moq jarayoni barglarga aloqador bo'lmay qolgan.

*...Ko'chalarga qaraysan har zum,
Kechalarni oqlaysan, ona.
Gunohkorman yolg'iz men o'zim,
Yana meni oqlaysan, ona* ("Turkiston ruhi", 70)

Oqlamoq – 2-misrada ko'chma ma'noda oqlamoq nurga to'ldirmoq ma'nosida; 4-misrada biror kishining gunohsiz ekanligini tasdiqlamoq ma'nosi va biror harakat yoki holatning to'g'riligini tasdiqlamoq.

*...To'lqinlar ustida parishon
Sevinchlarim, chekilgan ohim.
Borini chekaman asabiy,
Imonimda allaqanday kuch
Dalgalardan çok perişan
Sevinçlerim, çekilen ahım.
Olana katlanırım, ofkeyle,
Imanimda tarifsiz bir güç.*

Chekmoq omonimi asosidagi tajnis san'ati: *Chekmoq* I Boshdan kechirmoq, ruhan yoki jismonan his qilmoq, azob chekmoq; *Chekmoq* II iste'mol qilmoq, sigaret chekmoq; *Chekmoq* III

sanchib, kuydirib, bosib tasvir, naqsh, bezak hozil qilmoq, bezamoq. She'rda *chekmoq* so'zining omonimik qatordagi 2-va 3-shakllari qo'llangan. 3-shaklning 1-semasi qo'llangan. Bu o'rinlarda qo'shma fe'l tarkibidagi ikkinchi fe'l bilan sodda fe'l omonimligi kuzatilgan: chekilgan ohim (Oh chekmoq); Chekaman asabiy (chekmoq).

Turkiy tillarda eng faol kuzatiladigan ot-fe'l omonimligi tajnisga asos bo'lib kelgan: Ot omonimligi asosida tajnis san'ati hosil qilingan: Ot I. fe'l; irg'it, uloqtir, o'q uzmoq, o'q bilan o'ldirmoq; Ot II ism, nom, shuhrat, dong, grammatika termini, predmetlik ma'nosini anglatuvchi so'zlar turkumi. Ot III yakka tuyoqli ish-ulov hayvoni.

<i>...Zulmat otli shoh kiymoqda toj, O'z hukmiga olganda uyqu Uxlab olar olam noiloj Bechora tong –uxlolmaydi u.</i>	<i>...Karanlık adlı şah giymekte tac, Kendi hükümüne alınca uyku Uyumakta alem bî-ilaç. Zavallı tan, hiç uyumaz o</i>
--	---

Zulmat otli shoh kiymoqda toj misrasidagi *ot* so'zini 2-omonim shaklning nom, 3-omonim shakl hayvon semalarining har ikkisida ham qo'llab ko'rish mumkin: ya'ni 2-zulmat otli (nomli) shoh kiymoqda toj; 3-zulmat otli (zulmat otiga (hayvon) ega shoh) kiymoqda toj. 2-shaklda qo'llaganda zulmat shohning o'zi bo'lsa, 3-shaklda zulmat uning otiga aylanadi va bu holatda nutqiy aniqlik yo'qolsa-da har ikki ma'noda ham tabiat tasviriga putur yetmaydi: atrofni qorong'ilik qoplayotgani tasviri. Lekin nisbatan 1-ma'no - "nom" semasi kognitiv maydonning yadrosi hisoblanadi. Bunga sabab *ot* so'zining sintagmatik bog'lanishida shaxs nomini bildiruvchi *shoh* so'zi bilan bir qatorda kelayotganidir va ongda shaxsni anglatuvchi so'z oldida *ot* so'zining kelishi nisbatan kuchliroq qabul qilinganligidir.

<i>G'unchalar pushtirang va zafar Zangori yaproqlar shahrida G'unchalar orzumdek har safar, G'unchalar qalbimning bag'rida... (“Turkiston ruhi”,37)</i>	<i>Goncalar kırmızı ve sarı Yeşil yapraklar şehrinde Goncalar arzum gibi her sefer Goncalar kalbimin bağrında</i>
---	---

1-3-misralarda –g'uncha+lar ko'plik shaklida kelgan ot leksema; 4-misrada –g'uncha+la+r ravishdosh shakli tajnisni yuzaga keltirmoqda.

*Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar/ Tomchilar tomchila+r sochimga
Yağmur yağacak, yağmur yağacak/ Saçlarım damla damla.
Turk tiliga Hikmet Korash tarjiması.*

*Yağmur yağar, sicim gibi yağar/ Damlar damlar saçıma.
Muhittin Gumush tarjiması.*

*Bo'g'zimda qotgan so'zlarim,
Sochiling samoga, sochiling.
Mana tong. Tonglarning go'zali,
Tong oqardi va sochim mening.*

Soch omonimi quyidagi ma'nolarda tajnisni yuzaga keltirgan: *Soch* I. Odamning bosh terisidan o'sadigan qil tolalar qoplamasi va ularning har biri; *Soch* II biror tarzda o'stirilgan va tartibga solingan shunday tolalar majmuyi; *Soch* III chumchuqsimonlar turkumining shaqshaqlar oilasiga kiruvchi kichkina sayroqi qush; maynaning bir turi; *Soch* IV 1) sepmoq; 2) har yon har yonga tarqatib tashlamoq, parishon qilmoq; 3) ko'chma ma'noda tarqatib yubormoq; 4) tarqatmoq yoymoq; 5) taramoq, yoymoq –xilma-xil gullar xushbo'y hid

sochmoqda (taratmoqda); 6) Biror o'lchovda, me'yorda taqsimlab tarqatmoq, solmoq – xarajatni hammaga baravar sochmoq. She'rdagi 1-2- *soch* so'zlari omonimik qatorning IV shakli 2-semasida qo'llangan; 3-*soch* so'zi esa omonimik qatorning I shaklidagi semasida qo'llangan. *Tong oqardi va sochim mening* misralarida *oqardi* so'zida bir so'zning esa ikkita sema mujassam: *tong oqarmoq* – yorishmoq; *soch oqarmoq* – oq rangga kirmoq ma'nolari. She'r talabi bilan ikkinchi *oqarmoq* (*soch oqarmoq*) leksema orqali emas, konseptual tarzda ifodalangan.

She'riyatda ot va fe'l leksemalar doirasida bir harf bilan farqlanuvchi omonimik birliklar asosidagi to'liq bo'lmagan tajnislar ham uchraydi: *o'yla* - *o'ylar*

<i>Meni o'yla, sog'inib o'yla</i> <i>Yolg'iz meni o'yla intizor</i> <i>Muncha g'amgin bo'lmasa o'ylar.</i> <i>Yolg'iz meni o'yla intizor</i> ("Turkiston ruhi", 54)	<i>Beni dūşün, özleyip dūşün,</i> <i>Yalnız dūşün yolumu bekle,</i> <i>Böyle gamlı olmasa fikir</i> <i>Yalnız dūşün yolumu bekle.</i>
---	--

She'ning turkcha tarjimasida ko'p joylardagi omonimlik hosil qilgan (shakliy omonimlik) so'zlar o'zgarib ketgan va oradagi shakliy omonimlik yo'qolgan. She'rda *o'y* so'zining 1-band so'nggi 3-misrada takrorlanishi iltizom san'atini yuzaga keltirgan. *Iltizom* – bir so'zning ketma-ket kelgan bir necha misra yoki baytlarda ongli ravishda takrorlanishi; *kecha-kechar*:

Bu xafa kecha kechar
Quvgay uni oftob.
Bu kecha pardek uchar
Qo'ynida majhul sarob.
Bul xafa kecha kechar,
Kechar ko'ngildan alam ("Turkiston ruhi", 33)

Kech omonimi asosida shakllangan tajnis san'ati: *Kech* I Sutkaning kunduz qismi tugab, tun qismi boshlangan payti, kunduz bilan tun oralig'i. *kech* kirdi; *Kech* II sutkaning qorong'i tushgandan tong otguncha o'tadigan qismi: tun. *Kech* III fe'l –*kechmoq*; 1) biror narsa ustidan bosib o'tmoq, yurmoq; 2) yuz bermoq, sodir bo'lmoq; 3) o'tmoq –ko'ngildan qanday gaplar kechdi; 4) afv etmoq, kechirmoq; 5) bahridan o'tmoq; 6) yuz o'girmoq. She'rda 3-band 1-misrada "yuz bermoq, sodir bo'lmoq" ma'nosida: *Bu xafa kecha kechar*; 3-band 2-misrasida esa "bahridan o'tmoq", "hamma narsadan kechmoq ma'nosida ya'ni uyqudan kechmoq" ma'nosida qo'llangan.

<i>Alanga chaqnaydi ko'zimda,</i> <i>O'tlar meni tashladi tilib,</i> <i>Sevgi, sevgi, mening bo'g'zimda,</i> <i>Kalimaga kelmaydi tilim</i> ("Turkiston ruhi", 99)	<i>Kıvılcımlar çakar gözümde,</i> <i>Ateş beni bıraktı dilip.</i> <i>Sevgi ise benim boğazımda,</i> <i>Söylemeye dönüyor dilim</i>
--	---

Til omonimi: *Til* I. Og'iz bo'shlig'ida joylashgan, ta'm-maza bilish, og'izga ovqat olish va shu kabilar uchun xizmat qiluvchi muskulli a'zo; *Til* II kishilar o'rtasida, jamiyatda o'zaro fikr almashishning muhim vositasi; *Til* III so'zlash, gapirish, fikr ifodalash qobiliyati; *Til* III Fe'l – *tilmoq*. 1) pichoq va shu kabi tig'li narsa bilan uzunasiga kesmoq, qirqmoq; 2) tilim-tilim qilib kesmoq, tilimlamoq; 3) yog'och yoki taxtani uzunasiga arralamoq; 4) tirnab yoki yulib, uzun iz hosil qilmoq. She'rda *til* so'zining omonimik qatordagi II va III shakllari qo'llangan. Aslida o't so'zi bilan *tilmoq* so'zi sintagmatik aloqaga kirishmasa-da ma'no kuchaytirish maqsadida mantiq ifodalagan.

I. O't. Jigardan ajralgan suyuqlikka ega xalta shaklidagi ichki a'zo; II. O't. Olov, gulxan; III. O't. Giyoh, ko'kat, maysa, o'lan; IV. Fe'l. boshqa bir nuqtaga harakatlanib o'tmoq. She'rdagi o't omonim so'zining 2-shaklidagi olov semasi qo'llangan ya'ni yulduzlarning nur sochishi o'xshatilgan.

O'zbek mumtoz adabiyotida omonim so'zlardan janrlarni shakllantirishda va badiiy san'at hosil qilishda keng foydalanilgan. Turk tilida omonimlarning badiiy imkoniyatlari nisbatan kam ifodalangan.

Omonimlar asosida yuzaga kelgan badiiy san'atlardan biri iyyom san'atidir. Iyyom arabcha so'zdan olingan bo'lib, "shubhali" degan ma'noni bildiradi. Iyyom va tajnisning o'xshash jihati har ikkisinining omonimiya hodisasiga asoslanishidir. Farqli jihati tajnis (turk tilida jinos) san'atida omonemalar ishtirok etadi, ya'ni omonim so'zlar kamida birdan ortiq o'rinda keladi. Iyyom san'atida omonimlar faqat bir o'rinda kelib, so'zlovchi bir xil shakl asosida bir necha omonema (omonim qatori)ga ishora qiladi. Qaysi omonema nazarda tutilgani shubhali bo'ladi:

Munajjim qosh-ko'zin ko'rib aytur: ul oyning boshida fitnalar bor. Bu o'rindagi oy omonimi ikki xil omonemaga ishora qiladi: oy I oy harakatiga asoslangan vaqt o'lchovi; oy II mahbuba. Matn mazmunidan har ikkisini ham tushunish mumkin.

Pauf Parfining "Soya" she'ridagi ushbu bandeda ham "Muhabbat" ikki ma'noda qo'llangan.

*Muhabbat, sen menga vafo qilmading,
Sevgi sahrasida osiy, mosuvo.
Men seni bilardim, meni bilmading,
Balkim u soyamas, sensan, bevafo?*

Xulosa

O'zbek mumtoz adabiyotida iyyom, tajnis, ta'rix kabi badiiy san'atlarning qo'llanishi, aruz vaznida, tuyuq, askiya, fard janrlarida ijod qilinishi omonimlarning keng doirada qo'llanishini ta'minlagan. Omonimdagi noaniqlik tushunchani anglashni murakkablashtiradi, natijada tinglovchi shu shakldagi barcha leksik birlikni xotirada jonlantiradi. Bu esa tafakkur mashqining badiiy ko'rinishi sifatida e'tiborga molik. Turk tilida badiiy adabiyotda omonimlardan keng foydalanish nisbatan kam kuzatiladi. O'zbek va turk tillaridagi omonimlar tahlili leksemalardagi shakl va ma'no munosabatini ifoda etishdan tashqari til sohibining yondashuvi, lingvistik qonuniyatlar, ijtimoiy-madaniy munosabatlar ta'siridagi farqli xususiyatlarni namoyon etadi. Bu jarayonlarni tadqiq etishda lingvokognitiv yondashuv asosidagi tadqiqotlar talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Аракин, В.Д. (1978). Об омонимах в турецком языке. *Советская тюркология*, 2. – 48-61.
- Арнольд, И.В. (1954). *Лексикология современного английского языка*.
- Копотев, М.В., Мустайоки, А. (2008). Современная корпусная русистика. *Slavica Helsingiensia. Инструментарий русистики: корпусные подходы*. Хельсинки, – 10-13.
- Лурья, А.Р. (2009). *Основные проблемы нейролингвистики*.
- Махраббекова, А. (2009). Лексические параллели в тюркских языках и их возникновение. *Филология: научные исследования*, 2. – 51-61.
- Навоий, А. (1983). *Мукаммал асарлар тўплами 20 томлик. 1-том. Бадойиъ ул бидоя*. Тошкент. Фан.
- Норман, Б.Ю. (1974). Психолингвистический эксперимент с синтаксически омонимичными предложениями. *Вопросы лексики и синтаксиса*. – 145-150.
- Парфи Рауф (2013). *Туркистон руҳи. Сайланма*. Тошкент.
- Реформатский, А.А. (1967). *Введение в языкознание*. Москва.
- Рябцева, Э.К. (1973). О понимании студентами явления грамматической омонимии

при чтении научно-технической литературы (По результатам эксперимента). *Некоторые вопросы методики преподавания иностранных языков в школе и вузе.* – 75-87.

Севортян, Э.В. (1956). *Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке.* Москва.

Abdurahmanova, M., Bozorova, S. (2023). Alisher Navoiy – omonimiya nazariyasi asoschisi *Alisher Navoiy va XXI asr. 8-Uluslararo konferansi materiallari.* Toshkent-Boku, B. 327-334.

Hasan Furkan Polat (2020). *Sırpça, Hırvatça, Boşnakça – Türkçe Sesteş Kelimeler.* Edirne.

Homidov, H. (2020). *Türk tili.* Toshkent.

Ibragimova, Z. (2021). “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarining ilmiy ahamiyati. *Oʻzbek mutafakkirlarining til nazariyasiga oid qarashlari. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari.* Toshkent, B. 180.

Jamolxonov, H. (2005). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili.* Toshkent. Talqin.

Kiziltunç, Recai (2008). Türk Edebiyatında Tuyug ve Bazi Problemleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* Sayı 37, Erzurum. – S.107.

Koraş, Hikmet (2009). *Özbek Şairi Rauf Parfi. 1. Başkı.* Konya.

Kübra, Hadra & Tamtamiş, Erkinay (2022). Çok Anlamlılıktan Eş Adlılığa Doğru Tarihsel Bir Yolculuk. *A Historical Travel from Polysemy to Homonym folk/ed. Derg.;* 28(1) – S. 109.

Pala, İ. (2008). *Divan Edebiyatı.* İstanbul. Sertifika Matbaası.

Püsküllüoğlu, Ali (2002). *Öz Türkçe Sözlük.* Ankara

Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy oʻzbek tili.* Toshkent. Universitet.

Rahmonov, V. (2014). *Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lugʻatayn.* Toshkent. Tafakkur.

Sakar, Ekrem (2021). Türkçede Eş Biçimlilik Meselesi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA), Bahar,* S. 23.

Tamtamiş, Erkinay & Kübra, Hadra (2021). (Türkçede Eş Adlılık) Homonym in Turkish. *Journal of Academic Language and Literature,* 5 (1). – 619-653.

Yusuf, Berdak (2009). *Türkcha-Oʻzbekcha “Aldoqchi” soʻzlar lugʻati.* Toshkent.

References

Arakin, V.D. (1978). On homonyms in the Turkish language. *Soviet Turkology,* (2), 48–61. [In Russian]

Arnold, I.V. (1954). *Lexicology of modern English.* [In Russian]

Abdurahmanova, M., & Bozorova, S. (2023). Alisher Navoi as the founder of homonymy theory. In *Alisher Navoi and the 21st century (Proceedings of the 8th International Conference,* pp. 327–334). Tashkent–Baku. [In Uzbek]

Hasan Furkan Polat. (2020). *Serbian-Croatian-Bosnian-Turkish homonyms.* Edirne. [In Turkish]

Homidov, H. (2020). *The Turkic language.* Tashkent. [In Uzbek]

Ibragimova, Z. (2021). The scholarly significance of “Muhokamat ul-lugʻatayn”. In *Views of Uzbek thinkers on linguistic theory (Proceedings of the international scientific-theoretical conference,* p. 180). Tashkent. [In Uzbek]

Jamolxonov, H. (2005). *Modern Uzbek literary language.* Tashkent. Talqin. [In Uzbek]

Kiziltunç, R. (2008). Tuyug in Turkish literature and some related problems. *Journal of the Atatürk University Institute of Turkic Studies,* (37), 107. [In Turkish]

Koraş, H. (2009). *The Uzbek poet Rauf Parfi (1st ed.).* Konya. [In Turkish]

Kopotev, M.V., & Mustajoki, A. (2008). Modern corpus-based Russian studies. In *Slavica Helsingiensia: Tools of Russian linguistics – corpus approaches* (pp. 10–13). Helsinki. [In Russian]

Kübra, H., & Tamtamiş, E. (2022). A historical journey from polysemy to homonymy. *Folk/ Edebiyat,* 28(1), 109. [In Turkish]

Luria, A.R. (2009). *Basic problems of neurolinguistics.* Moscow. [In Russian]

Mashrabbekova, A. (2009). Lexical parallels in Turkic languages and their origin. *Philology:*

Scientific Research, (2), 51–61. [In Russian]

Navoi, A. (1983). *Complete works (Vol. 1: Badoyi' ul-bidoya)*. Tashkent. Fan. [In Uzbek]

Norman, B. Yu. (1974). A psycholinguistic experiment with syntactically homonymous sentences. In *Issues of lexicon and syntax* (pp. 145–150). [In Russian]

Parfi, R. (2013). *The spirit of Turkestan: Selected works*. Tashkent. [In Uzbek]

Pala, İ. (2008). *Divan literature*. Istanbul. Sertifika Press. [In Turkish]

Püsküllüoğlu, A. (2002). *Dictionary of pure Turkish*. Ankara. [In Turkish]

Rahmatullayev, Sh. (2006). *Modern standard Uzbek language*. Tashkent. Universitet. [In Uzbek]

Rahmonov, V. (2014). *Alisher Navoi: Muhokamat ul-lug'atayn*. Tashkent. Tafakkur. [In Uzbek]

Reformatsky, A.A. (1967). *Introduction to linguistics*. Moscow. [In Russian]

Ryabtseva, E.K. (1973). Students' comprehension of grammatical homonymy when reading scientific and technical texts (Based on experimental data). In *Issues of foreign language teaching methodology in schools and universities* (pp. 75–87). [In Russian]

Sakar, E. (2021). The issue of homomorphism in Turkish. *Language and Literature Studies (DEA), Spring*, (23). [In Turkish]

Sevortyan, E.V. (1956). *Verb-forming affixes in the Azerbaijani language*. Moscow. [In Russian]

Tamtamış, E., & Kübra, H. (2021). Homonymy in Turkish. *Journal of Academic Language and Literature*, 5(1), 619–653. [In Turkish]

Yusuf, B. (2009). *Turkish–Uzbek dictionary of “false friends”*. Tashkent. [In Uzbek]

М. Абдурахманова

Ҳуқуқбек мырза атындагы Ўзбекистан ўлттық университети,

Ташкент қ., Ўзбекистан.

(E-mail: mabdurakhmanova20@gmail.com)

Ўзбек және түрік тілдеріндегі лексикалық омонимдердің көркемдік-танымдық сипаттамалары

Аңдатпа. Лингвокогнитивтік тәсіл сөйлеу механизмдерін, әлем бейнесі мен болмыс туралы ақпараттың тілдік санада бейнелену үдерістерін, сөз мағынасын меңгеру мен ұғымды тілдік жадта сақтау, заттар мен құбылыстар белгілерін қабылдау, лексемалардың семантикалық дамуын, сондай-ақ лексикалық мағынаны түсінудегі форма мен мазмұнның арақатынасын талдауда практикалық маңызға ие. Өзбек және түрік тілдеріндегі лексикалық омонимдер семантикалық, құрылымдық-грамматикалық формаға ғана емес, сонымен қатар когнитивтік құрылыммен байланысты мазмұнға да ие болады. Осы тұрғыдан алғанда, өзбек және түрік тілдеріндегі лексикалық омонимдерді лингвокогнитивтік бағытта талдау бұл тілдердің ойлауды қалыптастыру және дамыту, қабылдау, елестету, менталдық лексиконмен байланысты ерекшеліктерін айқындауда маңызды.

Мақалада лексикалық омонимдер ойлауды дамыту факторы ретінде сипатталып, туйық, аския жанрлары, сондай-ақ ийһом мен тәжнис көркемдік тәсілдері когнитивтік-семантикалық тұрғыдан талданады.

Түйін сөздер: омонимия, лексикалық омонимдер, тіларалық омонимдер, түйдек ұйқас (туюқ), тәжнис

M. Abdurahmanova

*National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,
Tashkent, Uzbekistan.*

(E-mail: mabduraxmanova20@gmail.com)

Artistic and Cognitive Properties of Lexical Homonyms in the Uzbek and Turkish Languages

Abstract. The linguacognitive approach has practical significance in the analysis of speech mechanisms, the processes of reflecting information about the picture of the world and being in linguistic consciousness, the assimilation of word meanings and the storage of concepts in linguistic memory, the perception of the characteristics of objects and events, the semantic development of lexemes, the relationship between form and content in understanding lexical meaning. Lexical homonyms in the Uzbek and Turkish languages, in addition to the semantic, structural and grammatical form, also have content associated with the cognitive structure. In this regard, the linguacognitive analysis of lexical homonyms in the Uzbek and Turkish languages is important for clarifying the features of these languages associated with the formation and development of thinking, perception, imagination of the mental lexicon. The article examines lexical homonymy as a factor in the development of thinking and provides a cognitive-semantic analysis of the genres of tuyuk, askiya, iyhom, tajnis.

Keywords: homonymy, lexical homonyms, interlingual homonyms, tuyuq (a genre of Turkic poetry), tajnis (paronomasia, wordplay based on homonymy).

Muallif haqida ma'lumot:

Abdurahmanova Muqaddas – falsafa doktori (PhD), dotsent, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6987-3501>

Автор туралы мәлімет:

Абдурахманова Муқаддас – PhD, доцент, Ўлықбек мырза атындағы Ўзбекстан ўлттық университеті, Ташкент қ., Ўзбекстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6987-3501>

Information about author:

Abdurahmanova Muqaddas – PhD, Associate Professor, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6987-3501>

Бўл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ФТАР 16.21.47

Ғылыми мақала

Б. Бияров¹, Ж. Қайырбаева²*С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,**Өскемен қ., Қазақстан**(E-mail: ¹berdibek_biyar@mail.ru)***Абай туған қасиетті мекен топонимдерінің этимологиясы**

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының туған өлкесінің топонимдерінің этимологиялық негіздері ғылыми тұрғыда талданады. Зерттеу барысында ұлы ойшылдар Абай, Шәкәрім және Мұхтар сынды үш алыпты дүниеге әкелген қасиетті Шыңғыстау өңірінің жер-су атауларына тілдік талдау жасалып, олардың шығу төркіні мен семантикалық мәні айқындалады. Авторлар М.Қашқари сөздігіндегі деректерге сүйене отырып, Шыңғыстау бөктеріндегі топонимдердің тарихи-лингвистикалық табиғатын зерделейді.

Мақалада келтірілген кейбір жер атауларының моңғол тілінен енгені анықталып, бұл құбылыс түркі және моңғол тілдерінің тарихи туыстығын дәлелдейтін маңызды тілдік дерек ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде өңір топонимдерінің көпшілігі көне түркі және моңғол тілдеріндегі ортақ лексемалармен сабақтас екені көрсетіледі.

Мақала АР 26199899 «Шығыс Қазақстанның әдеби және лингвистикалық туризмінің аймақтық интеграциясы: топонимдердің этимологиясы мен мекендік аңыздарды цифрландыру» атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Түйін сөздер: топоним, этимология, киелі орындар, түркі тілі, моңғол тілі, антропоним, гидроним

DOI: <https://doi.org/10.71078/50m9rq93>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 14.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

Қай елде болмасын өздерінің қадір тұтып, қасиеттейтін киелі орындары, аяулы мекендері болады. Ондай жерлер, көбінесе, сол елдің ардақ тұтатын атақты адамдарының туған жерімен сәйкес келіп жатады. Адамның бітім-болмысына, менталитетіне туып-өскен жерінің аурасы әсер ететіні – ғылымда дәлелдеуін күтіп жатқан шындық. Өзге ұлттарды айтпағанның өзінде қазақтың небір талантты адамдарын үйіп-төгіп бере салған ойдым-ойдым киелі жерлері бар. Ондай жерлерге Баянауыл-Көкшетау, Нарынқол, Катонқарағай, Шыңғыстау сияқты жаратылысы өзгеше жерлерді жатқызуға болады. Аталған жерлердің таулы-тасты болып, биік тұратыны құпиясы көп ғарышқа байланыса ма, әлде әсем табиғатының әсері ме, әйтеуір өнер, көркем сөз шеберлері молынан шыққан.

Қазақ мәдениетіне Абай, Шәкәрім, Мұхтар сияқты үш алыпты берген Шыңғыстау бөктерінің қандай қасиеті бар? Мұнда дала да, су да, тау да кездеседі. Қырық жыл жарылған атом, сутегі бомбаларының әсерінен тозып кеткені болмаса, кезінде бұл өлке керемет сәнді болғанға ұқсайды. Өйткені жер-су аттарының өзі сондай әдемі жасалған: *Шыңғыстау, Қарауыл, Қасқабұлақ, Орда, Бақанас, Арқат, Ақшоқы, Шолпан биігі, Үйтас, Шақпақ, Хан тауы, Түйеөркеш, Жидебай...*

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, этимологиялық және лексикалық-семантикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу мақсатына жету үшін алынған деректерді талдау сипаттау, жинақтау, саралау арқылы жүзеге асырылды. Ғылыми мақала Абай Құнанбайұлының туған өлкесіндегі тарихи-мәдени маңызы бар топонимдердің этимологиясын талдауға бағытталды.

Дені түркі-монғол секілді ағайын тілден жасалған бұл атаулар Қазақстанның басқа жерлерінде де кездеседі, бірақ ұлы Абайдың табаны тиген жерлер болғандықтан, бүкіл қазаққа ерекше ыстық атаулар. Солардың кейбіріне тілдік талдау жасау мақалаға арқау болды. Мұнда қазақ тілінде семантикасы ашық тұрған *Кеңқоныс*, *Қарашоқы*, *Ойқұдық*, *Құндызды* сияқты топонимдер емес, этимологиясы күңгірт тартқан, мәні көне түркі немесе монғол тілдерінде ашылатын атаулар ғана қамтылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абыралы – елді мекен. Жергілікті тұрғындар анротопоним деп есептейді. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы кейіпкер Абыралымен байланыстырады. Ал жер-су атына жақын келетін бір нұсқасы моңғолодың аврал «мейірім, рақым, қайырым» сөзі болуы мүмкін. Моңғолдар жер-суға табынатын болғандықтан, Кеген (гэгээн) «жарық, сәулелі, нұрлы», Сайхан «жақсы, сұлу, әдемі» сияқты атауларды көп қоятын болған. Ал тау аты кейін адам есімі етіп берілуі де ықтимал.

Арқат – бірыңғай жартастардан тұратын тау. Абай мен Шәкәрімнің талай аң аулап, құс салған жері. *Арқат* оронимін топонимист-ғалым Е. Қойшыбаев *арқа+т* «арқатау» немесе этноним болуы мүмкін екенін көрсеткен еді (Қойшыбаев, 1985). Ж. Болатов анротопоним, яғни кісі атынан жасалған атау деп шешеді (Болатов, 1963).

Алтай тауында Арқат-Бұрқат асуы деген жер бар. Мұндағы Арқат моңғолша *ар* «арт жақ, таудың теріскейі, солтүстік» мағыналарын береді де, *хад* «жартас» деген сөздердің бірігуінен жасалған. Толық мағынасы: «жартастың немесе таудың теріскей жағы». Ал Бұрқат моңғолша *өвөр* «күнгей, күн жақ» + *хад* «жартас» сөздерінен жасалған. Мұндай атаулар асудың күнгейі мен теріскейін білдіреді. Бұл пікірді кезінде географ-ғалым Ғ. Қоңқашпаев пен профессор Г. Сағидолдақызы атап өткен еді. Шыңғыстаудағы Арқат та осы мәнде тұрғаны анық және оның Бұрқат деген сыңары болуы да мүмкін.

Ал кісі есімі болып жүрген Архат будда дінінен кірген діни лауазым аты екені мәлім. Жергілікті тұрғындар уақ руының батыры Арқаттың құрметіне қойылған деп те айтады. Бұл деректі зерттей түсу қажет.

Аягөз – өзен. Гидронимнің екі сыңары да көне түркі тілінен сақталып қалған реликті морфемалар. Алдыңғы сыңары *ая* [айа] тіпті алтай төркіндес тілдерге ортақ болып келеді. Көне түркі тілінде *айа*, түркімен тілінде *айа* «алақан» мағынасын берсе, қазақ тілінде *аядай* «шағын» сөзінің сақталуы *айа* сөзінің тілімізде болғанын дәлелдейді. Башқұрт тілінде *айа* сөзі «төрт елі өлшем бірлігі» мәнінде де кездеседі. Ендеше Аягөз атауының бірінші сыңары *ая* [айа] “шағын, кішкене” семантикасын беретінін көреміз.

Гидронимнің екінші сыңары *үгүз/өгүз* көне түркі тілінде “өзен”, “су” мәнін беретіні дәлелденген. Сонымен өзен атының этимологиясы *Айаүгүз>Айагүз* (аферезис құбылысы)>*Аягөз* тұрғысынан ашылып, “шағын, кішкене өзен” мағынасын береді. Ертедегі ата-бабаларымыз Ертіспен салыстырғанда шағын өзен екенін меңзегені көрініп тұр.

Аса сезімтал ақын М. Мақатаев: «Аягөз деген аядай өзен деседі...» деп өлеңнің бір жолымен ғана мағынасын ашып кетеді.

Бақанас – Шыңғыстың мол сулы өзендерінің бірі. Құнанбай ауылының жайлауы болған. *Бақанас* гидронимін көптеген ғалымдар *бақан+ас* тұлғаларына бөледі де, бақан сияқты басы екіге айырылған өзен деп табады. Шындығында бұл атау монғолдың

бага(н) “аз”, “шағын”, “шолақ” сөзі мен *ус* “су” түбірінің бірігуінен жасалған: Бага(н) *ус* > Бағанас > Бақанас. Қазақстанда бірнеше жерде кездесетін мұндай атау шыққан жері мен құятын жері алыс емес, қысқа өзендерге беріледі. Бақанас, сонымен, “шолақ, қысқа өзен, (су)” мәнінде тұр. Шыңғыстаудың Ақбайтал асуынан бастау алатын бұл өзен Балқашқа жетпей жерге сіңіп кетеді немесе басқа өзен, көлге құятын болуы керек.

Бойдақтөбе – жеке тұрған төбе. Бекен Исабаевтың кітабында: «Жардың жоғары жағынан шақырымға жуық жері ойпаң келіп, әжептәуір кең көгал, пәйек болады. Одан ары Архат жағымыздағы төстен көрінген төбе – бағана Мұқан жазған – Бозамбай байдың Тастықұдығы, ал одан сәл төмендегі жазықта бір домалақ төбе тұр. Оны бай ауылы – Бойдақ төбе атаған. Бай ауылы күндіз бойдақ жылқысын сонда айдап тастап отырған», – дейді (Исабаев, 2001). Солай болғанның өзінде, бойдақ сөзінде «жеке, жалғыз» деген мағына тұрғанын ескерсек, Бойдақтөбе «оңаша, жеке, жалғыз тұрған төбе» ұғымын тудырыуы да әбден мүмкін.

Бөрілі – Мұхтар Әуезовтің туып-өскен жері. Бөрілі атауын *бөрі* (қасқыр) сөзінен шығаратын пікірлер жиі кездеседі. Жерінің бұталы болып келуі қасқырдың өсіп-өнуіне қолайлы екені де рас. «Бөрілі бүгінде де қасқырлы», - дейді Бекен ақсақал. Кейде бұл атау *Борлы* “әк (известняк) тасы бар” жер мағынасында тұруы да ықтимал. Айтылу барысында атау жіңішке дауыстыларға ауыса береді: *Борлы* > *Бөрілі*.

Дегелең – тау. Топонимист-ғалымдар бұл оронимді көне түркі тіліндегі *деге* «теке» сөзінен (Е. Қойшыбаев) және түркі тіліндегі *дег, дог//таг* «тау» деген сөзден (Т. Жанұзақ) шығарады (Жанұзақ, 2010). Біздің ойымызша, атаудың түбірінде тұрған *дег* моңғол тілінде *дэг* «кедір-бұдыр жер» мәнді сөзі деуге болады (Базылхан, 1987). Қазақтың өз тілінде осы түбірден жасалған *дегерес* «жазық далада кездесетін шағын-шағын тақия төбелер» деген көнерген сөзі бар (Қайыржан, 2013). Ендеше *Дег+елең/Дегелең* «шағын төбелерден тұратын (дегелеңді) тау» деген мағына береді.

Ертіс – өзен. Абай Семей қаласы мен Ертісті сан рет көрген Ертіс гидронимі туралы ғалымдардың пікірі әр түрлі. Біздің ойымызша М. Қашқари сөздігіндегі Иртыш (Эртишмак) туралы берген түсінігі зерттеушілер ойлағандай халықтық этимология емес, шындыққа бастайтын жол тәрізді. Өйткені ені жалпақ (120-150 м), суы мол, таудан бастап құрлықты көлденең кесіп өтетін өзеннің бірінші мәселесі – өткел мәселесі болса керек. Орхон ескерткіштерінде, монғолдың «Құпия шежіресінде» Ертістен өту мәселесі аталып өтеді. Ал М.Қашқари өз сөздігінде *ерт* етістігінің *өт* етістігі орнына жүргенін былай келтіреді: «*Ертішті* – бәсекелесіп өтісті; бәстесіп өтісті. *Ертіті*: өтті; кешті...» (Қашқари, 1997).

Біздің болжам-пікіріміз бойынша, Ертіс атауы өте көне гидроним болғандықтан (профессор Т.Жанұзақтың айтуынша, Ертіс атауына кем дегенде екі мың жылдан асады), бір буынды үш сөзден тұрады деуге болады. Тілдің алғашқы даму сатысында бір буынды сөздердің басым болғаны анық. Атап айтқанда, *Er + it + ic* > *Ертіс* (соңынан дауысты келгенде, ортаңғы қысаңдардың түсіп қалуы тіл білімінде алшақ элизия құбылысы деп аталады: *орын + ы > орны*). Мұндағы *ер* түбірі көне түркі. *ериш/еріс* Э.В. Севортян сөздігінде «основа ткани», «горизонтальные жерди, вставляемые между вертикальными стойками при плетении стен амбара» сөзінде кездеседі (Севортян, 1974). С. Аманжоловтың монографиясында: «Еріс (иіріс): арқау (основа в ткани). Ильм., 58» түрінде түсінік беріледі (Исабаев, 2001). Бұл сілтемелерден көріп отырғанымыздай *ер* синкретті түбірінің тағы бір мағынасы «көлденең» семасын береді екен.

Ал *it/yt/öt/üt* «өтетін», «ағатын» етістігін құрайтыны белгілі және *ыс/іс* «су, өзен» сөзі екені де баршаға мәлім. Сонда *Ертіс* < *Er* «көлденең» + *it* «өтетін, ағатын» + *ic* «өзен, су» болып шығады, яғни, жинақтап айтқанда, Ертіс «көлденең ағатын өзен» деген мәнде тұруы мүмкін.

Атауға негізгі уәж (мотив) болған – оның Алтайға баратын, Алтайдан шығатын

құрлықты көлденең кесіп өтуі, яғни өткел мәселесі. Көне түркілер «Алтын тауын асып, Ертіс өзенін кешусіз жерден кешуге» мәжбүр болады. М. Қашқари сөздігінде келтірілген мысалда:

«Ысытатын аптап қапсырды
Үміт артқан адам жауықты.
Ертіс суын кешпекші,

Содан халық сескенді», – деп Ертістен өтуге үлкен мән беріледі (Қашқари, 1997). Ұзындығы 4, 5 мың километрге жуық, ені 100-120 м өзенді кешіп өте алмаған керуендер өзенді бойлап, оның басын (Моңғол Алтайын) айналып өтуге тура келген. Тарихта Шыңғысхан әскері соңына түскен найман Күшлік сұлтанның сарбаздары Ертіс суынан өтерде, көп шығынға ұшырағаны айтылады. М. Қашқари мен Ә.С. Гардизидің судан өту мәселесін баса айтып отырғандары да тегін емес.

Қарқаралы – тау; елді мекен. Құнанбай, Абай, Мұхтарлардың табаны тиген жер. *Қарқара* қауырсының әсемдік үшін пайдаланатын құстың бір түрі екені белгілі. *Қарқаралы* осындай құсы мол тау деп қысқа қайыратын пікірлер де жоқ емес. Алайда нысананың сырт бейнесі, ерекше белгісі атауға негіз болатынын ескерсек, бұл ороним метафоралық жолмен жасалған деуге болады. *Қарқараның* қауырсының, көбінесе, бөрікке, сәукелеге таққан, ал *Қарқаралы* тауының тас текшелері Арқадағы басқа таулардай тақыр емес, өсімдікті болып келеді. Оның тасқа өскен ағаштары бөрікке таққан қауырсынға ұқсап тұрады. Ендеше *Қарқаралы* – қарқарасы бар бас киімге ұқсатудан туған ороним.

Шыңғыстау – тау. Алыптар өскен мекен осы. Аңыздарға сенетін болсақ, бұл таудың аты Шыңғысханның құрметіне қойылған. Көбінесе атау алғаш шығып, аңыз кейін туып, сәйкес келмей жататын. Бұл жолы атау мен аңыз бір жерден шығып отыр. Осы маңда *Хан тауы*, *Орда* сияқты топонимдердің кездесуі аңызды шындыққа айналдырады.

Тарихи деректерге сүйенсек, Шыңғысхан Орта Азияға (Хорезм империясына) шабуыл жасардың алдында 1219 жылдың күзінде Ертіс бойына тоқтап, даярланған. Қайтар жолда 1224 жылдың жазын тағы да осы Ертіс бойында өткізген. Тарихшылар айтып отырған Ертіс бойы осы Шыңғыстау болуы әбден мүмкін. Шыңғыстаудың шұрайлы, шалғынды қойнаулары, аң мен құсы ат пен сарбаздардың тынығуына аса қолайлы мекен болып табылады.

Абай ауданының тарихы мен шежіресінен сыр шертетін Бекен Исабаевтың «Ұлылар мекені» атты еңбегінде Шыңғыстаудың тағы бір аты Найман күре еді деген дерек келтіріледі. Онда Ахат Шаһкәрімұлының естелігінде: «Найман күре» – Шыңғыс тауының моңғолша аты. Найман деген сөз – сегіз мағынасында, сонда «сегіз өзенді тау» деген сөз болып шығады», – деген пікірін де келтіреді (Исабаев, 2001). Моңғолша *найм* «сегіз» сан есімін білдіретіні рас, ал атаудың екінші сыңарындағы *күре* моңғолдың *хүрээ* «қоршау, шарбақ, қорған, елді мекен» мағыналы сөзі екені белгілі. Сонда *Найман күре* «наймандардың қонысы, қосыны» мәнін береді. Бұл жерді Шыңғыс ханнан ығысып Алтайдан көшкен Күшлік сұлтан бастаған наймандар мекендеген болуы мүмкін, ал кейін ұлы қаһан өзі келген соң, Шыңғыстау аталып кетеді.

Талданған атаулардан басқа түркі-моңғол тіл бірлестігінен қалған **Мұқыр** гидронимі бар. Бұл моңғолдың *мухар* «тұйық», «мұқыл», «тоқал» деген сөзі. Түркі тілдерінде де *мұқыр*, *мұқыл*, *моқал*, *тоқал* түрінде кездеседі. Аталған өзен тұйықталып, айналып ағады да, ұзамай суалады.

Шаған өзенінің аты моңғолдың *цагаан* «ақ, боз» сөзінен шығады. Түбірі алтай дәуірінде түркі-моңғолға ортақ болса керек. Түркі тіліндегі *ша-л*, *ша-лап* сөздері де «ақ, боз» мәндерін береді.

Келтірілген атаулардың кейбірі моңғол тілінен жасалғанына дау айтатын адамдар да кездеседі, бірақ бұл жалған патриоттық сезімнен туатын пікірлер болып келеді. «Ақтабан шұбырынды» кезінде қазақтың талай жері жоңғарлардың қоластында қалғаны тарихи

шындық екенін ұлы ақын Шәкәрім былай келтіреді:

...Қырылған соң қалмақтар жаман сасқан
Нұр Жайсаң, Шәуешектен өте қашқан.
Ата қоныс Арқаны босатып ап,
Қазақ жеңіп қалмақтың орнын басқан.

Жаулап, отарлап алған елдер бағынышты елдің жер-су аттарын өз тілдерінде қоя бастайтыны тарихтан белгілі, алайда қазақ топонимиясында сақталып қалған моңғол атаулары тілімізге бейімделіп сіңіп кетті. Бұл моңғол-түркі тілдерінің ортақ тегі бар екенін дәлелдейді.

Абай елінде таза қазақ тілінде жасалған небір мәнді, сәнді атаулар жетерлік. Жер-суға ат беру жағынан қазақтан асқан шебер халық жоқ екеніне ешкімнің дауы болмаса керек: *Ащысу, Алтындыбұлақ, Аралтөбе, Арқалық, Бала Шақпақ, Бидайық, Буратиген, Догалаң, Қақпантас, Қаракөбең, Келтесай, Көксеңгір, Көкиірім, Көлқайнар, Көшбике, Найзатас, Сарғалдақ, Сарыкөл, Серектас, Сұңқарқонған, Таңбалытас, Тақыр, Терісбұлақ, Түйекетпес, Шақпақ, Шарықты, Шұрық, Шет т.б.*

Қорытынды

Абай Құнанбайұлының туған өлкесі – Шыңғыстау өңірінің топонимиялық жүйесі қазақ халқының тарихи жады мен тілдік қазынасының айқын көрінісі болып табылады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде өңірдегі жер-су атауларының көпшілігі ұлттық дүниетаныммен, табиғат ерекшелігімен және халықтың рухани мәдениетімен тығыз байланысты екені анықталды. Топонимдердің бір бөлігі түркі және моңғол тілдерінің ортақ түбірінен тарай отырып, тарихи-мәдени байланыстардың тереңдігін дәлелдейді.

Сонымен қатар, қазақ халқының жерге деген құрметі мен тіл байлығының көрінісі ретінде табиғи нысандарға мағыналы, көркем атаулар беру дәстүрі ерекше назар аудартады. Демек, Абай елі топонимдерінің этимологиялық талдауы ұлттық тілдің байырғы қабаттарын тануға, тарихи-мәдени мұраны ұғынуға және қазақ тіл біліміндегі ономастика ғылымын дамытуға зор үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

- Аманжолов, С. (1997) *Вопросы диалектологии и истории казахского языка*. Учебное пособие. 2-издание, дополненное. Алматы. Санат.
- Базылхан, Б. (1987). *Монгол-казах толь*. Улаанбаатар. Өлгий.
- Болатов, Ж. (1963). *Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері*. Алматы. Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы.
- Жанұзақ, Т. (2010). *Тарихи жер-су аттарының түптөркіні*. Алматы. Сөздік-словарь.
- Исабаев, Б. (2001) *Ұлылар мекені*. Новосибирск. Наука.
- Қайыржан, К. (2013). *Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері*. Алматы. Өнер.
- Қашқари, М. (1997) *Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк)*: 3 томдық шығармалар жинағы / ауд. А.Егеубай. Алматы. ХАНТ.
- Қойшыбаев, Е. (1985). *Қазақстанның жер-су аттары сөздігі*. Алматы. Мектеп.
- Севортян, Э.В. (1974) *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)*. Москва. Наука.

References

Amanzholov, S. (1997). *Issues of dialectology and the history of the Kazakh language* (2nd ed.).

- Almaty. Sanat [in Kazakh].
- Bazylkhan, B. (1987). *Mongol-kazakh tol.* Ulaanbaatar. Ölgii [in Mongolian].
- Bolatov, Zh. (1963). *Issues of the History and Dialectology of the Kazakh Language.* Almaty. Qazaq SSR Gylym akademiyasynyn baspasy [in Kazakh].
- Isabayev, B. (2001). *Land of the Great Ones.* Novosibirsk. Nauka [in Kazakh].
- Kairzhan, K. (2013). *The Word is a Treasure Chest: Ancient Kazakh Words.* Almaty. Öner [in Kazakh].
- Kashgari, M. (1997). *Dīwān lughāt at-Turk* [Türk tilining sözdigi] (A. Egeubai, Trans.). Almaty. KHANT [in Kazakh].
- Qoyshybaev, E. (1985). *Qazaqstannyn zher-su attary sözdigi.* Almaty. Mektep [in Kazakh].
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etymological dictionary of Turkic languages (Common Turkic and inter-Turkic roots with vowels (Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye).* Moscow. Nauka [in Russian].
- Zhanuzak, T. (2010). *The origins of historical place names.* Almaty. Sözdik-slovar [in Kazakh].

B.N. Biyarov¹, Zh.K. Kaiyrbaeva²

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan.

(E-mail: ¹berdibek_biyar@mail.ru)

Etymology of the Toponyms of Abai's Sacred Birthplace

Abstract. The article provides a scholarly analysis of the etymological foundations of the toponyms in the native land of Abai Kunanbayuly. The research involves a linguistic examination of the place names in the sacred Shyngystau region, which gave birth to three great thinkers - Abai, Shakarim, and Mukhtar. The origins and semantic meanings of these toponyms are identified and interpreted. Drawing on the data from Mahmud al-Kashgari's dictionary, the authors explore the historical and linguistic nature of the toponyms located at the foothills of Shyngystau.

The study establishes that some of the geographical names originated from the Mongolian language, and this phenomenon is regarded as significant linguistic evidence supporting the historical kinship between the Turkic and Mongolian languages. The findings demonstrate that many of the region's

This article was prepared within the framework of the targeted program project No. AP26199899, "Regional Integration of Literary and Linguistic Tourism in East Kazakhstan: Digitalization of the Etymology of Toponyms and Local Legends," approved by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: toponym, etymology, sacred places, Turkic language, Mongolian language, antroponym, hydronym.

Б.Н. Бияров¹, Ж.К. Кайырбаева²

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан.

(E-mail: ¹berdibek_biyar@mail.ru)

Этимология топонимов священного места рождения Абая

Аннотация. В статье научно анализируются этимологические основы топонимов родного края Абая Кунанбайулы. В ходе исследования проводится лингвистический анализ названий природных объектов священного региона Шынгыстау, который

подарил миру трёх великих мыслителей - Абая, Шакарима и Мухтара. Определяются происхождение и семантическое значение топонимов. Авторы, опираясь на данные словаря М. Кашгари, исследуют историко-лингвистическую природу топонимов, расположенных у подножия Шынгыстау.

В статье установлено, что некоторые географические названия имеют монгольское происхождение, и данный факт рассматривается как важный лингвистический аргумент, подтверждающий историческое родство тюркских и монгольских языков. Результаты исследования показывают, что большинство топонимов региона связаны с общими лексемами древнетюркского и монгольского языков.

Статья подготовлена в рамках целевой программно-ориентированной научной темы № AP26199899 «Региональная интеграция литературного и лингвистического туризма Восточного Казахстана: цифровизация этимологии топонимов и локальных легенд», утверждённой Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан.

Ключевые слова: топоним, этимология, сакральные места, тюркский язык, монгольский язык, антропоним, гидроним

Автор туралы мәлімет:

Бияров Б.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

Қайырбаева Ж.Қ. – магистр, аға оқытушы, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5919-0513>

Information about author:

Biyaov, B.N. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

Kairbayeva, Zh.K. – Master's Degree Holder, Senior Lecturer, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5919-0513>

Сведения об авторе:

Бияров Б.Н. – кандидат филологических наук, доцент, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

Кайырбаева Ж.К. – магистр, старший преподаватель, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5919-0513>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.41.21

Ғылыми мақала

М.Б. Жукиева*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: mendesh.75@mail.ru)***Гагауыз тілі – түркі әлеміндегі шағын, бірақ маңызды тіл**

Аңдатпа. Гагауыздар – тарихи тағдыры күрделі, этникалық және мәдени тұрғыдан бай түркі халықтарының бірі. Гагауыз тілі – түркі тілдерінің оғыз тобына жататын, тарихи даму барысында әртүрлі тілдік және әлеуметтік факторлардың ықпалын бастан кешкен тіл. Олар негізінен Молдова Республикасының оңтүстігіндегі Комрат автономиялы аймағында тұрады. Өз отандарын Гагауыз Йери деп атайды. Сонымен қатар гагауыздар Украина, Болгария, Түркия, Қазақстан және Ресей жерлерінде де шашыраңқы орналасқан. Гагауыздар христиан дінін ұстанатын түркі тектес халық ретінде де ерекшеленеді.

Мақалада гагауыз халқының тарихы, тілі, мәдениеті мен әдебиетіне шолу жасалады. Гагауыз тілі молдаван, румын тілдерінің әсеріне ұшыраса да түркі тілдеріне тән агглютинативтік жүйені сақтай алған. Гагауыз мәдениеті, діні, салт-дәстүріндегі ерекшеліктері «Sarmisak günü» т.б. мысалдармен көрсетіледі. Зерттеушілер Н.З. Гаджиев, В.А. Мошков, Е.С. Сорочяну т.б. еңбектеріндегі пікірлері негізінде түркітектес сөздер гагауыз тілінде көптеп сақталып, әлі күнге дейін қолданыста екендігі, қазіргі жастар тіліндегі кірме сөздерге анализ жасалады.

Түйін сөздер: гагауыз, гагауыз тілі, түркітектес елдер, тілдік ықпал

DOI: <https://doi.org/10.71078/5snmhn48>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 23.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

Гагауыз ұлты – тарихи тоқырауларды бастан кешіргенімен, ұлттық болмысын сақтап қалған, мәдени тұрғыдан бай мұраға ие түркі халықтарының бірі. Гагауыз тілі – түркі тілдерінің оғыз тармағына кіретін, тарихи дамуы барысында әртүрлі тілдік және әлеуметтік ықпалдарға ұшыраған тіл. Гагауыз халқының негізгі бөлігі Молдова Республикасының оңтүстігіндегі Комрат автономиялық аймағында өмір сүреді. Олар өз отандарын Гагауыз Йери деп атайды. Бұдан бөлек, гагауыз қауымдары Украинада, Болгарияда, Түркияда, Қазақстан мен Ресейде де қоныстанған. Гагауыз халқы түркі тектес бола отырып, христиан дінін ұстануымен де ерекшеленеді.

Гагауыз тілі түрік, әзербайжан, түрікмен тілдеріне жақын. Гагауыз тілі лексикалық, фонетикалық және грамматикалық жағынан осы тілдермен ұқсас болғанымен, христиан дінін ұстануымен Балқан аймағындағы славян тілдерінің ықпалы оның өзіндік ерекшелігін қалыптастырды. Гагауыз тілінде қолданыста негізінен түрік тіліне тән дыбыстар, алайда молдаван, румын тілдерінің әсерінен кейбір сөздер мен дыбыстар өзгеріске ұшыраған. Көрші елдердің ықпалына қарамастан, түркі тілдеріне тән агглютинативтік жүйе сақталған, яғни сөздерге жұрнақтар жалғану арқылы жаңа мағына беріледі. 1953-1993 жылдар аралығында Кеңес үкіметі кезінде гагауыздар кириллицаны қолданып, кейін латын қарпіне көшті. Оған дейін тек ауызша тіл ғана болды. Ғалымдар гагауыз тілін жазба тілге көшіру үшін үлкен еңбек етті. Тұңғыш рет орыс ғалымы В.А. Мошков Қазан қаласында «Гагаузские тексты. – Известия Общества археологии, истории и этнографии» еңбегін бастырып шығарды. Ол түрік әліпбиін кириллицаға аударып, созылыңқы

дыбыстарға үстіне сызықша, жіңішке, жұмсақ айтылатын дыбыстардың үстіне нүкте, екі нүкте қойып, гагауыз әліпбиін жасап шығарды.

Зерттеу әдістемесі

Алғашқы гагауыз әліпбиі арқылы В. Мошков гагауыз тіліне тән фонетикалық ерекшеліктерді жеткізе білді. Одан кейін М. Чакир орыс әліпбиіне ұқсас әріптермен бірнеше еңбектер жариялады (Тукаң, 1972: 59). 1957 жылы 30 шілдеде, Молдован КСР Жоғары Кеңесінің шешімімен гагауыз халқының жазбаша тілі енгізілді. Әрине саяси және экономикалық байланыстарға қарай, гагауыз тілінің әліпбиі молдаван және орыс әліпбиінің негізінде жасалды. Бірнеше рет өзгерістерден өтіп, 1993 жылы ресми түрде латын қарпіне көшкеннен кейін, қазіргі таңда гагауыз тілінің өз әліпбиі бар. Оны кестеде былай көрсетсек болады:

Алғашқы әліпбиі	гагауыз	a, б, в, г, д, е, ж, з, j, i, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ы, ц, з, l, h, ā, ē, ī, ō, ū, Ъ, ö, õ, ŷ, ä, ā.
Қазіргі әліпбиі	гагауыз	A a, Ä ä, B b, C c, Ç ç, D d, E e, Ğ ğ F f, G g, H h, I ı, İ i, J j, K k, L l, M m, N n, O o, Ö ö, P p, R r, S s, Ş ş, T t, Ț ț, U u, Ü ü, V v, Y y, Z z.

Қазіргі таңда гагауыз тілі Молдова үкіметі мен Гагаузия автономиясы тарапынан сақталып, дамып келеді. Білім беру мекемелерінде ана тілі ретінде оқытылады, жергілікті баспасөзде, радио мен теледидарда қолданылады.

Гагауыз мәдениеті – түркі және балқан өркениеттерінің тоғысқан көрінісі. Сан жағынан аз болса да, гагауыз халқы өздерінің салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын және ұлттық киімдерін ғасырлар бойы сақтап келеді. Гагауыздар көбіне мал шаруашылығы, егіншілік және шарап жасаумен айналысады. Бұл олардың тұрмыс салтына тікелей әсер етеді. Гагауыз халық музыкасы мен билері Балқан әуендеріне жақын, бірақ түркілік сарындар да айқын сезіледі. Домбыраға ұқсас аспаптар мен сыбызғы, барабан қолданылады. Әйелдер ұлттық киімінде кестелі алжапқыш пен орамал қолданса, ерлер көбіне қарапайым, бірақ сәнді тігілген жейде мен шалбар киеді. Гагауыздар христиан дінін ұстанады, және діни мерекелерді атап өтеді. Бірақ, сонымен қатар түркілік төркіні бар Құрбан, Наурыз сияқты діни мерекелерді де тойлайды. Бұл олардың кейбір әдет-ғұрыптарына әсер еткен, Мысалы, Пасха, Рождество мерекелері түркілік жаңа жыл тойлау дәстүрімен қатар жүреді. Гагаузияда «Sarmısak günü» деп аталатын сарымсақпен байланысты халықтық дәстүр бар. Бұл күні олар зұлым күштерден қорғану үшін рәсімдер жасайды, қабырғалар мен есіктерге сарымсақпен кресттің суретін салады, қалталарына салып өздерімен бірге алып жүреді және сарымсақ қосып түрлі тағамдар дайындайды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Гагауыздардың шығу тегіне қатысты түрлі болжамдар әртүрлі кезеңдерде айтылып жүр. Олардың арғы тегі гректер екен, болгарлар екен деген де қалыптасқан пікірлер бар. Зерттеуші Н. Асқаров бұл туралы «Гагауыз әдеби тілі» мақаласында жаза келіп: «Бұл болжамсоңғыжылдарыгрекғалымдарытарапынанқуатталыпкеледі. Кейбірзерттеушілер гагауыздардың тегі болгар екенін, бір замандарда күштеп түркілендірілгенін айтады. Ал, тарихи дәлелдер мен дәйектер гагауыздардың түркілік тамырдан тарағанын растайды», – дейді. Гагауыз тілінің тарихи негіздері туралы зерттеуші ғалым Н.З. Гаджиевтің пікірі де: «Гагауыз халқының этногенезі мен тілі оғыз және балқандық тілдік элементтердің тоғысуымен сипатталады. Гагауыз тілі өзінің негізін ортағасырлық оғыз тілдерінен алады. XI–XIII ғасырларда селжұқ және печенег, оғыз тайпаларының Балқан түбегіне қоныс аударуы гагауыз этносының және тілінің қалыптасуына әсер етті» (Гаджиев, 1993:

527). Тарихха сүйенсек, XI ғасырда қыпшақтардан ығысқан көшпелі түркі оғыздар Ресей жаққа қарай жылжи бастаған. Гагауыздар көше отырып, XVIII –XIX ғасырларда Ресей империясының территориясын паналайды. 1906 жылы гагауыздар Комрат қаласында өздерінің егемендігін жариялаған, бірақ олардың тәуелсіздігі алты күнге ғана созылды. Қаншама еркіндікті аңсағанымен, алып арыстандай Ресей Империясына қарсы тұра алмады. Қазіргі таңда Молдова жерінде Гагауз Иери деп аталатын өз автономиясы бар. 1990-жылдардан кейін Гагаузия автономиясының құрылуымен бірге, тіл саясаты жаңа деңгейге көтерілді. 1994 жылы қабылданған Гагаузияның құқықтық мәртебесі туралы заңда гагауыз тілі Молдова Республикасы аумағында мемлекеттік тілмен тең дәрежеде қолданылатын тіл ретінде бекітілді. Бұл заң гагауыз тілінің мәртебесін нығайтып, білім беру мен бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен пайдалануға мүмкіндік берді. Қазіргі таңда гагауыз тілі мектептерде ана тілі ретінде оқытылады, Комрат мемлекеттік университетінде гагауыз тілі мен әдебиеті кафедрасы жұмыс істейді. Сонымен қатар, тілдің сақталуы мен дамуына бағытталған ғылыми орталықтар, мәдени ұйымдар мен тіл үйрету курстары ашылған.

Гагауыз әдебиеті – кеш қалыптасқанымен, терең ұлттық рух пен тарихи тағдырды сипаттайтын маңызды рухани мұра. Кеңестік кезеңде алғаш әдеби шығармалар жарық көре бастады. Сол кезеңнен бастап гагауыз тілінде жазатын ақын-жазушылар қалыптасты. Олардың әңгімелері мен повестері гагауыз халқының тұрмыс-тіршілігін, қиындықтары мен қуаныштарын суреттейді. Қазіргі таңда гагауыз әдебиеті интернет, мерзімді баспасөз, әдеби журналдар арқылы дамып, жаңа буын ақын-жазушылар пайда болуда. Сонымен қатар балалар әдебиеті мен драматургия саласы да өркендеп келеді. Гагауыз тілінің жағдайы тіл саясаты және жаңа тілдік нормалар бағытында даму үстінде. Гагаузия автономиясында гагауыз тілінде білім беру мен БАҚ жүйесін дамыту қолға алынған (Ciachir, 2000)

Гагауыз әдебиеті соңғы онжылдықтарда айтарлықтай дамып келеді. Қазіргі буын қаламгерлері ұлттық болмысты, тарихи жадты және түркілік сана-сезімді жаңаша сипатта көрсетуде. Көрнекті ақындар мен жазушылар қатарында Димитрий Карачобан, Николай Бабоглу, Степан Булгар, Елена Казмалы секілді есімдер ерекше аталады. Олардың шығармаларында туған жерге сүйіспеншілік, тіл тағдыры және ұлттық бірегейлік тақырыптары кеңінен орын алған. Мысалы, Д. Карачобанның поэзиясы туған тілдің тағдырына алаңдаушылық пен ұлттық намысты ояту идеясын алға тартады. Оның «Ана тілім» өлеңінде ақын гагауыз тілін ана сүтімен бірге келген рухани құндылық ретінде бейнелейді. Сондай-ақ, қазіргі кезеңде балалар әдебиеті мен халық ертегілерін жинау, аудару және жариялау ісі де жанданып келеді. Бұл бағыттағы жұмыстар ұлттық тілдің болашағына оң әсер етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Гагауыз тілінің дамуына бірнеше сыртқы тілдік факторлар әсер етті. Гагауыз халқының ұзақ уақыт бойы славян тілдерімен, соның ішінде болгар және орыс тілдерімен байланыста болуы нәтижесінде лексикалық және фонетикалық деңгейде көптеген кірме сөздер қалыптасты. Әсіресе, жастар арасында гагауыз тілі мен орыс тілінің араласқан сөйлеу үлгісі кеңінен тараған. Бұл құбылыс тілдің табиғи эволюциясы мен әлеуметтік бейімделуін көрсетеді (Сорочяну, 2003). Гагауыз жастарының сөйлеу тілінде екітілділік (билингвизм) және тіпті үштілділік (трилингвизм) қалыптасқан. Бұл құбылыс бір жағынан тілдің икемділігін арттырса, екінші жағынан әрине, гагауыз тілінің таза формасын сақтауға қауіп төндіреді. Географиялық және саяси ортаға байланысты гагауыз тіліне румын тілінен де көптеген сөздер енген. Бұл ықпал негізінен тұрмыстық және әкімшілік лексикада көрінеді. Гагауыз тілінің фонетикалық жүйесі оғыз тілдеріне тән үндестік заңына (сингармонизмге) негізделгенімен, славян және румын тілдерінің

әсерінен бұл заң толық сақтала бермейді. Әсіресе, румын тілінен енген кірме сөздерде жіңішке және жуан дауыстылардың аралас келуі байқалады.

Мысалы: *șkola* (мектеп), *portfel*, *komitet* сияқты сөздер орыс тілінен енгенімен, гагауыз фонетикасына бейімделіп айтылады. Ал, түркі тілдерімен ішкі байланыста болуы, Түркия түріктері, әзербайжан және түрікмен тілдерімен туыстық қатынас гагауыз тілінің грамматикалық құрылымын сақтап қалуға көмектесті. Гагауыз халқының күнделікті өміріндегі нан атауларына қатысты мақаласында Молдаван зерттеушісі Е.С. Сорочяну: «Исследование хлеба и мучных изделий в повседневной жизни гагаузов показало хорошую сохранность их древних видов и то, что основную базу наименований составляют исконно тюркские названия с включением заимствований из балканских языков», – дейді. Яғни, басқа тілдердің ықпалына қарамастан, түркітөктес сөздер гагауыз тілінде көптеп сақталған, және әлі күнге дейін қолданыста.

Қорытынды

Гагауыздар – өз тілін, мәдениетін және әдебиетін сақтап, дамытуда үлкен күш салып келе жатқан түркі халықтарының бірі. Олардың тілі – түркілік тамырынан ажырамағанымен, еуропалық элементтермен үйлесіп, өзіндік ерекшелігі бар тілге айналды. Мәдениеті мен әдебиеті де осы синтездің көрінісі болып табылады. Гагауыз халқы – түркі әлемінің бай әрі алуан түрлі болмысының бір мысалы. Гагауыз тілі – сыртқы әсерлер мен ішкі дамудың өзара байланысы және тарихи тағдырдың, географиялық оқшауландудың және көп мәдениетті ықпалдың нәтижесінде қалыптасқан ерекше тілдік жүйе. Ол түркілік түбірін сақтай отырып, еуропалық тілдермен өзара ықпалдасып, жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Тілдің көпфакторлы дамуы оның өміршеңдігін қамтамасыз етсе, мемлекеттік қолдау мен мәдени жаңғыру оны сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Тілді сақтау мен дамыту ісінде үкіметтік деңгейде білім беру, медиа және мәдениет салаларының бірлескен әрекеті аса маңызды. Гагаузияның мемлекеттік бағдарламалары мен халықаралық қолдау жобалары тілдің дамуын қамтамасыз етуге бағытталған. Сондықтан гагауыз тілі – Еуропадағы түркі дүниесінің айрықша үлгісі ретінде, әрі тілдік көптүрлілікті сақтаудың маңызды мысалы ретінде зерттеуді қажет ететін құнды мұра. Болашақта гагауыз және қазақ тілдерін салыстыра зерттеу – түркі тілдерінің тарихи байланысын, құрылымдық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Бұндай зерттеу екі халықтың тілдік мәдениетін, дүниетанымдық жақындығын және тарихи сабақтастығын ашып көрсетуге және олардың дамуындағы ішкі және сыртқы факторлардың рөлін тереңірек түсінуге жол ашады.

Әдебиеттер тізімі

Гаджиев, Н.З. (1990). *Тюркские языки*. Москва.

Сорочяну, Е.С. (2003). *Хлебомучные изделия в повседневной жизни гагаузов*. *Алтай Аманжолов және оның түркітанудағы әлемі: II Халықаралық Аманжолов оқулары форумы материалдар жинағы*.

Тукан, Б.П. (1972). *Письменность гагаузского языка*. В *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР (59 с.)*. Москва.

Түркі тілдері: Ұжымдық монография. (2015). Астана. Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы. РМҚК.

Ciachir, M. (2000). *Gagauzii: Istorie, tradiții, cultură*. Chișinău.

Menz, A. (1999). *A grammar of Gagauz (Turkic language of Moldova)*. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag.

References

- Ciachir, M. (2000). *The Gagauz people: History, traditions, culture*. Chişinău. [in Romanian]
- Gadzhiev, N.Z. (1990). *Turkic languages*. Moscow. [in Russian]
- Menz, A. (1999). *A grammar of Gagauz (Turkic language of Moldova)*. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag. [in English]
- Sorochyanu, E.S. (2003). Bread and flour products in the everyday life of the Gagauz. In *Altai Amanzholov and his world in Turkology: Proceedings of the 2nd International Amanzholov Readings Forum*. [in Russian]
- Tukan, B. P. (1972). The writing system of the Gagauz language. In *Issues of improving the alphabets of the Turkic languages of the USSR* (p. 59). Moscow. [in Russian]
- Turkic languages: A collective monograph*. (2015). Astana. Shayakhmetov Republican Coordination and Methodological Center for Language Development. Republican State Public Enterprise. [in Kazakh]

M.B. Zhukiyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: mendesh.75@mail.ru)

The Gagauz Language – A Small but Important Language in the Turkic World

Abstract. The Gagauz people are one of the Turkic peoples with a complex historical fate and rich ethnic and cultural heritage. The Gagauz language belongs to the Oguz group of Turkic languages and has been influenced by various linguistic and social factors in the course of its historical development. The main Gagauz population lives in the south of the Republic of Moldova, in the Comrat Autonomous Region. They call their homeland Gagauz Yeri. In addition, the Gagauz people are also settled in the territories of Ukraine, Bulgaria, Turkey, Kazakhstan and Russia. The Gagauz people are distinguished by the fact that, being a people of Turkic origin, they profess Christianity.

This article examines the language, culture and literature of the Gagauz people. The Gagauz language, despite the influence of Moldovan and Romanian, managed to preserve the agglutinative system characteristic of the Turkic languages. Features of Gagau culture, religion, customs and traditions of «Sarmisak günü», etc. shown by examples. Based on the opinions of researchers in the works of N.Z. Gadzhiev, V.A. Moshkov, E.S. Soroceanu, and others, an analysis is made of Turkic-language words that have been preserved and are still used in the Gagauz language.

Keywords: Gagauz, Gagauz language, Turkic nations, linguistic influence

М.Б. Жукиева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
(E-mail: mendesh.75@mail.ru)

Гагаузский язык – небольшой, но важный язык в тюркском мире

Аннотация. Гагаузы – один из тюркских народов с сложной исторической судьбой и богатым этническим и культурным наследием. Гагаузский язык относится к огузской группе тюркских языков и в процессе исторического развития испытал влияние различных языковых и социальных факторов. Основное население гагаузов проживает

на юге Республики Молдова, в автономном регионе Комрат. Свою родину они называют Гагауз Йери. Кроме того, гагаузы расселены также на территориях Украины, Болгарии, Турции, Казахстана и России. Гагаузы отличаются тем, что, будучи народом тюркского происхождения, исповедуют христианство.

В данной статье рассматриваются язык, культура и литература гагаузского народа. Гагаузский язык, несмотря на влияние молдавского, румынского языков, сумел сохранить агглютинативную систему, характерную для тюркских языков. Особенности гагаузской культуры, религии, обычаев и традиций «Sarmisak günü» и др. показаны на примерах. На основании мнений исследователей в трудах Н.З. Гаджиева, В. А. Мошкова, Е.С. Сорочяну и др. делается анализ тюркоязычных слов, которые сохранились и используются до сих пор в гагаузском языке.

Ключевые слова: гагаузы, гагаузский язык, тюркские народы, языковое влияние

Автор туралы мәлімет:

Жукиева М.Б. – докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Zhukieva M.B. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Жукиева М.Б. – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

GTAR 16.41.21

Bilimsel makale

F.S. Kurbanova*Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi,**Adana, Türkiye.**(E-mail: turaevanozanin0@gmail.com)***Dünya Dilbiliminde ve Özbek Dilbiliminde Dilbilimsel Uzmanlığın İncelenmesi**

Özet. Modern toplumda dil yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda hukuki, psikolojik ve kültürel bir araç olarak da büyük öneme sahiptir. Özellikle dile ilişkin belgelerin incelenmesi, metinlerin ve konuşma kayıtlarının analiz edilmesi ihtiyacı arttıkça, dilbilimsel uzmanlık (linguistik ekspertiz) disiplini gelişmeye başlamıştır. Günümüzde dilbilimsel uzmanlık, mahkeme süreçlerinde, ceza ve medeni davaların soruşturmalarında önemli bir bilimsel ve pratik alan haline gelmiştir. Bu makalede, dilbilimsel uzmanlığın bir bilim dalı olarak şekillenmesi, tarihî kökenleri, teorik temelleri ve uygulamadaki yeri ele alınmaktadır. Ayrıca, bu alanın uluslararası düzeyde ve Özbekistan'daki gelişim aşamaları analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adli dilbilim, metinbilimsel, filolojik, stilistik, anlam bilimsel

DOI: <https://doi.org/10.71078/v059s843>

Alındı: 30.11.2025; Kabul edildi: 24.12.2025; Çevrim içi erişim: 25.12.2025.

Giriş

Dilbilimsel uzmanlığın tarihi, dilbilim ve hukuk bilimleri arasındaki ilişkinin gelişimiyle yakından bağlantılıdır. Bu alan, XX. yüzyılda bilimsel bir disiplin olarak şekillenmiş ve günümüzde hukuki sistemlerde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Alan yalnızca teorik açıdan değil, aynı zamanda uygulamada da güncelliğini korumakta, dilbilimsel uzmanlık yöntemleri ve teknolojileri sürekli olarak yenilenmektedir.

Bilim insanları “adli dilbilimsel uzmanlık” terimini kolektif bir terim olarak değerlendirmektedirler. Önceden «metinbilimsel», «filolojik», «stilistik», «anlam bilimsel» uzmanlık gibi adlar kullanılmıştır. Ancak konuşma faaliyetleriyle ilgili çeşitli uzmanlık sorunlarının çözümünde hukuk sisteminde artan ihtiyaç, bu alana herkesin kolayca anlayabileceği yeni bir isim verilmesini gerektirmiştir. Bu nedenle uzmanlık süreçlerinde “Dilbilimsel Uzmanlık” terimi sağlam bir yer edinmiştir. Adli dilbilimsel uzmanlık, nihayetinde adli uzmanlık türlerinden biri olarak bağımsız bir alan haline gelmiştir. Bu uzmanlık, özel dilbilimsel bilgi kullanılmaksızın sözlü veya yazılı ifadelerle işlenen ihlallerin belirlenmesinin mümkün olmadığı ya da oldukça zor olduğu durumların tespitinde kullanılmaya başlanmıştır.

Dil ve konuşma birimleri ile her türden sözlü, yazılı ya da elektronik olarak kaydedilmiş metinler dilbilimsel uzmanlığın nesneleri olarak kabul edilmektedir.

Ana Bölüm

Adli dilbilimsel uzmanlık çerçevesinde çözümlenmesi gereken başlıca konular şunlardır:

- Tartışmalı metin, ifade ya da dilsel işaretin (örneğin belge, gazete makalesi, televizyon programı, firma adı, ticari marka vb.) anlamsal içeriğini belirlemek amacıyla incelenmesi.
- Tartışmalı metin, ifade veya dilsel işaretin türü, yapısal-kompozisyonel veya leksik-gramatik ifade biçimi açısından incelenmesi;

- Ticari adların (marka adları, ticari markalar, alan adları) araştırılması, bunların özgünlüğü, bireyselliği, yeniliği ve karışıklık derecesinin belirlenmesi;
- Tartışmalı metnin işlevsel ve üslupsal bağlamı dikkate alınarak, dil normlarının kullanım kurallarının dilbilimsel bilgiye dayanarak açıklanması.

Metinde mevcut farklı düzeylerdeki özelliklerin (metin, sözdizimsel, leksik, morfolojik, morfemik, fonetik) belirlenmesi ve değerlendirilmesi, metnin çeşitli bileşenlerinin – denotatif, değerlendirme amaçlı, illoküsyonel ve dışdilsel özelliklerinin – tanımlanmasına yardımcı olur. Bu durumda, adli dilbilimsel uzmanlığın gelişiminin ilk aşamalarında en çok talep edilen geleneksel analiz yöntemleri semantik, leksik ve etimolojik analizdir. Bu yöntemler, onur, saygınlık zedeleme, itibar kaybı, hakaret ve iftira gibi suçlamaların yer aldığı davalarda kullanılır.

Metnin yukarıda belirtilen farklı düzeylerdeki özelliklerini belirlemek ve değerlendirmek aşağıdaki yöntemlerle mümkündür:

- *Algı analizi yöntemi.* Bu yöntemle, konuşmanın gerçek anlamı (diyalog, monolog, çoklu konuşma) ortaya çıkarılır; bu da konuşmanın oluşumu sırasındaki iletişimsel durumun yeniden yapılandırılmasına olanak tanır: katılımcı sayısı, aralarındaki ilişkiler ve dağılım, görevler, kayıt koşulları vb. Bu yöntem, ses ve konuşma yoluyla konuşmacının kimliğini belirleme sorunlarını çözmede de kullanılabilir.

- *Leksikografik analiz yöntemi.* Sözlük verilerinin incelenmesi, metnin tüm uzmanlık süreci boyunca analizinin önemli bir parçasıdır, çünkü sözlük kaynakları, gerçeklik ve bu gerçekliğin konuşma diline nasıl aktarıldığı hakkında temel fikirlerin oluşmasına yardımcı olur.

- *Semantik ve kavramsal analiz yöntemleri.* Semantik analiz, kelimenin anlam yapısını ortaya koymayı ve bu yapıyı oluşturan denotatif, belirtici ve çağrışımsal anlamları açıklığa kavuşturmayı amaçlar. Kavramsal analiz ise belirli bir işaret altında toplanmış ve bu işaretin bilişsel bir yapı olarak varlığını önceden belirleyen genel kavramları aramak anlamına gelir. Semantik analiz, kelimenin açıklanmasıyla ilgilidir. Kavramlar, dünyaya ait genel bir kavramsal modelin bir parçasını oluşturan işaretler ve zihinsel yapıların içeriklerinin tasvirleri olarak anlaşılır.

- *Anlamsal-sözdizimsel analiz yöntemi,* kelimelerin, deyimlerin ve cümlelerin anlamlarının bütünüyle ortaya konması yoluyla gerçekleştirilir.

- *Bileşen analizi yöntemi,* kelimelerin anlamsal yapısını belirlemek için, kelime anlamının merkezi kısmının segmentlere ayrılması amacıyla kullanılır. Bileşen analizi, analiz edilen metindeki belirli dilsel birimlerin anlamlarındaki farklılaştırıcı özellikleri ortaya koymayı sağlar. Ayrıca analiz edilen leksemin gizli kavramsal katmanının içeriğine dair görüşlerin genişletilmesine yardımcı olur.

- *Kelimelerin anlamlarında nesnel-duyusal deneyimin belirli bir bölümünü modelleme* ve çevredeki gerçekliğe dair bilgileri yorumlama yollarını ve araçlarını belirlemeye imkân veren analiz yöntemidir. Tüm bu süreçler, iletişimsel bağlamda analiz edilen metni anlamının gizli mekanizmalarının açığa çıkarılmasını sağlar. Metin semantiğinin analizi, sözcük anlamları ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin mekanizmasını ortaya koymaya hizmet edebilecek etkili bir yöntem olabilir.

- *Metnin yapısal organizasyonunun analiz yöntemi,* sözlü faaliyet ürününün bileşen birimlerini, sınırlarını ve yapılandırma yöntemlerini tanımlamaya ve açıklamaya dayanır; metnin bütünlüğü ve uyumunu belirlemeye yardımcı olur.

- *Metnin iletişimsel bileşenini analiz etme yöntemi,* cümlelerin gerçek bölümlenmesine dayanır; bunun sonucunda ifadenin konu-tema yapısı belirlenir ve metindeki çeşitli temaların hiyerarşik yapısı analiz edilir.

- *Varsayımların (presuppozisyon) analizi yöntemi,* metni bilinçli olarak algılayan gönderici ve alıcı için ortak bilgi bileşeninin belirlenmesi amacıyla kullanılır.

- *İşlevsel-üslup analiz yöntemi,* metnin çeşitli düzeylerini inceleyerek belirli bir işlevsel-

üslupsal bağı belirlemeye olanak tanır.

- *Pragmatik analiz yöntemi*, cümlelerin illoküsyonel işlevini ve konuşma eylemi türünü belirlemeye yöneliktir.

- *Morfolojik-sözdizimsel düzeyde, incelenen metnin anlamsal-sözdizimsel yapısını belirleyen cümlelerin gramatikal anlamının analiz edilmesiyle gerçekleştirilen gramatikal analiz yöntemi*.

Yukarıdaki yöntemler, adli dilbilimsel uzmanlık çerçevesinde uygulanabilecek analiz yöntemlerinin çeşitliliğini sağlar. Ancak bu tür uzmanlıklara olan ihtiyaç giderek artmakta ve mahkeme sürecinin tüm katılımcıları için, sürecin her aşamasında ortak araştırma yöntemlerine olan gereksinim de çoğalmaktadır. Genel standartların eksikliği, davacı ve davalıların uzman görüşlerinden memnuniyetsizlik duymalarına, bu nedenle birçok dava sürecinin ertelenmesine veya gecikmesine yol açmaktadır. Bu nedenle, çelişkili dilsel durumlara hem dilbilimsel hem de hukuki açıdan değerlendirme yapabilmek için adli dilbilimsel uzmanlığın genel ilkeleri ve özgün yöntemlerinin geliştirilmesine yönelik toplumsal bir ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu nedenle *lingvistik uzmanlık*, dilbilimin belirli bir uygulamalı alanına ait faaliyet olarak birkaç temel alanı kapsamaktadır ve bu yönüyle önem arz etmektedir:

1. Hukuk Bilimi: Mahkemelerde ve hukuki süreçlerde dili ve konuşmayı analiz etmek

Hukuk biliminde dilbilimsel uzmanlığın yeri önemlidir ve geniş bir konuyu kapsar. Özellikle hukuki metinlerin analizi, bu metinlerdeki kavram ve ifadelerin belirlenmesi, ayrıca hukuki detayların açık ve net bir şekilde ifade edilmesinde kullanılır. Aşağıda dilbilimsel uzmanlığın hukuk alanındaki rolüne dair bazı temel yönler sıralanmıştır:

a) Hukuki metinlerin analizi:

Hukukta dilbilimsel uzmanlık, genellikle hukuki belgeler, sözleşmeler, yasalar, normatif hukuk belgeleri ve mahkeme kararlarının analizinde önemli rol oynar.

b) Terimlerin ve kavramların açıklığı:

Hukuki metinlerde kullanılan terim ve kavramların açık ve net olması gerekir. Dilbilimsel uzmanlık, metindeki kelimelerin anlamlarını, bağlam içindeki ve hukuki özünü inceler.

c) Metin yapısı ve üslubu:

Hukuki metin doğru ve anlaşılır olmalıdır. Dilbilimsel uzmanlık, metnin dilbilgisel yapısını, sözdizimini ve dil hatalarını analiz eder.

ç) Yasaların analizi:

İlilimsel uzmanlık, yasaların yorumlanmasında ve analiz edilmesinde yardımcı olur. Hukuki normların karmaşıklığı ve farklı yorumlara açıklığı nedeniyle, dilbilimsel uzmanlık, örneğin özel terimler ve kelimeler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi yoluyla, metnin gerçek anlamının anlaşılmasını sağlar.

d) Sözleşme ve diğer hukuki belgelerin analizi:

Sözleşmeler ve hukuki belgeler genellikle belirsizlik ya da farklı yorumlara yol açabilecek karmaşık ifadeler içerir. Dilbilimsel uzmanlık, sözleşme ve anlaşmaların her bir maddesini dil ve dilbilgisi açısından inceler, her türlü belirsizlik ve hataları tespit eder, bu yolla belgelerin netliğini sağlar.

e) Mahkeme kararları ve tutanakların analizi:

Mahkeme süreçlerinde ve kararlarında, dilbilimsel uzmanlık hâkim ve avukatlar tarafından yapılan yorumların netliğini, ayrıca tarafların açıklamalarını analiz etmede yardımcı olur. Örneğin, mahkemede tanık ifadelerinin analizinde dilbilimsel yöntemler, ifadelerdeki belirsizlikleri veya hataları tespit etmeye yardımcı olabilir.

f) Dilsel belirsizlik taşıyan cümle ve kelimelerin yorumu:

Hukukta, dilin belirsiz ya da belirli bir bakış açısından farklı yorumlara yol açabilecek yönlerini incelemek, adil ve doğru kararlar almak açısından son derece önemlidir. Dilbilimsel uzmanlık bu sorunu gidermek ve metnin açık ve anlaşılır olmasını sağlamak açısından yardımcı olur.

g) Hukuki belgelerin bir dilden başka bir dile çevrilmesi:

Hukuki belgelerin başka bir dile çevrilmesi gerektiğinde, dilbilimsel uzmanlık, çevirmenin hukuki dili doğru ve açık şekilde çevirmesini sağlar. Bu durum, özellikle uluslararası hukuk anlaşmaları veya sınır ötesi hukuki meselelerde önemlidir.

ğ) Hukuki sorunların çözümünde dil analizi:

Değişiklik yapılması gereken hukuki metinler için uzmanlık gerekliliği doğar. Dilbilimsel uzmanlık, hukukçulara bu metinleri analiz etme ve önerilerde bulunma konusunda yardımcı olur; örneğin, belirsiz veya karmaşık hukuki ifadeler yerine açık ve anlaşılır dil kullanılmasını önerebilir.

Dilbilimsel uzmanlık, hukukta yalnızca metinleri dilbilgisel ve sözcüksel olarak doğru anlamaya yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda hukuki metinlerdeki belirsizliklerin giderilmesinde, doğru yorumlanmasında, adaletin sağlanmasında ve hukuki belgelerin net, anlaşılır ve güvenilir hâle getirilmesinde de önemli bir rol oynar. Hukuk ve dilbilim arasındaki karşılıklı ilişkiyi anlamak ve uygulamak, etkili hukuki müzakereler ve kararların alınmasında destek sağlar.

2. Kriminoloji: Suç davaları çerçevesinde, suçu anlamak veya suçluları tespit etmek için dilin rolünü incelemek

Kriminolojide dilbilimsel uzmanlık – dilbilim ve kriminalistik alanlarının karşılıklı entegrasyonudur ve suçların soruşturulmasında dil ve konuşmanın bilimsel yollarla kullanımını ifade eder. Bu tür bir uzmanlık, özellikle belgelerin, mektupların, telefon görüşmelerinin, yazılı metinlerin veya diğer yazılı materyallerin analizi yoluyla suçların doğasını ve bunlara karışmış kişilerin tespitini sağlamada yardımcı olur.

Lingvistik ekspertizanın temel görevleri aşağıdaki gibi olabilir:

a) Yazılı veya sözlü metinlerin analiz edilmesi: Yazılmış mektup, e-posta, SMS, duyulan konuşmalar veya diğer materyallerde dilin belirli işaretleri, kelime grupları, dilbilgisel hatalar ve stilistik özellikler analiz edilir. Bu analiz, suçun kim tarafından işlendiğini belirlemeye yardımcı olabilir.

b) Anonim yazıların tespit edilmesi: Eğer suçla ilgili metin anonimse, dilbilimsel ekspertiz, bu metnin kim tarafından yazıldığını belirlemeye çalışır. Burada, yazarın dil kullanma tarzı, yazma alışkanlıkları, yazım hataları ve diğer dil özellikleri analiz edilir.

c) Suçun işlendiği bölgenin tespiti: Eğer suçla ilgili metinde dilin özel bir lehçe veya kelime bilgisi bulunuyorsa, bu bölgesel farkları tespit etmeye yardımcı olabilir.

d) Yazılı belgelerin veya mektupların taklit edilmesi tespiti: Başkaları tarafından taklit edilen yazıların veya mektupların tespit edilmesinde dilbilimsel ekspertiz faydalıdır. Bu, örneğin birini rahatsız etmek veya suçu gizlemek amacıyla taklit edilen yazıların tespit edilmesinde kullanılır.

e) Karşılaştırmalı metinler arasında karşılaştırmalar yapılması: Uzmanlar, iki veya daha fazla metni karşılaştırarak aralarındaki stilistik, dilbilgisel veya kelime bilgisi farklarını belirleyebilirler. Bu, örneğin, suçu işleyen veya suçla ilgili olan kişileri tespit etmeye yardımcı olabilir.

Lingvistik ekspertiz, suçları araştırmada suçluyu tespit etmek, motivasyonunu anlamak ve hukuki delilleri güçlendirmek için önemli bir rol oynar.

3. Psikoloji: Dil analizini kişinin psikolojik durumunu tespit etmekte kullanma.

Psikolojide dilbilimsel ekspertiz, kelimeler, ifadeler, metinler veya konuşmalardaki psikolojik durumları analiz etmek ve değerlendirmek amacıyla yapılan bir dilsel araştırmadır. Bu tür bir analiz, genellikle sözleşme ve yazı stillerini psikolojik teşhis, kişilik veya ruhsal durumları anlamak için kullanılır.

Dilbilimsel ekspertiz, psikoloji alanında şu görevleri yerine getirebilir:

a) Kişisel özelliklerin tespit edilmesi: Metindeki veya konuşmadaki dilin analizi yoluyla, kişinin kişisel özellikleri, ruhsal durumu, duyguları veya içsel sorunları hakkında tahminler yapılabilir. Örneğin, bir kişinin metninde sıkça tekrarlanan kelimeler veya ifadeler, onun

kendini kabul etmedeki sorunlarını veya içsel çatışmalarını gösterebilir.

b) Psikolojik durumun değerlendirilmesi: Konuşma veya yazılı metinlere dayanarak, bir kişinin ruhsal durumu (örneğin, depresyon, huzursuzluk, stres) tespit edilebilir. Metindeki dil ve kelime seçimi, bu tür durumların belirtilerini yansıtabilir.

c) Tartışma ve iletişimdeki manipülasyonların tespiti: Dilbilimsel ekspertiz yardımıyla, insanların iletişimde manipülasyon yapma yöntemleri, örneğin yalan söyleme veya kasıtlı bir şekilde kendi görüşlerini başkalarına kabul ettirmeye yönelik dil kullanımı belirlenebilir.

d) Bilişsel süreçlerin anlaşılması: Dilin analizi yoluyla, bir kişinin düşünme süreçleri, dikkat ve hafıza özellikleri, mantıklı düşünmeyi nasıl kullandığı tespit edilebilir.

Psikolojide dilbilimsel ekspertizin kullanımı:

- Adalet sistemi: Mahkemelerde veya soruşturmalarda, şüpheli davranışların analizi ve yasal kişilerin ruhsal durumlarının değerlendirilmesinde.

- Tedavi ve terapi: Psikoterapi sürecinde hastanın düşünme tarzı ve iletişimini analiz etmek.

- Psikolojik testler: Psikolojik testler ve röportajlarda dilin nasıl kullanıldığını inceleyerek, kişiyi daha iyi anlamak.

Psikolojide dilbilimsel ekspertiz, dilin psikolojik bir bakış açısıyla incelenmesi ve analiz edilmesi yoluyla, insanın ruhsal ve psikolojik durumunu daha iyi anlamak için güçlü bir araçtır.

4. Sosyal Alan: Kültürlerarası iletişimi incelemek ve dilin sosyal rolünü belirlemek.

Sosyal alanda dilbilimsel ekspertiz, sosyal süreçler, ilişkiler ve kültürle bağlantılı dilin rolünü inceleyen ve dilbilimsel bilgiler temelinde gerçekleştirilen bir ekspertiz türüdür. Bu tür bir ekspertiz, dilin sosyal ortamdaki değişimlerini, insanlar arasındaki ilişkileri ve kültürel farklılıkları analiz etmede kullanılır.

Sosyal alanda dilbilimsel ekspertiz, aşağıdaki alanlarda uygulanabilir:

a) Diskur Analizi: Sosyal ve politik diskurların, basın, siyasi konuşmalar, sosyal medya platformlarındaki tartışmalar ve yayılan bilgilerin nasıl dağıldığını inceleyen dilbilimsel ekspertiz önemlidir. Bu, dil aracılığıyla herhangi bir manipülasyon sürecini analiz etmek, düşünceleri şekillendirmek ve sosyal eğilimler yaratmanın mümkün olup olmadığını belirlemeye yardımcı olabilir.

b) Sosyal Eşitlik ve Adalet: Dilbilimsel ekspertiz, dildeki sosyal eşitlik ile ilgili ayrımcılığı, milliyet veya diğer gruplar arasındaki ayrımcılıkları tespit etmek için kullanılabilir. Bu, dil yoluyla uygulanan sosyal politikalar, yasalar ve eğitimdeki adaletsizlikleri tespit etmek için önemlidir.

c) Hukuki Dilbilim: Hukuk alanında dilbilimsel ekspertiz, hukuki belgelerin analiz edilmesi ve dilin hukuki ve sosyal önemini anlamada yardımcı olur. Bu, mahkeme süreçlerinde, sözleşmelerde veya hukuki dilde kullanılan ifadelerin doğru ve net bir şekilde anlaşılmasının gerekliliğini vurgular.

Dilbilimsel ekspertiz, dilin yalnızca iletişim aracı olarak değil, sosyal süreçleri, kültürel ve siyasal olayları ve insanlar arasındaki sosyal ilişkileri daha derinlemesine anlamaya yardımcı olan bir araç olarak görülmektedir. Bu yöntem, dilin toplumdaki rolü ve değişken doğası hakkında daha geniş bir kavrayışa sahip olma imkânı sağlar.

I. Dünya Dilbiliminde Lingvistik Ekspertizanın Önemi:

Lingvistik ekspertizanının dünya dilbiliminde incelenmesi aşağıdaki alanlarda büyük önem taşımaktadır:

II. Dilbilimsel Ekspertiza Türleri ve Yöntemleri:

Lingvistik ekspertiza, çeşitli türleri içerir:

- Sentaktik Ekspertiza: Metindeki sentaktik yapıların analiz edilmesi. Bu, metindeki dilbilgisel hataları tespit etmek ve anlamayı sağlamak için önemlidir.

- Semantik Ekspertiza: Kelimeler, ifadeler ve cümlelerin anlamlarını incelemek. Bu yöntemle metni veya konuşmayı doğru yorumlamak ve şüpheli anlam katmanlarını tespit

etmek mümkündür.

- Pragmatik Ekspertiza: Konuşmadaki amaçları, sosyal bağlamı ve konuşmadan beklenen hedefleri analiz etmek.

- Fonetik Ekspertiza: Konuşmanın ses sistemi, telaffuz ve ses özelliklerini incelemek. Mahkemelerde sesleri ayırt etmek veya doğrulamak için kullanılır.

III. Dünya Dilbiliminde Lingvistik Ekspertizanın Uygulama Alanları:

Lingvistik ekspertiza dünya dilbiliminde şu alanlarda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır:

- Mahkemelerde Kullanım: Dilbilimciler, belirli bir metnin veya konuşmanın hukuki geçerliliğini, doğruluğunu veya suç unsurlarını tespit etmek için mahkemelere yardımcı olurlar. Bu genellikle tanımadığı kişilerin imzalarını analiz etmek, sahte belgeleri veya suçları tespit etmek için kullanılır.

- Gazetecilik ve Kitle İletişim Araçları: Medya araçlarının kendine özgü üslubunu, önyargı veya manipülasyon unsurlarını tespit etmek için lingvistik ekspertiza incelenir.

- Psikolinguistik: Dil ile psikoloji arasındaki ilişkiyi incelemek. Konuşmanın insan psikolojisi ve bilişsel süreçler üzerindeki etkisini analiz etmek.

- Korpus Lingvistikası: Korpus analizi yoluyla dilin gerçek hayattaki kullanımını, eğilimlerini ve özelliklerini incelemek.

IV. Lingvistik Ekspertiza ve Dilbilimin Diğer Bilimlerle İlişkisi

Lingvistik ekspertiza, dilbilimin diğer alanlarıyla derin bir entegrasyona sahiptir. Örneğin:

- Sosyolinguistik: Sosyal yapılarla ilgili dil kullanımını inceleyerek, dilin toplumsal bağlamdaki rolünü analiz eder.

- Psikolinguistik: Dilin insan zihnindeki işlevini ve psikolojik etkilerini araştırır.

- Hukuk Dilbilimi: Dilin hukuki bağlamdaki kullanımı, hukuki belgelerdeki dilsel hatalar veya anlaşmazlıkları inceleyerek, hukuki süreçlere katkı sağlar.

Sosyal Dilbilim: Dilbilimciler ve sosyal bilimciler, dil ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkileri birlikte analiz ederler. Sosyal eşitsizlikler, dil ve güç ilişkileri, dilbilimsel uzmanlığın konularından biridir.

Psikolinguistik: Bu alan, dili insan zihninin ve bilincinin işleyiş sistemi olarak inceler ve dilbilimsel uzmanlık psikolojik yönleri değerlendirmede kullanılır.

Sosyal psikoloji: Bu yaklaşım, dilin sosyal ilişkiler ve gruplar arasındaki etkileşimlerini anlamada kullanılır. Dilin toplumdaki rolü ve insanlar arasındaki etkileri sosyal psikoloji çerçevesinde ele alınır.

Özbek Dilbiliminde Linguistik Uzmanlık: Özbekistan'da dilbilimsel uzmanlık, 20. yüzyılın sonlarına doğru bağımsız bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Başlangıçta bu alan, kriminalistik ve hukuk alanlarında incelenmiş ve özellikle suç davalarına ilişkin analizler yapılmıştır. 2000'li yıllardan sonra dilbilimciler hukuki belgeler, metinler ve konuşma analizine katılmaya başlamışlardır. Dilbilimsel uzmanlık, metodolojik temelleri olan bir bilim dalı olarak kabul edilmektedir. Aşağıdaki başlıca yönleri içermektedir:

- Metinbilim Temelli Analizler: (Yazarın tespit edilmesi)

- Fonik Uzmanlık: (Sesli kayıtların analiz edilmesi)

- Lehçe ve Semantik Analiz: (Kelimelerin ve ifadelerin anlamlarının belirlenmesi)

- Mahkeme Konuşması Analizi: (Mahkemede yapılan konuşmaların değerlendirilmesi)

Fonik Uzmanlığın Çeşitli Alanlardaki Kullanımı:

- Dil Öğrenimi: Dilbilimciler, fonik analiz yardımıyla dilin fonetik ve fonolojik yapısını incelemektedirler. Örneğin, fonik analiz ile dilin ses sistemini ve evrimini gözlemlemek mümkündür.

- Mahkeme Uzmanlığı: Mahkemelerde, özellikle tanıkların konuşmalarını analiz etmek için fonik yöntemler kullanılmaktadır. Örneğin, bir kişinin konuşması kaybolmuş veya değişmişse, fonik analizle gerçek sesi belirlemek mümkündür.

- Şirket veya Akademik Analiz: Dilbilimsel analiz ve dilin gelişimi üzerine çalışmalar

yaparken, fonik analiz yardımıyla konuşmadaki eğilimler ve hatalar tespit edilir.

- Bilgisayar Dilbilimi: Fonik analiz, doğal dil işleme (NLP) sistemlerinde, örneğin sesli komutların tanınması veya konuşmaların otomatik olarak yazıya dökülmesinde kullanılır. Bu durum, Özbek dilbiliminde bu alandaki gelişmelerin gerekliliğini göstermektedir.

Sonuç

Dilbilimsel uzmanlık, modern dilbiliminin hukuk, psikoloji, kriminalogya ve sosyal alanlarla doğrudan ilişkili pratik bir dalıdır. Bu makalede, dilbilimsel uzmanlığın uluslararası düzeyde ve Özbekistan'da gelişimi, bilimsel-teorik temelleri ve pratikteki yeri derinlemesine ele alınmıştır. Araştırmalar, mahkeme-dilbilimsel uzmanlığın metin, konuşma ve dil birimlerini derinlemesine analiz ederek adil kararlar verilmesinde önemli bir araç olduğunu ortaya koymuştur.

Dilbilimsel uzmanlık analiz yöntemlerinin çeşitliliği – semantik, sentaktik, stilistik, pragmatik ve fonksiyonel-stilistik yaklaşımlar – sadece metnin doğru anlamını açığa çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda iletişimsel durumları doğru yorumlama imkânı da tanır. Hukukta yasaların ve belgelerin doğruluğunu, kriminalogiyada suç izlerini tespit etmeyi ve psikolojide bireyin ruhsal durumunu anlamayı sağlar.

Ayrıca, dilbilimsel uzmanlığın hukuki normlara uygun tek bir metodolojisinin geliştirilmesi ihtiyacı artmaktadır. Mahkeme süreçlerinin güvenilirliğini ve hızını sağlamak için dilbilimsel uzmanlığa duyulan ihtiyaç giderek büyümektedir. Özellikle Özbekistan'da bu alandaki bilimsel araştırmaları hızlandırmak, uzmanlar yetiştirmek ve ulusal hukuki-pratik temelleri güçlendirmek gereklidir.

Genel olarak, dilbilimsel uzmanlık, dilbilimin pratik bir başarı olarak sadece bilimsel değil, aynı zamanda toplumda adaletin sağlanmasına da hizmet etmektedir. Gelecekte, bu alanın gelişimi, modern sosyal-hukuki ihtiyaçlara yanıt veren, ileri düzeyde ve entegre yaklaşımlar temelinde devam etmesi büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Adger, C.T., Wolfram, W., & Christian, D. (2007). *Okullarda ve topluluklarda lehçeler* (2. bs.). Mahwah, NJ. Lawrence Erlbaum Associates.

Alim, H.S. (2004). *You know my steez: Siyah Amerikalı bir konuşma topluluğunda üslup değiştirme üzerine etnografik ve sosyodilbilimsel bir çalışma* (Cilt 89). Durham, NC. Duke University Press.

Au, K.H., & Kawakami, A. (1985). Research currents: Talk story and learning to read. *Language Arts*, 62, 406–411.

Ball, A.F. (1992). Afro-Amerikalı ergenlerin açıklayıcı yazılarında kültürel tercih. *Written Communication*, 9(4), 501–532.

Ball, A.F. (2000). Çok kültürlü öğrencilerin öğrenmesini geliştiren güçlendirici pedagojiler. *Teachers College Record*, 102(6), 1006–1034.

Baratz, J. (1969). Ekonomik olarak dezavantajlı Siyah çocuklarda dil yeterliğini belirlemeye yönelik iki lehçeli bir görev. *Child Development*, 40(3), 889–901.

Baratz, J., & Shuy, R. (Ed.). (1969). *Siyah çocuklara okuma öğretimi*. Washington, DC. Center for Applied Linguistics.

Baugh, J. (2000). *Ebonics'in ötesinde: Dilsel gurur ve ırksal önyargı*. New York, NY. Oxford University Press.

Blake, R., & Cutler, C. (2003). Afro-Amerikan İngilizcesi ve öğretmen tutumlarındaki değişkenlik: Okul felsefesi meselesi mi? *Linguistics and Education*, 14(2), 163–194.

Bohn, A. (2003). Tanıdık sesler: İlköğretim sınıflarında Ebonics iletişim tekniklerinin kullanımı. *Urban Education*, 38(6), 688–707.

Boone, P. (2003). "Amen köşesi" sınıfa geldiğinde: Siyah kolej sınıfında çağrı-yanıt iletişiminin pedagojik ve kültürel etkileri. *Communication Education*, 52(3-4), 212–229.

Brown, D.W. (2009). *Başka bir deyişle: Dilbilgisi, kod değiştirme ve akademik yazma üzerine dersler*. Portsmouth, NH. Heinemann.

Sternin, I.A. (2004). Adli dilbilimsel uzmanlıkta hakaretin teori ve uygulaması. *Kommunikativnye Issledovaniya*, 191–199. Voronej. [Rusça]

References

Adger, C.T., Wolfram, W., & Christian, D. (2007). *Dialects in schools and communities* (2nd ed.). Mahwah, NJ. Lawrence Erlbaum Associates.

Alim, H.S. (2004). *You know my steez: An ethnographic and sociolinguistic study of styleshifting in a Black American speech community* (Vol. 89). Durham, NC. Duke University Press.

Au, K.H., & Kawakami, A. (1985). Research currents: Talk story and learning to read. *Language Arts*, 62, 406–411.

Ball, A.F. (1992). Cultural preference and the expository writing of African American adolescents. *Written Communication*, 9(4), 501–532.

Ball, A.F. (2000). Empowering pedagogies that enhance the learning of multicultural students. *Teachers College Record*, 102(6), 1006–1034.

Baratz, J. (1969). A bidialectal task for determining language proficiency in economically disadvantaged Negro children. *Child Development*, 40(3), 889–901.

Baratz, J., & Shuy, R. (Eds.). (1969). *Teaching Black children to read*. Washington, DC. Center for Applied Linguistics.

Baugh, J. (2000). *Beyond Ebonics: Linguistic pride and racial prejudice*. New York, NY. Oxford University Press.

Blake, R., & Cutler, C. (2003). African American English and variation in teachers' attitudes: A question of school philosophy? *Linguistics and Education*, 14(2), 163–194.

Bohn, A. (2003). Familiar voices: Using Ebonics communication techniques in the primary classroom. *Urban Education*, 38(6), 688–707.

Boone, P. (2003). When the "amen corner" comes to class: An examination of the pedagogical and cultural impact of call-response communication in the Black college classroom. *Communication Education*, 52(3-4), 212–229.

Brown, D.W. (2009). *In other words: Lessons on grammar, code-switching, and academic writing*. Portsmouth, NH. Heinemann.

Sternin, I.A. (2004). Insult in the theory and practice of forensic linguistic expertise. *Kommunikativnye issledovaniya*, 191–199. Voronezh. [in Russian]

Ф.С. Курбанова

Адана Алпарслан Түркеш Ғылым және технология университети, Адана, Түркия
(E-mail: turaevanozanin0@gmail.com)

Әлемдік тіл білімінде және өзбек тіл білімінде лингвистикалық сараптаманың зерттелуі

Аңдатпа. Лингвистикалық сараптаманың тарихы тіл білімі мен құқық ғылымдары арасындағы өзара байланыстың дамуымен тығыз байланысты. Бұл сала ХХ ғасырда ғылыми пән ретінде қалыптасып, қазіргі уақытта құқықтық жүйелерде кеңінен қолданылуда. Аталған бағыт тек теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық жағынан

да өзектілігін сақтап отыр, лингвистикалық сараптама әдістері мен технологиялары үнемі жаңартылып отырады.

Ғалымдар сот лингвистикалық сараптама терминін жинақтаушы ұғым ретінде қарастырады. Бұрын мәтінтанымдық, филологиялық, стилистикалық, семантикалық сараптама сияқты атаулар қолданылған. Алайда сөйлеу әрекетіне қатысты әртүрлі сараптамалық мәселелерді шешуде құқықтық жүйеде сұраныстың артуы бұл салаға көпшілікке түсінікті жаңа атау беруді қажет етті. Осыған байланысты сараптама үдерісінде «лингвистикалық сараптама» термині берік орнықты. Нәтижесінде соттық лингвистикалық сараптама сот сараптамасының дербес түрі ретінде қалыптасты. Бұл сараптама арнайы лингвистикалық білім қолданылмайынша ауызша немесе жазбаша түрде жасалған құқық бұзушылықтарды анықтау мүмкін емес немесе айтарлықтай қиын болатын жағдайларды айқындау үшін қолданылады.

Тіл мен сөйлеу бірліктері, сондай-ақ ауызша, жазбаша немесе электрондық түрде тіркелген барлық мәтін түрлері лингвистикалық сараптаманың нысандары болып табылады.

Түйін сөздер: сот лингвистикасы, мәтінтанымдық, филологиялық, стилистикалық, семантикалық

F.S. Kurbanova

Adana Alparslan Turkish Science and Technology University,

Adana, Türkiye

(E-mail: turaevanozanin0@gmail.com)

The Study of Linguistic Expertise in World Linguistics and Uzbek Linguistics

Abstract. The history of linguistic expertise is closely connected with the development of the relationship between linguistics and legal sciences. This field took shape as a scientific discipline in the twentieth century and is now widely used in legal systems. The field remains relevant not only from a theoretical perspective but also in practice, as methods and technologies of linguistic expertise are continuously being updated.

Scholars consider the term forensic linguistic expertise to be a collective concept. Previously, terms such as textual, philological, stylistic, and semantic expertise were used. However, the growing demand within the legal system for solving various expert issues related to speech activity has necessitated the adoption of a new term that is easily understood by a wider audience. As a result, the term linguistic expertise has become firmly established in expert practice. Ultimately, forensic linguistic expertise has emerged as an independent type of forensic examination. It is applied in cases where identifying offenses committed through oral or written statements is impossible or extremely difficult without the use of specialized linguistic knowledge.

Language and speech units, as well as all types of texts recorded orally, in writing, or in electronic form, are considered objects of linguistic expertise.

Keywords: forensic linguistics, textual, philological, stylistic, semantic

Yazar hakkında bilgi:

Kurbanova F.S. – Öğretim görevlisi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye.

Автор туралы мәлімет:

Курбанова Ф.С. – оқытушы, Адана Алпарслан Түркеш Ғылым және технология университеті, Адана, Түркия.

Information about authors:

Kurbanova F.S. – Lecturer, Adana Alparslan Turkish Science and Technology University, Adana, Türkiye.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 16.01.11

Ғылыми мақала

С.Б. Коянбекова¹, Б.С. Жонкешов²¹Алматы технологиялық университеті, Алматы қ., Қазақстан²Қазақ Ұлттық аргарлық университеті, Алматы қ., Қазақстан(E-mail: ¹sarakoyanbekova@gmail.com, ²zhon_bs79@mail.ru)**Синергетика: түркі тілдеріндегі салыстырмалы лингвистиканың консолидациялану парадигмалары**

Аңдатпа. Мақала түркі тілдеріндегі салыстырмалы лингвистиканың консолидациялану парадигмаларын синергетикалық тұрғыдан зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсатында түркі тілдерінің дыбыстық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық ерекшеліктерін бірізді парадигмада негіздеу қарастырылған. Дереккөздерді интеграциялау тәсілдері айқындалып, консолидацияланған парадигмалардың әдіснамасы ұсынылған. Тілдік деректердің синхрондық және диахрондық өлшемдері бірізді концептуалдық платформаға тоғыстырылды. Тарихи лингвистика, типология дәстүрлі әдістері тәсілдермен біріктіріліп, тілдік дереккөздермен үйлестірілді. Өзектілігінде тәжірибеде қолданыла алатын консолидациялық парадигмалар ұсынылды.

Түйін сөздер: салыстырмалы лингвистика, түркология, консолидациялау парадигмалары, тілдік деректер, тарихи-типологиялық әдістер, корпус лингвистикасы, тілдік өзгерістер, синергетика

DOI: <https://doi.org/10.71078/bzjqm78>

Түсті: 11.10.2025; Мақұлданды: 22.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

Ежелгі жазбаша түркі тілі – ескі түркі тілі Орхон-Енисей жазбаларында сақталған. Жазба нұсқалары 8-ғасырдың ортасынан бастап пайда болғаны туралы түсінік қалыптасқан. Яғни Орхон жазбалары мен Енисей жазбалары түркі тілдерінің алғаш жазылған көрінісі болып табылады. Орхон өзені аңғарындағы жазбалар Моңғолияда, Енисей аймағында да Ескі Түркі тілінде жасалған жазбалар пайда болған. Тілдік сипаттамаларына келсек, агглютинациялық, синтетикалық тіл. Әуезді үйлесімдікте тұтас сөзге жалғаулардың қосылуы айқын көрінеді. Лексикасында қолжазбалы тарихи атаулар, мемлекеттік ұғымдар мен мәдени-тұрмыстық терминдер кездеседі. Маңыздылығына тоқталсақ, ескі түркі тілі – қазіргі түркі тілдерінің арғы атасы болып саналады. Одан кейінгі кезеңдерде Орта Түркі тілдері мен қазіргі түркі тілдерінің түрлі тармақтары пайда болғаны мәлім (Томанов, 2010: 39). Алайда тілдік қайта құру арқылы пайда болған түркі тілі отбасының жалпы ата-баба тілі де бар екенін ескерген жөн. Тілдік ерекшеліктерді көрсету мақсатында нақты Орхон үзіндісінен алынған мәтінді емес, иллюстратив түрде берілген екі сөйлемді талдасақ: көне түркі тілінде *Bilge kagan ordu toplur*. Бұл сөйлемде: *vilge* - ақылды, *kagan* - хан/бек, *ordu* - әскер, *toplur* - *toplar* - іс-әрекет деген мағына береді. Сөздер, жалғаулар жалғану арқылы мағынаны кеңейтеді. Жаңа түркі тіліндегі нұсқасына келсек, «*Bilge Kağan ordusunu topdar*» мұнда ордаға тән мәселе: қазақшадағы “ордусының” түріндегі тікелей аударма емес, түрік тілінде *-unu* / *-ünü* сияқты *accusative* жалғауы

арқылы объектіні белгілеу және *-lar* көпше жалғаудан соң іс-әрекет көрсетіледі. Орхон жазбаларында лексика көбіне көне тұрмыс-тіршілік, әскери-келісімдік ұғымдар, билік иелері туралы жүйе құра жалғасқан сөздермен беріледі. Қазіргі түркі тілдерінде лексика айтарлықтай кеңейді, мәселен, заманауи технологиялар, халықаралық байланыстар, діни және мәдени әсерлер сияқты факторлар арқылы жаңа сөздер пайда болғанын байқатады.

Жалпы түркі тілдерінің тарихын екі бағытта қарастыруға болады. Ескі түркі жазуы көне түркі тіліндегі жазба мұраларды зерттеу арқылы пайда болған ежелгі кезеңдер және осы тілдер арасын салыстыра отырып, генезисін қалпына қоюға ұмтылған салыстырмалы-тарихи тіл білімі кезеңдері. Сондықтан негізгі кезеңдерді төмендегідей жүйелеуге болады:

- Ежелгі жазба дәуіріндегі б.з. 8 - б.з. 9 ғ. Орхон-Енисей жазбалары қазіргі түркі әулетінің анти қалпын және лексикасын, фонетикасын, агглютинациялық құрылымды алғаш жүйелі түрде көрсетеді. Бұл жазбалар тілдің дыбыс жүйесі, сөзжасам және синтаксис туралы ерте деректерді беріп, кейінгілері үшін салыстырмалы зерттеудің негізі болды.

Құндылығына келсек, түркі тілдерінің тарихи тамырларын дәлелдеуге және дәуірлік өзгерістерді қалпына келтіруге арналған алғашқы нақты материалдардың көзі екенін көрсетеді.

- Ортағасырлық дәуір және діни-құжаттық материалдарда ортағасырларда түркі тілдері жазылған түрлі діни, ғылымдық, әдеби шығармалар, қағанаттық шежірелер, т.б. болды. Бұл материалдар бірқатар диалектілерді, ауызша дәстүрлі нұсқаларды сақтап қалуға септігін тигізеді.

- XX ғасырдағы түркологияда жүйелі зерттеу және академиялық мектептердің қалыптасуы орын алды. Түркология кең ауқымды жүйе ретінде әр тілдік салаға бағытталды, атап айтқанда, фонетика, морфология, синтаксис, лексикология және тарихи-генетикалық зерттеулер.

Құрылымдық тіл білімі, лингвистикалық аймақтану және компиляциялық, яғни статикалық дерекқорлар түркі тілдерінің салыстырмалы талдауын күшейтті. Әсіресе Кеңес дәуірі және кейінгі кезеңде Ресей, Украина, Түркия және басқа елдердегі орталықтардың түркологиялық зерттеулері біртұтас бағытқа айналғаны зерттеу жұмыстарында дәйектелген. Жалпы түркология, әрбір ішкі тармақ қыпшақ, оғыз, карлук, қырғыз-қазақ т.б. тілдік топтар бойынша терең зерттеулер жүргізіліп, жан-жақты талданды. Демек, түркі тілдерінің зерттелуі ежелгі Орхон-Енисей жазбаларынан басталып, ортағасырлық дереккөздермен толықты, кейіннен XVIII-XIX ғасырларда Еуропалық тіл біліміне еніп, салыстырмалы-тарихи тіл білімі өзінің әдіс-тәсілдерін қалыптастырғанын байқатады. Ал заманауи кезеңде XX ғасыр түркологиясы жүйелі ғылымға айналып, қазіргі кезеңде жалпы тұжырымдамасы цифрлық әдістер көмегімен зерттелуде. Цифрландыру технологиясында түркі тілдерін зерттеудің салыстырмалы-тарихи аспектілеріне синергетикалық көзқарас енгізілсе, тілдердің тарихи-генетикалық байланыстары ғана емес, социолингвистикалық, психолингвистикалық, лингвомәдени, сандық корпус тіл білімі және этнолингвистикалық факторлар да бірлесіп қарастырылады. Бұл ықпал түркі тілдерінің салыстырмалы лингвистиканы пәнаралық деңгейде консолидациялап, тілдік құбылыстардың көпқырлы құрылымын ашуға мүмкіндік береді. Нақты зерттеу бағыттары көбейіп, тілдің эмоциясы /эмотивтер, тарихи-грамматикалық жүйелер, жазба тілдерінің салыстырмалы анализі сияқты тақырыптар пәнаралық тәсілмен қарастырылатыны орын алуда. Себебі, тілдің мәдениетаралық қасиеті көптеген пәндердің интеграциялануындағы консолидациясына негізделеді. Тіл сан алуан қырымен танылып, адаммен тығыз қарым-қатынастағы көрінісі тереңнен зерделенуде. Осы тұрғыдан алғанда, негізгі бағыттарын пәнаралық консолидациялауда

төмендегідей жіктеуге болады:

- Тарихи-салыстырмалы лингвистика және тарихы мен жазба ескерткіштерде түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы, тарихи дамудың ішкі тетіктерін тілдер арасындағы ұқсастықтармен және айырмашылықтармен түсіндіруге бағытталған. Бұл сала тарихи-нысандарды салыстыруға, дыбыс өзгеруі, грамматикалық жүйелердің даму заңдылықтарын зерттеуге басымдық береді.

- Салыстырмалы лингвистика және лингвомәдениет/этнолингвистикалық тілдік эмотивтер, мәдени-контекстік факторлар, тілдік жүйелердің әлеуметтік көрінісі сияқты мәселелер пәнаралық зерттеулерге жиі тартылып отыр. Түркі тілдеріндегі эмоциялар мен тілдік көріністерге семантикалық талдау да осыған кіреді. Тіл және эмоцияның өзара кіріктірілуінде түркі тілдеріндегі сезім-күй толғаныстарын білдіретін эмотивтерге семантикалық талдауға бағытталады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Нақты тілдік эмоциялар, әлеуметтік контекст пен мәдениет арасындағы өзара ықпалдарды зерттеу үшін психоллингвистикалық және лингвомәдени әдістердің консолидациялануын танытады.

- Синергетикалық зерттеудегі сабақтастық құқықтық, әлеуметтік және мәдени факторларды ескере отырып, түркі тілдерінің синергетикалық тұрғыдан зерттелу жобалары қарастырылған. Мысалы, жоғалып бара жатқан түркі тілдерін синергетикалық тұрғыдан зерттеу нақты айтқанда, Моңғолиядағы хотон этноотын, қазақша жазылған талқылау /мұрағаттық ресурсында кездеседі.

- Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикалық пәнаралық көзқарас мәселесінде грамматикалық жүйелерді салыстыру арқылы тілдік құрылымдардың бір-бірімен қалай да байланыстарын ашу синтаксис, морфология, дыбыстық үйлесімділік сияқты мәселелер пәнаралық талдауға түседі.

- Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасында түркі тілдерін салыстырмалы зерттеу әдістерінің көпқырлылығы салыстырмалы-тарихи әдістермен қатар, лексикографиялық жұмыс, корпус-тіл білімі, этнолингвистикалық деректермен бірге тілдердің қазіргі және тарихи көріністері түсіндіріледі.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жаһандық қоғамда түркі тілдері Евразияның кең кеңістігінде тарихи, әлеуметтік және тілдік байланыстар арқылы өзара тығыз байланысып келе жатқан бір жүйе болып табылатынына көзжеткіздік. Бұл жүйені зерттеудің ерекше тәсілі ретінде “синергетикалық интеграция” концепциясы қолдану орынды деп ойлаймыз. Мұндағы түрлі тілдік факторлар, диалектілік айырмашылықтар, саяси факторлар және технологиялық әдістер бір-бірімен өзара әрекеттесіп, жалпы жүйенің жаңара түсетін динамикалық құрылымын көрсетеді. Бұл мақалада синергетикалық интеграция аясында түркі тілдерінің зерттелу мүмкіндіктерін жүйелі қарастырамыз. Яғни «синергетикалық интеграция дегеніміз – түрлі түйіндер мен салалар арасындағы өзара әрекеттен туатын нәтижелі жүйені құруға бағытталған зерттеу тәсілі» (Түймебаев, 2017: 65). Түркі тілдерінің контекстінде бұл тілдік құрылымдар, лексика, фонетика, морфология және синтаксис сияқты компоненттердің бір-бірімен өзара әсерлесу жолдарын кешенді түрде талдауды білдіреді. Оның мақсатына келсек, түркі тілдерінің ортақ белгілері мен аймақтық айырмашылықтарын бір жүйелі контексте түсінуімен қарастырылады. Тілдік байланыстардың, кіріктірілулерін және тілдік өзара алмасудың ұзақ мерзімдік ықпалын айқындаумен ерекшеленеді. Мысалы, қысқа, қарапайым сөйлем құрылымында «*Мен сені көрдім – Mən səni gördüm*» сияқты көрініс алады. Ежелгі лексикаға тән сөздер қазіргі әзірбайжан тілінде де сақталған, сондай-ақ арабша, парсыша элементтермен байыған лексикалар мәселен, *сәлем - salam*,

kiman - kitab, базар – bazar. Ең кең таралған сән-саламаттық амандасу формасы *сәлем* сөзі әлі күнге дейін қолданылады. «*Bi nə qəddərdir? - Бұл қанша тұрады?*» сауда-саттықта бағаны сұрау үшін қолданылатын негізгі сұрау формасы. Оғыз тілінен қазіргі Әзірбайжан тіліне қалған формалардың бірі «*Bi bazarda çox var idi. - Бұл базарда көп нәрсе болды/бар*» *edi*. Базардағы тауарлар туралы айтуға арналған қарапайым сөйлем. *Bazar* сөзі базар сауда орталығы ұғымын білдіреді және Ұлы Жібек жолы дәуірінде кең тараған лексикаға жатады. «*Mən səninlə razıyam - Мен сенімен келісемін*» Тілдік синергетика ретінде оғыз-түрік дәстүріндегі формалар қазіргі Әзірбайжан тілінде де сақталған. «*Çay çox dadlıdır. - Шай өте дәмді*» дастандық/сауда контекстінде жиі кездесетін зат – шайдың дәмі туралы айту. *çay* сөзі Қытайша «茶» (*chai*) жолынан таралып, парсыша/әзірбайжанша арқылы кеңінен енген лексика. Өртүрлі тілдік дерек көздерін мәселен, корпустық деректер, тарихи жазбалар, диалектілік материалдарды біріктіріп, көпәспектiлi талдау жүргізуге негізделеді. Бұл болашақтағы тілдік ресурстарды сақтап қалу, цифрлық гуманитарлық тәсілдерді дамыту және көп тілдік өңдеудің тиімділігін арттырумен тығыз байланысты.

Лингвотеориялық мәселенің зерттеу бағыттарында жергілікті лингвистика және жалпы тіл білімі түркі тілдерінің аймақтық көріністерін тек жеке тіл ретінде емес, көршілес тілдермен сабақтасатын лексикалық формалармен бірге зерттеумен сипатталады. Бұл тәсіл синергетикалық интеграцияның маңызды элементі саналады. Мысалы, өзбек, ұйғыр, қырғыз, татар, түркмен тіліндегі мысалдарды талдасақ: *non – nan, нан, choy – чой, шай, kitob – китоб- kiman, dastan – дастан, bozor – бозор – базар, shahar – шаҳар –шаһар, maktab – мактаб – mektep- мектеп, дәрiс/дарс, керуен/ карван* татарша, қырғызша *карван* деп аталады. Қысқаша талданған тілдік ұқсастықтарды қарастырсақ, өзбек, ұйғыр, қырғыз тілдерінде жиі қолданылатын ұқсас сөздер арқылы таралған ортақ тамырда байқаймыз. Бұдан бір-бірімен жақын аударылған сөздер көптеп кездесетіні көрінеді. Олар көбіне сауда-саттық, күнделікті өмір, оқу-тәрбие сияқты салаларда тараған.

Түркі тілдерінің типологиялық бір-бірімен өзара үйлесуінде агглютинативті морфология, ұғымдық жалғау жүйесі, дыбыстық үйлесімдік сияқты ортақ сипаттамалар мен аймақтық модификациялармен ұштасады.

Қосымша әдістерде тарихи-салыстырмалы лингвистика, тілдік байланыс лексикондық өзара алмасуларды көрсетеді. Құрама әдістерде антропология, этнолингвистика, мәдениетаралық коммуникация, ақпараттық технологиялар арқылы тілдік деректерді интеграциялауға бейімделеді. Құрал-жабдықтар мен аналитика мәселелерінде параллель корпустар, аймақтық тілдік карталар, дыбыстық гармонияның айқын белгілерін модельдеу, деректерді графикалық түрде көрсетумен шектеседі.

Зерттеу объектілері мен дереккөздерін жіктесек: оғыз тілдері: түрік, әзірбайжан, қазақ, қырғыз, өзбек, түркмен, т.б. Шығыс түркі тілі: қазақ тілінің түрлі диалектілері, өзге де оңтүстік шығыс бағыттағы тілдер. Сібір және Қырғыз тауларындағы түркілік тілдер Хакастар, Тұмсық тілдері, Якут т.б. Қарым-қатынаста болған лексика мен конфигурациялар көршілес тілдермен мұңголоидтық, иран тілдері, славяндық тілдер өзара әсерлерден тұрады. Олардың дереккөз түрлерін талдасақ, корпустық лингвистика деректері яғни ұлттық корпус жобалары, ғаламтор-мәтіндер, іс жүзінде кең таралған жазбалар тарихи жазба құжаттары мен жобалар, ескі тілдік материалдар, аудармалар, діни және әкімдік мәтіндерден тұрады. Олардың диалектілік қорлары регионалдық диалектілер, аймақтық сөйлесім ерекшеліктеріне негізделген. Моделдік және гуманитарлық платформаларда ашық дерекқорлар, параллель тілдік жинақтар, аударма көріністері қамтылады.

Тәжірибелік бағыттар мен әдістемелік парадигмаларда диалектілік және аймақтық синергияны талдау қажет. Өртүрлі түркі тілдерінің диалектілерінде ортақ белгілер мен аймақтық нұсқаларды салыстыру керек. Дыбыстық үйлесімнің формалары алдыңғы және соңғы гармониясының әр тілдегі көрінісін бақылаумен сипатталады.

Морфологиялық жүйелердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерінде жалғаулардың синонимдік-агглютинациялық көріністеріне бағытталады. Өзара байланыстық талдауда функционалдық конвергенциялар мен транслитерацияларда сөздік бірліктердің құндылықтарының өзгеріске түсуін байқатады. Сөзжасамның, фразеологиялық бірліктердің, синтаксистік құрылымдарының байланыс тиімділіктерін талдайды. Типологиялық және аймақтық синергияны интеграциялауда түркі тілдерінің жалпы сипаттамалары мен аймақтық парадигмаларын бір жүйеде салыстыруды көздейді. Мысалы, лингвистикалық ықпалдасу фонетикада қазақша *жол* – түрікше *yol*, қазақша *күн* – түрікше *gün*, қазақша *көл* – түрікше *göl* болады. Лексикада қазақша *кітап* – түрікше *kitap*, қазақша *дүние* – түрікше *dünya*, қазақша *дос* – түрікше *dost* болады. Грамматикада екеуінде де жалғаулар арқылы сөз түрленеді. Септік жүйесі ұқсас, бірақ түрік тілінде кейбір септіктер қысқарған. Етістік шақтары, райлары ұқсас. Әлеуметтік-мәдени консолидациялану білімде Қазақстан мен Түркия қарым-қатынастары жаһандық сұраныстарға сай кеңінен дамытылып жатыр. Түрік пен қазақ тілдері арасында көптеген ортақ сөздер бар, ал айырмашылықтар болғанымен, күнделікті қарым-қатынаста бір-бірін түсіну жеңіл. Болашағы ортақ әліпби, ортақ медиа кеңістік, ғылым-білім интеграциясы қазақ пен түрік тілінің консолидациясын одан әрі күшейтеді.

Түркі тілдерінің синергетикалық интеграцияда зерттелуі олардың өзіне тән көпқырлы табиғатын аша түсуді талап етеді. Бұл тәсіл тілдік жүйелердің өзара әрекеттерін, тарихи сабақтастықты және қазіргі заманғы технологиялық мүмкіндіктерді біріктіре отырып, түркі тілдерінің кеңістігін біртұтас әрі динамикалық көріністе ұсына алады. Болашақ зерттеулерде диалектілердің флорасы мен фаунасын, пәнаралық байланыстық өзгерістердің бағытын және цифрлық гуманитарлық құралдардың рөлін бірқатар межеге қойып, тілдік ресурстарды жинау мен талдауды оңтайландыру маңызды болады. Осылайша синергетикалық интеграция түркі тілдерін тек бір тілдік топ ретінде емес, өзара байланысты үлкен тілдік желінің бөлігі ретінде көріп, ғылыми түсінігімізді әрі қарай кеңейте түседі.

Түркі тілдері туыстығын сақтап қалғанымен, олардың консолидациялық процесі бірқатар әлеуметтік-мәдени, саяси және технологиялық факторларға тәуелді екенін көрсетеді. Қазіргі кезеңде тілдік өзара синергетика, терминология, жазу жүйесі және білім беру салаларында бірлескен жұмыс қажет болып отырғандығын айқындайды. Сондықтан төменде осы бағыттағы негізгі мәселелерді жүйелеп, ұсынамыз.

Орфография және жазу жүйесінің консолидациясында латын және кирилл әріптері арасындағы өзгерістер себепті тілдік стандарттар мен транслитерация ережелерінің кейбір үйлесімсіздігін қамтамасыз етеді. Жаһандық өркениетте жазу жүйесін біріздендіру саясаттары кеңінен орын алуда. Нақты айтқанда: қаріп таңбалары, дыбыстарды бейнелеу қағидалары, диграфтар/морфемдік көрсеткіштер.

Синергетикалық бағытта әртүрлі тілдер арасында тілдік материалды біркелкі өңдеу үшін унификацияланған орфографиялық принциптер қажеттігін көрсетеді. Терминология және жалпы лексиканың консолидациялануында ғылым, техника, құқық, экономика сияқты салаларда бірізді терминологияны қалыптастыру қиындықтары жиі кездеседі. Бір тілге тән терминдер басқа тілдерге аударғанда мағынасыздыққа немесе ажыратуларға да алып келуі мүмкін.

Терминологиялық базалардың ашық әрі көптілдік болуын қамтамасыз ету маңызды болып табылады.

Тілдік саясат және білім беру үрдісінде мемлекеттік тілдің мәртебесі, көптілділік саясаттары, жоғары оқу орындарында оқу ортасының тілдік қамтуы шешуші фактор тілдік құқықтары, ана тілінде білім алуды қолдау мәселелеріне негізделеді. Осы тұрғыдан алғанда оқулықтар мен білім беру бағдарламаларының синхрондалуы қажеттілігін анықтайды.

Диалектілер мен түсініктілік мәселесінде түркі тілдері ішінде диалектілік варианттардың болуы түсіністікті шектейді.

Тілдік реформаларға келсек, сөздік жаңалықтары және грамматикалық нормалар диалектілермен үйлесімі тұрғысынан инновациялық талқылауларды қажет етеді.

Ресурстар және технологияларда табиғи тілдерді өңдеу үшін көптілдік корпустар, аннотацияланған материалдардың жеткіліксіздігін байқатады.

Машиналық аудармада сөйлесу үшін мәтін/ мәтін үшін сөйлесу, грамматика тексеру құралдары сияқты технологиялардың кеңінен қолжетімді болуы қажеттігін дәйектейді. Дереккөздер негізінде тілдік технологияларды дамытуға ынталандырумен қатар, дерекқорлардың мазмұндық сапасын және әділдік тұрғысынан теңгерімділігін қамтамасыз ету керектігін көрсетеді.

Мәдени-тарихи факторларда, діни-мәдени ықпалдар нәтижесінде лексикалық алмасулар пайда болады; ұлттық біртұтастық пен тілдік саясат арасындағы тепе-теңдікті сақтауға негізделеді (Кононов, 1986: 65).

Түркі тілдерінің салыстырмалы лингвистиканы пәнаралық деңгейде консолидациялауына синергетика тәсілімен қарау тілдік құрылымдардың көпқырлы өзара байланысын көрсетеді. Мысалы, Лингвистикалық ұқсастықтарға келсек, тілдік топ қазақ тілі – қыпшақ тармағы, түрікмен тілі – оғыз тармағы, бірақ екеуі де түркі тілдеріне жатады. Фонетикада: қазақша *жол* – түрікменше *yol*; қазақша *күн* – түрікменше *gün*; қазақша *көл* – түрікменше *köl*; лексикада: қазақша *кіман* – түрікменше *kitap*; қазақша *жер* – түрікменше *yer*; қазақша *дос* – түрікменше *dost*. Грамматикалық ерекшеліктеріне тоқталсақ, екі тілде де септіктер, жалғаулар бар. Етістік шақтары, рай түрлері ұқсас. Жіктік жалғауларда айырмашылықтар бар, бірақ түбір бірдей. Осы тәсіл түркі тілдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, тарихи-әлеуметтік контексттерді, тілдік деректердің көпқырлы талдауын біріктіріп, жаңа теориялық тұжырымдар мен әдістемелік құралдардың құрылуына септігін тигізеді.

Пәнаралық консолидацияның нәтижесінде тіл білімінің әртүрлі бағыттары типология, диалектология, тарихи салыстырмалы лингвистика, корпусикалық лингвистика, есептеу психоллингвистика, этнолингвистика және т.б. арасында ішкі байланыстар күшейеді, зерттеу деректерінің өзара қолданылуы және ашықтық артады.

Синергетика тұрғысынан тілдік жүйе ретінде түркі тілдері өздігінен дамитын, бірақ деңгейлер арасындағы өзара ілгерілемелі процесстерге ұшырайтын көпқырлы құрылым ретінде қарастырылады (Аианжолов, 2003: 89).

Салыстырмалы лингвистика пәнаралық контексте тілдік өзгерістердің жалпы заңдылықтарын іздеп, түркі тілдерінің тарихи-әлеуметтік өзара әсерлесуі мен жүйелілік заңдылықтарын бірлескен парадигмаға біріктіреді.

Нәтижесінде тілдік деректерді біріктіру, моделдеу және салыстырудың жаңа тәсілдері пайда болады, грамматикалық құрылымдардың өзара үйлесімі, дыбыс және морфологиялық үйлесімдер, лексика-семантикалық айналымдар, диалектілік вариациялар арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар жүйелі түрде талданады. Консолидацияның негізгі бағыттары дерек пен әдіснаманы біріктіруде көпмодальді деректерді атап айтқанда, фонетика, фонология, морфология, синтаксис, семантика интеграциялық талдауға енгізуді міндеттейді. Көптілдік корпустар, тарихи тілдік материалдар мен этнологиялық деректер арасындағы үйлестіруде тілдер арасындағы ортақ тәртіптерді айқындалады. Нақты айтқанда ұяңдықтар, дауыс агглютинациялық жүйелер, сөзжасам заңдылықтары сияқты түркологияға тән ерекшеліктерді салыстырмалы тұрғыда жүйелеуге бейімделеді. Бұл жалпы тілдік өзгерістердің ұжымдық динамикасын сипаттайтын синергетикалық модельдер құруға негізделеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, түркі тілдеріндегі тілдік ұқсастықтар мен заңдылықтарда тілдік жүйелердің өзара үйлесімі арқылы түркі тілдерінің ортақ грамматикалық-дыбыстық базасы айқын көрінеді. Ммысалы, гармония, агглютинацияның жалпы принциптері, орфографиялық, мәтіндік деректерде кездесетін ортақ парадигмалар, сонымен бірге аймақтық вариациялар арқылы тілдік сәйкессіздіктер де айқындалады.

Жергілікті циклдарда тұтастық пен айырмашылықтар синергетикалық модельдермен сипатталғанда, тілдердің дамуының көпқабатты көрінісі пайда болады. «Ғылыми-инновациялық әлеуетте компьютерлік лингвистиканың үлесі артып, автоматтандырылған салыстырмалы талдау, когнитивті-психоллингвистикалық модельдер және тілдік саяси-әлеуметтік контексттердің зерттелуі күшейді (Қайдаров, 1988: 45). Осыларды талдау барысында тілдерді өзара түсіну және тілдік мұраларды сақтау салаларында практикалық нәтижелер беріледі.

Зерттеу құндылығын сараптасақ, түрлі бағыттардың ынтымақтасуы арқылы тарихи тілдік процестерге арналған біркелкі түсінік қалыптасады. Мысалы, деректердің қайталануы, валидизациясы және көпқырлы талдаулардың сенімділігін арттырады. Қолданбалық нәтижелерде тіл үйрену, мақала, журналистика және білім беру салаларында көптілділікке қатысты әдістер кешенді талданады. Тілдік саясат пен тілдерді қорғау бағдарламалары үшін әдістемелік негіздер, ресурстар стандартталып, сандық гуманитарлық ашық дерекқорлар, тілдік технологиялар және көркем-мәдени мұраны цифрлық тұрғыда сақтап, тарату мүмкіндіктері кеңінен қолданылады.

Болашақ бағыттарын интеграциялық консолидациялауда тілдік жүйелердің синергетикалық моделдерін құруға бейімдеу жүзеге асырылады.

Түркі тілдерінің салыстырмалы лингвистиканы пәнаралық консолидациялау жолындағы синергетика тәсілі тілдік жүйелерді терең әрі жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда бірлікте қаралған деректер, әдістер мен теориялар түркі тілдерінің тарихи-мәдени дамуын, қазіргі тілдік жағдайын және болашақ тілдік технологияларды интегративті түрде зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Осы консолидацияның нәтижесі нақты деректерді ашықтықпен бөлісу, әдістемелік стандарттарды енгізу және зерттеушілер арасында үйлесімділікті қамтамасыз ету арқылы жүзеге асады. Ең маңыздысы, бұл тәсіл тілдік мұраның сақталуы мен жаңа білімнің пайда болуына бағытталған инновациялық технологияның кеңінен қолданылуын міндеттейді.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Ұсынылып отырған зерттеу мақаласы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті ИРН АР 23489363 «Цифрлық технология: қазақ тілі экспрессивтік стилистикасын пәнаралық консолидациялау және интеграциялық оқытуды синергетикалық модельдеудің web-платформасы» атты тақырыптың негізінде орындалып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- Аманжолов, А.С. (2003). *История и теория древнетюрского письма*. Алматы. Мектеп.
- Кононов, А.Н. (1986). *Грамматика языка тюркских рунических памятников IX века*. Ленинград. Наука.
- Қайдаров, Ә. (1988). Түркология. *Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия* (3-том, 524–525 б.). Алматы.
- Томанов, М. (1992). *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы*. Алматы.
- Түймебаев, Ж., Сағидолла, Г., & Ескеева, М. (2017). *Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы* (Фонетика. Морфология). Алматы. Қазығұрт.

References

- Amanzholov, A.S. (2003). *History and theory of ancient Turkic writing*. Almaty. Mektep.
- Kononov, A.N. (1986). *Grammar of the language of Turkic runic monuments of the 9th century*. Leningrad. Nauka.
- Qaidarov, A. (1988). Turkology. In *Brief Encyclopedia of the Kazakh SSR* (Vol. 3, pp. 524–525). Almaty.
- Tomanov, M. (1992). *Comparative grammar of Turkic languages*. Almaty.
- Tuymebaev, Zh., Sagidolla, G., & Eskeeva, M. (2017). *Comparative-historical grammar of Turkic languages (Phonetics. Morphology)*. Almaty. Qazyghurt.

S.B. Koyanbekova¹, B.S. Zhonkeshev²

¹*Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan*

(E-mail: ¹sarakoyanbekova@gmail.com, ²zhon_bs79@mail.ru)

Synergetics: Paradigms of Consolidation in Comparative Linguistics of Turkic Languages

Abstract. This article is devoted to the synergistic study of consolidation paradigms in the comparative linguistics of Turkic languages. The main goal of the study is to ground the phonetic, morphological, syntactic, and lexical features of Turkic languages in a single, unified paradigm. Methods for integrating data sources are identified, and a methodology for consolidated paradigms is proposed. The synchronic and diachronic aspects of linguistic data are brought together within a single conceptual platform. Historical linguistics and traditional typological methods are integrated with approaches and aligned with linguistic data sources. In terms of relevance, consolidation paradigms that can be applied in practice are proposed.

Keywords: comparative linguistics, Turkology, consolidation paradigms, linguistic data, historical-typological methods, corpus linguistics, language change, synergy.

С.Б. Коянбекова¹, Б.С. Жонкешов²

¹*Алматынський технологічний університет, Алматы, Казахстан*

²*Қазақський національний аграрний університет, Алматы, Казахстан*

(E-mail: ¹sarakoyanbekova@gmail.com, ²zhon_bs79@mail.ru)

Синергетика: парадигмы консолидации сравнительной лингвистики тюркских языков

Аннотация. Статья посвящена синергетическому исследованию консолидации в сравнительной лингвистике тюркских языков. В основной цели исследования рассматривается обоснование единой последовательной парадигмы фонетических, морфологических, синтаксических и лексических особенностей тюркских языков. Определены подходы к интеграции источников данных, предложена методология консолидационных парадигм. Синхронные и диахронные аспекты языковых данных сведены к единой концептуальной платформе. Историческая лингвистика и традиционные методы типологии объединены с подходами и согласованы с языковыми источниками. В своей актуальности предложены парадигмы консолидации, пригодные для практического применения.

Ключевые слова: сравнительная лингвистика, тюркология, парадигмы консолидации, языковые данные, историко-типологические методы, корпусная лингвистика, языковые изменения, синергетика.

Авторлар туралы мәлімет:

Коянбекова Сара Бариевна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы технологиялық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Жонкешов Бауыржан Сейсенбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Жалпы білім беру пәндері кафедрасының меңгерушісі, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Information about authors:

Koyanbekova Sara Barievna – Doctor of Philology, Professor, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan.

Zhonkeshev Bauyrzhan Seisenbekuly – Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of General Education Disciplines, Kazakh National Agrarian University, Almaty, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Коянбекова Сара Бариевна – доктор филологических наук, профессор Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан.

Жонкешов Бауыржан Сейсенбекулы – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой общеобразовательных дисциплин Казахского национального аграрного университета, Алматы, Казахстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ГРНТИ 16.31.02

Научная статья

Л.А. Бугенова¹, Л.Е. Бастаубаева²^{1,2}Казахская головная архитектурно-строительная академия,

Алматы, Казахстан

(E-mail: ²luara0909@mail.ru)**Англицизмы современной коммуникации казахстанских подростков**

Аннотация. В статье рассматривается, как англицизмы и английский сленг воздействуют на современную речь в казахской бытовой речи. Особое воздействие располагают современные методы общения и использование новых слов культурной речи. В качестве материалов были использованы языковые единицы, вошедшие в современный казахский язык с английского языка. Особенности распространения через онлайн общения и влияния на казахскую языковую среду молодежи и взрослых, также имеется вероятность недопонимания между поколениями и возрастными группами. Выявляются привилегии и риски активного использования такой речи в повседневном общении, а также важно сохранения особенности национальной оригинальности казахского языка. Ведь ценность родного языка теряется использованием англицизмов.

Ключевые слова: англицизмы, язык, общение, молодежь, современность, языковая культура, заимствования, инновация, казахский язык, языковые контакты, языковые изменения

DOI: <https://doi.org/10.71078/mxzd6a16>

Поступило: 08.11.2025; Одобрено: 14.12.2025; Опубликовано онлайн: 25.12.2025.

Введение

В XXI веке знание английского языка приобрело огромное значение в Казахстане и даже во многих странах Центральной Азии. Английский язык стал основным методом общения, содействует появлению новых языков и культурных выражений, которые соединяют казахские слова между собой. Хотя другие языки не получили широкого распространения, как английский, он имеет большую популярность. Это вполне объяснимо, ведь англоязычный мир опережает другие социумы во всех сферах развития. Интерес к этому языку у современной молодежи поддерживается, в частности, в связи с популяризацией поп - культуры. Увлечение американскими кинофильмами, музыкой различных направлений и жанров привело к беспрепятственному внедрению англицизмов в язык (Лапшина, 2017). Повседневное общение развивается, особенно среди молодежи. Одним из основных источников национального влияния на язык молодёжи является преподавание английского языка в школах. Стремительное развитие информационных технологий усложнило лексическую эквивалентность, что объясняет расширение использования английского языка. Они используют социальные сети и мгновенные сообщения.

Методология исследования

Новые слова и выражения постоянно осуществляют в повседневную лексику через другие современные средства общения. Английский и другие языки не только дает нам богатый словарный запас, но дает шанс изучить его все параметры, при этом помогает

в социальном развитии в обществе. Они также выражают открытость мировым культурным устремлениям. В то же время их широкое распространения поднимает вопрос об угрозах сохранению и развитию казахского языкового традиций. В данной статье анализируется влияния английского языка на современное общество, а также на казахскую речь и молодежную культуру. В ходе исследования, было также проведено опрос, при котором мнения возрастных групп очень сильно различались.

Степень изученности темы

Англицизмы представляют собой интереснейший лингвистический феномен. В лингвистической литературе отсутствует единое мнение относительно распространения английских слов в языке. Некоторые исследователи (В.И. Даль) полагают, что заимствования негативно влияют на национальную самобытность языка. Другие лингвисты (В.Г. Белинский) придерживаются мнения о том, иностранные слова способствуют обогащению словарного фонда языка, в силу семантической емкости более предпочтительны в современном словоупотреблении (Туленкова & Мухамедьянова, 2022).

Использование английского языка в речи молодежи способствует определенной интеллектуальной и коммуникативной ясности. Однако чрезмерное использование английских слов в разговоре подрывает ценность родного казахского языка. Таким образом, чрезмерное использование английских слов мешает связности и действительности языка; это подрывает формальный и образовательный облик. Кроме того, существует отсутствие взаимопонимания между возрастными и социальными группами из-за разного использования и понимания терминов. Ведь ценность и практичность родного языка теряется, при частом использовании англицизмов и английских сленгов в соединении с казахскими словами.

Результаты и обсуждение

Английский язык – это инструмент общения. Он включает в себя английские слова и выражения, которые используется в повседневной жизни, в технологиях и в быту. Заимствования обогащают язык и, обычно, не вредят основному словарю, грамматический строй языка остается неизменным. Кроме того, заимствования служат источником образования новых корней, словообразовательных элементов и точных терминов и представляют собой следствие условий социальной жизни человечества. Англицизмы – слово или оборот речи в каком-н. языке, заимствованные из английского языка или созданные по образцу английского слова или выражения. Англицизмы участвуют во всех деталях жизни, от телефонного разговора до самого важного делового стиля. Это включает в себя телекоммуникации и интернет. Они предлагают новые средства общения, добавляя акцент к словам с казахского языка. В настоящее время преобладает лингвотолерантный подход к постоянному пополнению английскими заимствованиями словарного состава родного языка как неизбежному следствию научно-технического прогресса, социально-культурных и экономических процессов общемировой интеграции (Лашкова & Матяшевская, 2022). Вот список распространённых английских слов.

- *Краш (crush)* – красивый, привлекательный.
- *Кринж (cringe)* – что-то странное, неловкое.
- *Лайк (like)* – пометка “нравится” в социальных сетях, иногда признание в чувствах, выражаясь сленгом.
- *Стрим (stream)* – прямой эфир через интернет.
- *Фейк (fake)* – ложность (информация, аккаунт и тд, в основном используют его личностях между подростками, выражаясь так «меня смотрел фейковый аккаунт»).

- *Го (go)* – приглашение куда-либо.
- *Селфи (selfie)* – фотография самого себя, сделанная на смартфон.
- *Дедлайн (deadline)* – крайний срок выполнения задачи.
- *Троллить (troll)* – провоцировать кого-то, издеваться над кем-то. Эти слова

используется в разговорах казахстанских подростков и играет большую роль в преобразовании современной речи. Они показывают, что они участвуют в образовании и общественной работе в настоящее время. Большое значение имеет сохранение единства общения, сохранение корней родного казахского языка.

Сленг в казахском языке широко распространён и используется во всех сферах общества. Например, можно упомянуть сленг молодёжи и геймеров. Наиболее активными пользователями сленга являются молодёжь, школьники и студенты. Используемый ими сленг называется «молодежным сленгом». Если обратить внимание на разговорную речь молодёжи, то можно отметить, что в ней часто используются англоязычные слова. Иноязычная лексика служит ресурсом для развития сленга. Социально-экономические проблемы в стране влияют на развитие языка, на сформированную лексическую систему. То есть, в социальной, общественно-политической, экономической сферах, а также в языковых отношениях широко используются сленг, ненормативная лексика и заимствованные слова (Ауганбаева, Алкая & Мамаева, 2022).

Сленговые слова (*LOL (laugh out loud)* – громко смеюсь, *IDK (I don't know)* – я не знаю, *OMG (Oh my God)* – о, Боже!) часто используется в современных системах онлайн-коммуникации, что сокращает время, затрачиваемое на текстовые сообщения, и отражает текущий характер онлайн-дискурса. Свойства общественных нововведений затрудняют использование слов, похожих на обычную речь, и затрудняют для молодёжи использование индивидуальных описаний стилей цифрового общения.

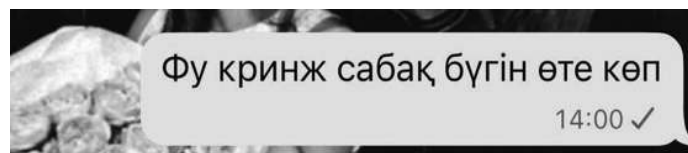

Рисунок 1. – Пример переписки

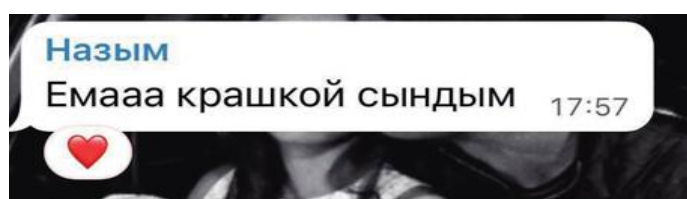

Рисунок 2.– Пример переписки

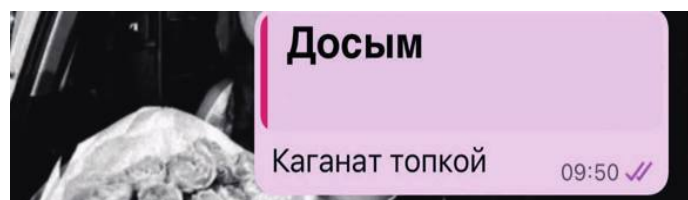

Рисунок 3. – Пример переписки

Английский язык используется как международный язык в науке, бизнесе, дипломатии и активно используется в средствах массовой информации, во всех видах СМИ. Английский язык служит универсальным средством общения среди пользователей компьютерных технологий и Интернета. Важным фактором быстрого распространения английского языка является постоянный рост числа людей, использующих его в

профессиональной сфере и для повседневного общения в условиях межкультурного взаимодействия в Азии, Африке и Европе. Кроме того, носители английского языка используют его не как родной язык (неноситель английского языка), а как международный язык во многих формах общения (Душаева & Серикбаева, 2024).

Популярность англицизмов у казахстанских подростков можно объяснить несколькими факторами. Во-первых, английский язык широко использовался в качестве средства международного общения и работы. Во-вторых, влиянием программного обеспечения и социальных технологий (*Tiktok, Instagram, Facebook*), особенно влиянием международных социальных сетей на английском языке (Бейсенова, Кенжетаева & Аитова, 2024). В-третьих, простота и краткость этих английских слов более распространены, чем их разговорная равноценность в современной культуре. Наконец, музыка и кино. Появление новых культурных влияний, таких как Интернет, поддерживает использование местных языков.

Был проведён онлайн-опрос среди студентов факультета архитектуры (группа АЖиОЗ 25-6 человек, примерно 20 человек) и пассажиров метро в городе Алматы. Вопросы касались отношения к англицизмам, понимания его важности, частоты использования и уместности разговора. Вопросы:

1. Ваше отношение к словам англицизма?
2. Как думаете что означает эти слова?
3. Вы считаете правильно ли использовать такие слова в общении?
4. Часто ли вы используете эти слова в своей речи?
5. Какие сленговые слова вам нравится в использовании при общении?
6. Нравится ли вам общение в таком стиле?
7. Может быть искажение в современной лексике?

Также возникли вопросы взрослым:

- Ваше отношение к англицизмам?
- Как думаете, что означают эти слова?
- Считаете ли вы правильным их использовать в культурной казахской речи?

Мы увидели, что использование ненормативной лексики негативно влияет на речевое общение. Они используются для заполнения коротких пробелов между различными соединениями слов, необходимых для составления предложения.

Учащиеся часто сообщают об использовании общих слов, таких как *кринж* и *краш*. Однако многие из них считают их неадекватными с академической и профессиональной точки зрения.

Опрошенные взрослые также были в курсе этой ситуации. Хотя молодые люди привыкли к новым способам говорения, они по-прежнему считают, что использование неформальной лексики в повседневной речи ухудшаются сами слова. Многие из предполагают, что из-за чрезмерного употребления англицизмов и жаргонизмов утрачивается чистота родной речи.

Некоторые считают, что такая тенденция связана с влиянием интернет, социальных сетей и массовой культуры.

Однако другие респонденты полагают, что умеренное использование англицизмов допустимо, если это помогает сделать речь более современной и выразительной. В целом результаты опроса показали, что отношение к подобным языковым изменениям остается неоднозначным.

Также при опросе были указаны места и ситуации, в которых используются слова-англицизмы. Многие студенты отметили, что чаще всего слышат их от школьников и подростков, проходящих мимо по улице. Кроме того, англицизмы нередко употребляются в кофейнях и компьютерных клубах, где молодежь активно общается между собой.

Офисной среде использование подобных слов встречается реже, однако они все чаще появляются в неформальных разговорах между коллегами.

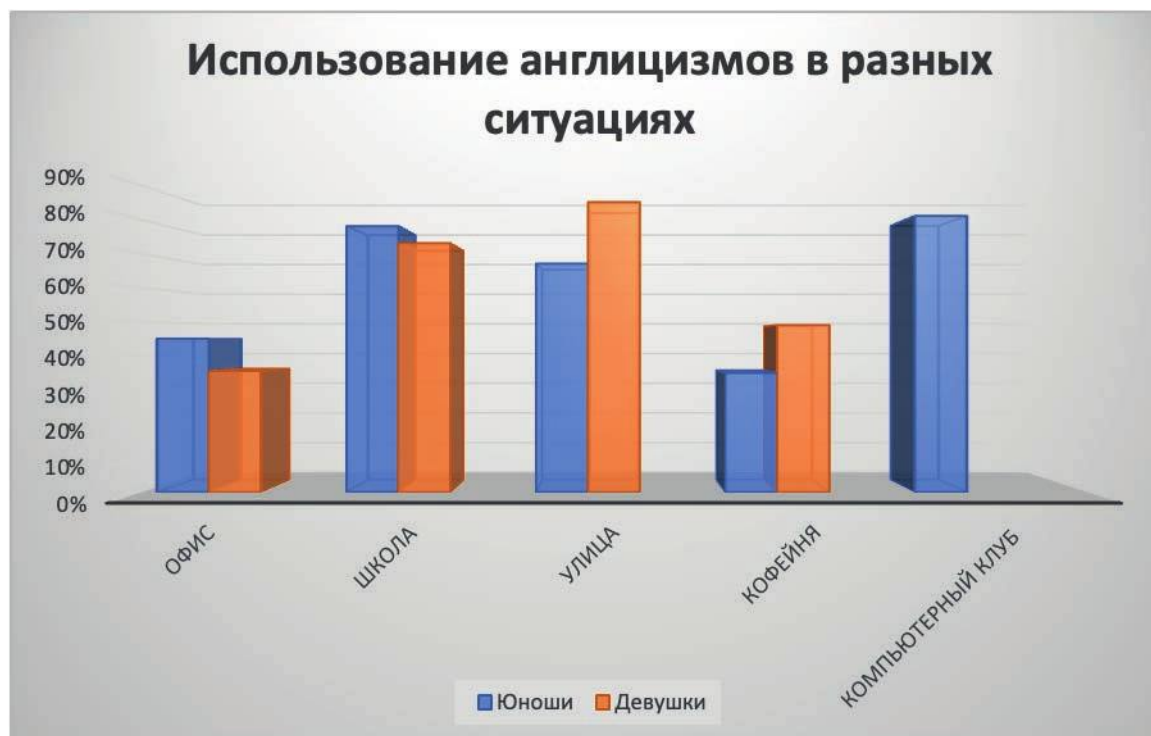

Рисунок 4. – Диаграмма применения англицизмов в разных ситуациях

Заключение

Таким образом, можно сделать вывод, что англицизмы наиболее распространены в местах, где общаются молодые люди и преобладает неофициальная обстановка.

Несомненно, английский язык является продуктом глобального развития. Английский язык и диалект являются важной частью современной коммуникации и отражают процесс общественной важности и технологического развития. Эти явления привели к актуализации языка, отражению культурного направления, ускорению усвоения новой информации. Мы анализируем английский язык как язык молодого поколения и пользователей компьютеров, число которых стремительно растёт с развитием информационных технологий.

В связи с глобальными изменениями словарный запас молодых казахов обогатился английскими словами. Молодые люди постоянно используют английский язык в повседневной жизни. Некоторые английские слова считаются неправильными. Некоторые гордятся этим и утверждают, что это стильно. Другие молодые люди, несмотря на схожесть словарного запаса, используют много слов из родного языка. Кроме того, они добавляют казахские дополнения и изменяют традиционно сложившийся порядок слов. Чрезмерное использование английских слов и неправильное произношение казахского языка способствуют упадку языка. В эпоху глобализации распространение англицизмов негативно повлияло на наш родной язык, приведя к утрате его самобытных черт. Появление новых слов обогащает словарный запас, но введение множества слов-заменителей ослабляет наш язык, хотя его языковая чистота и литературная красота сохраняются. Их усиленное использование способствует развитию языка, внедрению новых культурных и социальных значений. Одновременно важно не утратить казахский язык, создавая её самобытные формы и сохраняя лексическое многообразие. Поэтому необходимо поддерживать баланс между инновациями и языковыми традициями. Мы должны уважать нашу культурную равноценность и знать меру его применения. Ведь из-

за этого мнения учащихся и взрослых становится разнообразным на языковую культуру и на его среду.

Список литературы

Ауганбаева, М.С., Алкая, Е., & Мамаева, Г.Б. (б.г.). *Anglicisms in youth slang (Kazakhstani context)*. Retrieved from <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/download/3566/763/8533>

Бейсенова, М.К., Кенжетаева, Г.К., & Аитова, Ж.Ж. (2024). Морфологические характеристики англицизмов в казахстанском медиадискурсе (на примере социальных сетей). *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University: Philological Series*. Retrieved from <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/338>

Душаева, К., & Серикбаева, А. (2024). Влияние английского языка на современный казахский язык в условиях цифровизации Казахстана. *Eurasian Journal of Philology Science and Education*. Retrieved from <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4824/3071>

Лапшина, В.А., & Петросян, С.Г. (2017). Материалы и методы инновационных исследований и разработок. *Английские заимствования в лексике кинематографа*, 177–180.

Лашкова, Г.В., & Матяшевская, А.И. (2022). Англицизмы в современном русском языке: к проблеме лингвотолерантности. *Филология. Журналистика*.

Туленкова, П.П., & Мухамедьянова, Г.Н. (2022). *Англицизмы в русском языке*. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/411/90569>

References

Auganbayeva, M.S., Alkaya, E., & Mamaeva, G.B. (n.d.). *Anglicisms in youth slang (Kazakhstani context)*. Retrieved from <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/download/3566/763/8533>

Beissenova, M.K., Kenzhetaeva, G. K., & Aitova, Zh. Zh. (2024). Morphological characteristics of anglicisms in Kazakhstani media discourse (based on social networks). *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University: Philological Series*. Retrieved from <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/338>

Dushaeva, K., & Serikbayeva, A. (2024). The influence of the English language on the modern Kazakh language in the context of Kazakhstan's digitalization. *Eurasian Journal of Philology Science and Education*. Retrieved from <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/4824/3071>

Lapshina, V.A., & Petrosyan, S.G. (2017). Materials and methods of innovative research and development. *English borrowings in the lexicon of cinematography*, 177–180.

Lashkova, G.V., & Matyashevskaya, A.I. (2022). Anglicisms in modern Russian: On the problem of linguotolerance. *Philology. Journalism*.

Turenkova, P.P., & Mukhamedyanova, G.N. (2022). *Anglicisms in the Russian language*. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/411/90569>

Л.А. Бугенова¹, Л.Е. Бастаубаева²

^{1,2}Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ²luara0909@mail.ru)

Қазақ жасөспірімдерінің заманауи коммуникациясындағы англицизмдер

Аңдатпа. Бұл мақалада англицизмдер менағылшын сленгтерінің қазіргі заманғы қазақ күнделікті сөйлеуіне қалай әсер ететіні қарастырылады. Қазіргі заманғы қарым-қатынас әдістері және мәдени сөйлеудегі жаңа сөздерді қолдану ерекше әсер етеді. Зерттеуде қазіргі заманғы қазақ тіліне ағылшын тілінен енген тілдік бірліктер пайдаланылады. Мақалада олардың онлайн қарым-қатынас арқылы таралу ерекшеліктері және жастар мен ересектер арасындағы қазақ тілдік ортасына әсері, сондай-ақ ұрпақтар мен жас топтары арасындағы түсініспеушіліктердің ықтималдығы зерттеледі. Мақалада сондай-ақ күнделікті қарым-қатынаста мұндай сөйлеуді белсенді қолданудың артықшылықтары мен тәуекелдері, сондай-ақ қазақ тілінің өзіндік ұлттық сипатын сақтаудың маңыздылығы зерттеледі. Өйткені, ана тілінің құндылығы англицизмдерді қолдану арқылы жоғалады.

Түйін сөздер: англицизмдер, қарым-қатынас, тіл, жастар, қазіргі заман, тіл мәдениеті, кірме сөздер, инновация, қазақ тілі, тілдік байланыстар, тілдің өзгеруі.

L.A. Bugenova¹, L.E. Bastabayeva²

^{1,2}Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering,
Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ²luara0909@mail.ru)

Anglicisms in Modern Communication among Kazakhstani Teenagers

Abstract. This article examines how Anglicisms and English slang influence modern Kazakh everyday speech. Modern communication methods and the use of new words in cultural speech have a particular impact. The study utilizes linguistic units that have entered the modern Kazakh language from English. The article explores the specifics of their dissemination through online communication and their influence on the Kazakh language environment among young people and adults, as well as the potential for misunderstandings between generations and age groups. The article also explores the privileges and risks of actively using such language in everyday communication, as well as the importance of preserving the distinctive national character of the Kazakh language. The value of the native language is lost through the use of Anglicisms.

Keywords: anglicisms, communication, language, interaction, youth, modernity, linguistic culture, borrowings, innovation, kazakh language, language contacts, language change.

Сведения об авторах:

Бугенова Л.А. – кандидат филологических наук, доцент, Казахская головная архитектурно-строительная академия, Алматы, Казахстан.

Бастаубаева Л.Е. – студентка специальности 6В07311 – Архитектура жилых и общественных зданий, Казахская головная архитектурно-строительная академия, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Бугенова Л.А. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы, Алматы, Қазақстан.

Бастаубаева Л.Е. – 6B07311 – Тұрғын үй және қоғамдық ғимараттар сәулеті мамандығының студенті, Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясы, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Bugenova L.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty, Kazakhstan.

Bastaubayeva L.E. – Student of the specialty 6B07311 – *Architecture of Residential and Public Buildings*, Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty, Kazakhstan.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Әдебиеттану / Literary studies / Литературоведение

ҒТАР 17.07.91

Илмий мақола

А.А. Асроров*Ш.Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети**Самарқанд, Ўзбекистон**(E-mail: asrorovakbar@gmail.com)***Қозоқ миллатнинг маънавий ислохотчиси Абай адабий меросида инсонпарварлик ва нақшбандийлик**

Аннотация. Абай Қўнонбоев ўзининг барҳаёт номи ва бетакрор ижоди билан нафақат қозоқ халқининг, балки бутун туркий дунё маънавиятининг шарафини оламга танитган улкан мутафаккир сифатида танилган. Унинг асарлари илғор тасаввуфий-фалсафий қарашлар, жамият ва инсон табиатига оид чуқур таҳлиллар ҳамда комил инсонни тарбиялашга бағишланган ғоялар билан бойитилган. Мазкур мақолада Абай ижодида инсонпарварлик, ахлоқий камолот, маънавий ривожланиш, билимга, этикага ва тарбияга бўлган ёндашув, нақшбандийлик таълимотининг излари таҳлил қилинади. Абай ижодида инсоннинг нафсини покланиши, ахлоқий камолга етиши, жамоатқа фойдали бўлиши ва шахсий масъулиятни англаши каби масалалар муҳокама қилинади. Шунингдек, Абай ўзининг маънавий устози сифатида Алишер Навоининг қарашларидан илҳомланган ва ҳаётни севиш, инсонпарварлик, адолат ва нақшбандийлик тамойилларини ўз асарларида уйғунлаштиргани кўрсатилади. Мақола оқувчига Абай ижодий меросидаги философ, этик, педагогик ва маънавий жиҳатларни чуқур тушуниш имконини беради. Шунингдек, мақола Шарқ адабиётидаги гуманистик анъаналар ва инсоний фазлатларни, уларнинг замонавий ахлоқ ва маънавий тарбиядаги аҳамиятини ҳам кенг ёритади. Абай ва Навои таълимотлари орасидаги маънавий ва фалсафий уйғунлик замонавий билим, этика ва маънавий тарбия соҳасидаги қимматли ҳулосаларни шакллантиришга хизмат қилади.

Калит сўз: дарға, ижодий мерос, нақшбандийлик таълимоти, мутафаккир, шарқ адабиёти даҳолари, панд-насихат, инсоний фазлатлар

DOI: <https://doi.org/10.71078/nhb2gh56>

Қабул қилинди: 30.10.2025; Маъқулланди: 11.12.2025; Онлайн нашр этилди: 25.12.2025.

Кириш

Тасаввуф илми ислом тамаддунининг қадимий стунларидан бири ҳисобланиб, пайғамбаримиз с.а.в.ва ул кишининг саҳобалари турмуш тарзларида ислом таълимоти ва тарғиботи асносида юзага келди. Тасаввуф такомил тарихи шуни кўрсатадики, ҳар бир даврда ҳам тасаввуф ва унинг намоёндалари битта вазифани яъни Оллоҳни англаш орқали оддий инсоний тушунчаларни келгуси авлодларга етказиш вазифасини бажарганлар. Чунки тасаввуф Ҳақ маърифати бўлиб, ақл ва қалбнинг соф ва самимий тушунчаларини ўзлигида ифода этади. Қадимдан қавм-қариндош, тили ва дини бир бўлган, яқин қўшничилик, дўстлик ва яхши ҳамкорликда яшаб келаётган қозоқ халқининг улғу сиймоси Абай ижодини ҳам шу нуктаи-назардан ўрганиш, ўнинг барҳаёт номи ва бетакрор ўлмас ижодини талқин қилишда ўзгача бир тамойил бўлиб хизмат қилади деган умиддамиз.

Абай Қўнонбоев адабий тафаккурни нурлантирувчи мушоҳадалари билан мавжуд ҳаётни санъаткорона бадиий акс эттирган улкан мутафаккир адибдир. У шоир сифатида бутун инсониятга муҳаббат кўзи билан қаради. Шоирни миллийлик қобилидан чиқариб, уни умумбашарий шоирга айлантирган омил, унинг ўз халқига бўлган чексиз ва беғубор муҳаббати, эл-юртининг тақдири билан боғлиқ курашчан доно ва сўфиёна фикрларидир. Ўз элининг тинч, осойишта ҳаёт кечиришини, илм-билимли бўлишини, маданиятининг юксалишини орзу қилган улуғ шоир халқига теран ҳикматлар ва инсонпарварлик туйғулари билан тўлиб-тошган ажойиб шеърлар хазинасини мерос сифатида қолдирди. Шоирнинг адабий мероси миллийлик чегарасидан чиқиб, жаҳон сўз санъатининг асл дурдоналарига, инсоният тафаккурининг хазинасига айланиб улгирган. Унинг қўшиқ бўлиб тилларда янграган ажойиб шеърлари, ҳикмат бўлиб дилларга сингган насрий асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилингани Абай шахсининг нақадар улуғлигига бир ишорадир.

Абай Қозоғистоннинг Еттисув вилоятига қарашли Чингизтоғ (ҳозирги Абай) туманида дунёга келган. Унинг отаси Қўнонбой Ўсконбой ўғли қозоқ уруғлари ичидаги бадавлат ва мартабали инсонлардан бири бўлган эди. Иброҳимнинг онаси ва бувиси ёшлигидан уни эркалатиб “Абай” (эхтиёткор, уйчан маъносида) деб чақиришар эди. Кейинчалик бу ном тақдирнинг тақозоси билан шоирнинг адабий тахаллусига айланади.

Абай дастлабки таълимни ўз овулидаги мактаб мударрисидан олади, 10 ёшида отаси уни Еттисув (Семипалатинск) шаҳридаги мадрасага ўқишга юборади. У ерда Абай уч йил давомида араб ва форс тилларини ўрганади ҳамда эртақ, афсона ва ҳикояларни ўқишга бўлган рағбати ўз-ўзидан кучая бошлади. Аста секинлик билан Абай мадраса таълими билан биргаликда, Шарқ адабиётининг етук намояндалари Саъдий Шеъррозий, Ҳофиз Шерозий, Низомий ва Хисрав Деҳлавий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Фузулий асарларини билан яқиндан танишади. Бу эса ўз навбатида Абайда ҳам тасаввуфий қарашларни шакллантириб, оддий халқдан то давлат арбобларигача маъқул йўл бўлган ва назарга тушган нақшбандийлик тамойили асосдаги эгаллаган билимлари бўлса, иккинчидан нақшбандийлик сулукидаги адиблар ҳам адабий жараёнга шу тамойил орқали кириб келганлар, учинчидан Нақшбандийлик қалбига зарб этилган Алишер Навоийдек кишини ўзига устоз деб билиш, Абай учун олий бахт ва айни замонда адиб яшаган давр таълими талаби тасаввуфий қарашлар билан уйғун бир давр эди. Қозоқ мумтоз адиблари ижодларида ҳам хусусан Абай ижодида ҳам кишиларни маънавий юксалишга чақириш йўли орқали ўз устозлари каби нақшбандийлик таълимотини юқори бир пағонада давом эттирилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Бу ҳол ўз навбатида, шоирнинг дастлабки шеърый асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Абай 13-14 ёшларида Шарқ адабиёти намояндаларига бағишлаб шундай бир чиройли шеърини ёзадики, шеър мазмунидан шоирнинг Оллоҳдан мадад сўраб туриш ҳолати яққол кўзга ташланиб туради:

*Фузулий, Шамсий, Сайқалий,
Навоий, Саъдий, Фирдавсий,
Хўжа Ҳофиз – бу ҳаммаси,
Мадад бер, ё шуаро фарёд.*

Абай 14 ёшларида отасининг қистови билан ўқишни ташлаб овулга қайтиб келишга мажбур бўлади. Отасининг талаби асносида Абай овулда эл бошқариш ишларига аралаша бошлади ҳамда кейинчалик шу лавозимида ўз ғолиятини давом эттиради. Шу вақтдан бошлаб Абай овулдаги халқ тақдири билан яқиндан танишади, у ғолияти давомида ҳаётнинг пасту баландини кўради, эл орасидаги зиддиятларни, зўравонлик ва қарама-қаршиликларнинг гувоҳи бўлади. Абай овул бошқариш ишида

адолатли бўлишга, халқ манфаатлари учун фойдали ишлар қилишга интилади, афсуски теваарак атрофдаги кишилар уни қўллаб-қувватламайдилар, натижада у фиску фасод кишиларининг қаршилигига дуч келади.

Абай мадрасада ўқиб юрган йилларидан бошлаб бадий ижод билан шуғулланиб ўзининг дастлабки шеърларини ёза бошлайди, аммо у ўз шеърларини ўзгаларга, айниқса отасига кўрсатишдан бир оз ҳайиқиб юради. Адиб ўн тўққиз ёшларида ёзган шеърларидан бири “Алифбо” да илм олиш ва маърифатли киши учун зарур инсоний бир туйғу деб ёшларни илм олишга ундаса “Илм топмай мақтанма” номли шеърида илм олишнинг ўзига хос беш ҳикмати борлигига ишора қилар экан, шоир илм барча хазиналар калити дея сўфийларча донолик билан шундай дейди:

*Илм топмай мақтанма,
Ўрин топмай бопланма.
Хуморланиб шодланма,
Ўйнаб бекор кулишга!
Беш нарсдан қочиқ бўл,
Одам бўламан десангаиз....
Талаб, меҳнат, теран уй,
Қаноат, раҳм, ўйлаб қўй...
Бир олимни кўрсангаиз,
“Ундай бўлмоқ қайда?” деб,
Айтма илм сўйсангаиз.
Сизга илмни ким берар,
Ёнмай ётиб сўйсангаиз.
Дунё ҳам, мол ҳам ўзи,
Илмга кўнгул берсангаиз (Абай, 1970: 29-31)*

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси

Абай ички қарма-қаршиликлар асносида эл бошқаруви лавозимидан воз кечади, тахминан қирқ ёшларига етганда адиб яна адабий ижодга қайтади. Бу даврда Абай ҳар томонлама билимли, ҳаёт қийинчилигини кўрган, кенг дунёқараши шаклланган, инсоф ва диёнатли, қолаверса ўзининг тасаввуфий қарашлари билан халқ ҳурматини қозонган табаррук бир шахсга айланган эди. Шоир шу йиллардан бошлаб адабий ижод оламига астойдил киришиб кетади ва ўзининг теран, чуқур мазмунли асарларини ярата бошлайди. Маълумки, Ўзбекистонда ҳам қозоқ халқининг буюк шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоевнинг адабий ижоди юксак баҳоланиб, асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Тошкент шаҳрида унинг маҳобатли ҳайкали ўрнатилган ва йирик кўчалардан бирига унинг номи берилган. 2015 йили буюк шоир Абай Қўнонбоев таваллудининг 170 йиллиги республикаимиз миқёсида байрам қилинди. У ҳақда “Абай олами” тадқиқот асари, “Абай” асарларидан намуналар китоб ҳолида нашр этилди, оммавий ахборот воситаларида туркум мақолалар чоп этилди. Жойларда эса, Абай ижодига бағишланган адабий учрашувлар ва мушоиралар ўтказилди.

Бир-бири билан иноқ икки халқ бир макон, бир заминда кўпдан буён ёнма-ён яшаб келаётганлиги туфайлигина эмас, балким қадимий урфларимиз, тақдирларимиздаги ўхшашлик ўзбек халқида ҳам Абай ижодига бўлган қизиқишни янада ортириб юборди. Абай тақдири ҳам бизнинг мумтоз адабиётимиз вакиллари тақдирига ўхшаб кетади. Амирий, Феруз, Садр Зиё, Сўфи Оллоёр тақдирларида бу ўхшашликларни бемалол кўриш мумкин. Абай умуминсоний қадрият ва панд-насиҳатлар йўғрилган, меҳр-оқибат туйғулари юксак пардаларда тараннум этилган етук бадий асарлари, ибратли ҳаёти ва ижтимоий фаолияти билан халқларимиз маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссаси инобатга олиниб ҳамда халқларимиз орасидаги ўзаро маданий-гуманитар алоқаларни

янада ривожлантириш, эл-юртимизни қозоқ адабиётининг улуғ намояндалари ижоди билан кенг таништириш мақсадида 2018 йилнинг 13 мартида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида”ги қарори қардош Қозоғистон халқига, унинг бетакрор адабиёти ва маданиятига, ёруғ келажагига бўлган катта ҳурмат ва ишончнинг ёрқин ифодаси бўлди. Қарорда “ Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасидаги ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик муносабатлари янги босқичга кўтарилган бугунги кунда Абай Қўнонбоев сингари улуғ алломаларнинг ўлмас мероси халқларимиз учун янада муҳим маъно ва аҳамият касб этади. Зеро, Абай ижоди теран фалсафа, келажакка донишманд нигоҳ, миллият истиқболи ҳақида қайғуришдек тамойилларга асосланиши билан ўзбек китобхонлари учун ҳам гоят қадрлидир ” , – деб эътироф этилиши алоҳида эътиборга лойиқ ишлардан бири бўлди¹. Қолаверса қарорда Абай ижоди барча халқлар каби халқимиз учун ҳам чин дўстлик, қардошлик, донишмандлик, комилликка интилиш рамзи бўлиб хизмат қолавериши алоҳида кўрсатиб ўтилди.

Мўхтарам Президентимизнинг Абай меросини ўрганиш тўғрисидаги қарори асосида кенг кўламли ишлар бугунги кунликка қадар олиб борилмоқда. Жумладан адабиётшунос олим Абдулла Рустамовнинг “Абай абадияти” рисоласи, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолари Қалдибек Сейдановнинг шоир ижоди ҳақидаги “Умр ибратлари”, “Абай ва Ўрта Осиё адабиёти”, Янгибой Қўчқоровнинг “Оққув қанотига қўнган оҳанглар” китобларининг чоп этилиши киши кўзини қувонтиради. Қўлимизда Абайнинг 1970 йилда Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти томонидан нашр этилган “Абай ”(Шеърлар ва поэмалар) номли рисоласи турибди. Рисолани варақлар эканман, ундаги бир шеърга кўзим тушди:

“Эй худо”, – дейди шоир “Ўринлат, тилаган тилакни, Санданда сўрайман, Юрагим шувиллаб, Суягим жимирлаб, ...Зорланса бандаси, Бермасми Оллоси, Соғлиқ бер эркамга, шудир ота дуоси!” (Абай, 1970). Диққат билан қарайдиган бўлсак, бу тотанинг нидоси, Илоҳий жамолга муножоти эмасми? Бундай муножотни Бобурда ҳам кўрганмиз. Қай замон бўлмасин, киши ўзи сиғмаган дардини ошкор қилар экан, бунда нажот- истак қоришиқ бир ҳолда акс этиб турганлигини ҳаммамиз яхши биламиз, яхши англаймиз. Шундай экан Абай ҳам ўз аржуманди учун ҳеч бир таъқибдан қўрқмай Оллоҳга муножот қилмадимикан? Ахир, Абай мадраса таълимини ўзлаштирган, барча амалларни яхши билган уламо, сўфий ва диний билимларга эга бўлган муборак шахс эканлигини унитмаслигимиз керак. Зероки илмда била туриб, қалбий илмни ошкор қилмаслик ҳам айни замонда мурдатлиқдир. Абай ижоди барча халқлар каби халқимиз учун ҳам чин дўстлик, қардошлик, донишмандлик, комилликка интилиш рамзи дея эътироф этар эканмиз, унинг шеърый сатрларидан бирига эътиборни қаратамиз:

*Ўлан – сўзнинг пошшоси, сўз сараси,
Қийиндан қийилтирар эр донаси.
Тилга енгил, юракка илиқ тегиб,
Теп-текис, силлиқ келсин айланаси...*

*Сўз боши аввал ҳадис, оят бўлур,
Шираси ҳам маъноси гоят бўлур.
Пайғамбар ҳам сўзини ўлан қилган,
Ўлан айтай, шоядки кўнглим тўлур.*

*Тўғри сўзлик ўланим ўзинг тингла!
Майли, татимаса ҳам суйла бардам!
Бу юрт сўз ошигимас мол ошиги,*

¹ Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори 13.03.2018 й.
N ПҚ-3598

Розиман, мингдан бири тушунса ҳам...

Ўзи билан ёвлашган юртим, тингла!

Ўзи билан довлашган юртим тингла!

Дардингга даво бўлсин ўланларим,

Бир-бирини овлашган юртим, тингла! (Абай, 1970: 72-74) – Шоир ўлан ҳадис, Қуръон оятлари каби эътиборли, ҳатто Каламулло – ўлан билан ёзилган демокчи. Бунда Пайғамбаримиз (с.а.в)га ваҳийнинг тушиши ҳолатига уланнинг ҳам илҳом билан жўшиб келиши ҳолати қиёс қилинган ҳолда ўз халқининг зулматдан чиқариб олиш учун унга бир чақирув йўллашга ҳаракат қилади. Шоир яна бир ўланида:

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,

Ўтган-кетган гапларни термак учун.

Мен ўланни ёзаман тушунганга,

Авлодимга бир сабоқ бермак учун. (Абай, 1970: 45)

Абай оқин сифатида ҳам ўланлар айтар экан, у ўз ўланлари орқали ҳам халқини маърифат кишиси бўлишини дил-дилидан истайди ва авлодларини шунга чақиради. Тарихий манбааларда кўрсатилишича Абайнинг отаси Қўнонбой феодал ва қаттиққўл бўлишига қарамай ўз даври учун хайрли ишлар қилиб кетган саводли ва тубаррук бир шахс бўлган. У киши ўз овулида эски мактаблар очиб болаларни саводини чиқаришга қаттиқ киришган кишилардан бири. Бу Абай маърифатли оила фарзанди ва шунинг учун ҳам у бор кучи билан халқининг саводли бўлиши учун зиддиятларни енгиб, уларни маърифатли бир авлод бўлишини истайди:

Қаридик, ғам битмай, кўнайди армон,

Биздан сўнг ёшларга қолади замон.

Уларнинг хулқидан кўнглим ховотир:

Тер тўкмай, юлғучлик пайида ҳамон.

Меҳр йўқ, қўним йўқ, бари чигал,

Бир-бирин кўролмас бовур-жигар.

Эл тўзгиб низодан, соб бўлди-ку,

Жон деб нени яратидинг, парвардигор.

Абай кишиларни саводли қилиш орқали ўз замонасидаги миллий урф-одатларнинг сақланиб қолинишига, мавжуд тартибнинг бузилмаслиги тарафдори бўлган ва шу йўлда кураш олиб борган. Ўз эътиқодидан келиб чиқиб, кексайган бир пайтида Маккаю мукаррама ва Мадинаю мунавварага ҳаж сафарига бориб, у ерда ўз ҳисобидан масжид ва меҳмонхона қурдирган буюк эътиқод эгаси эканлигини унитмаслигимиз керак.

Натижалар ва муҳокама

Абай шеърлари киши қалбидаги эзгу тилакларни ифода этиши билан кўнглини завқу шавққа тўлдиради, юракларни яйратган дўмбиранинг майин нолаларига ўхшайди. У асарларида ўз даврининг барча тала-тўпирларую, яхшилик ва эзгуликларини бутун қарама-қаршиликлари билан кўрсатиб бера олди. Шу тарзда адиб ижоди ўз замонасининг кўзгусига айланди.

Абай қозоқ овулларидаги халқнинг турмуш шароити билан танишар экан аҳолининг ниҳоятда оғир аҳволига, ўта қийинчилик билан турмуш кечираётганлигига ич-ичидан ачинади ҳамда уларга хайрихоҳлик билдириб иложи борица ғамхўрлик қилишга тиришади. Абайнинг бундай халқпарварлиги отаси билан ўзи ўртасидаги бир қанча қарама-қаршиликларга сабаб бўлади. Қўнонбой ўғлининг халққа яқинлигини ёқтирмай, унга: “Сен одамларнинг ҳаммасига кулиб гапирасан, ёйилиб оққан сувга ўхшайсан, ёйилиб оққан сувни ит ҳам, қуш ҳам ичади. Кўпчиликдан йироқ юр, шунда

бошингга халқ уймалайвермайди”, – деб қаттиқ қойийди. Шунда Абай: “Қўлида қуроли бор, битта-иккитагагина фойдаси тегадиган чуқурдаги кўлоб сувдан, ўтган-кетганга, кўпчиликка, халққа фойдаси тегадиган ёйилиб оққан сувни афзал деб биламан”, – деб жавоб қайтаради (Авезов, 1967).

Оға-инилар ўртасидаги низолар, мансабидаги Қўнонбойнинг ўз ҳуқуқдан ортиқча фойдаланиши, унинг уруғдошларининг яхши ерларини тортиб олиши асносида юзага келган зўровонлик ва ҳақсизликлар натижасида овулда ўзаро уруш-жанжаллар ва низолар кучаяди. Бу ҳолат Қўнонбойни эгаллаб турган лавозимидан туширилиб, Омск шаҳрига терговга чақиртирилиши, уруғдошларига ерлари қайтариб берилиши билан тугасада, лекин орадаги низолар тугамайди. Натижада бу учакишлар охир оқибат Қўнонбой фарзандларининг бошларига катта кулфатлар келиб тушишига сабаб бўлади. Бу масала ёзувчи Мухтор Авезовнинг тўрт томдан иборат “Абай йўли” роман-эпопеясида ўз тасвирини топган.

XIX асрнинг охирларидан бошлаб Абай оиласида фожиали воқеалар содир бўла бошлайди. Ўзаро зиддиятлар туфайли шоирнинг ўғли Ўспон 1891 йили вафот этади. Шу йили Петербургдаги ҳарбий билим юртини тугатиб, академияга киришга ҳозирланаётган севикли ўғли Абдурахмон сил касалига учрайди ва бир йилдан сўнг, 1895 йили Верний -ҳозирги Олма ота шаҳрида 27 ёшида вафот этади.

Ота душманлари Абайнинг қайғусига қўшилиш ўрнига уни янада турткилай бошлайдилар. Улар 1897 йили Абайнинг уйида, “Подшо ҳукуматиға қарши бўлган одамлар кўп келади ва ўзи ҳам подшоға қарши ишлар билан шуғулланади”, – деган айблар билан тинтув уюштирадилар. Лекин уларнинг бу фитнаси натижа бермагач, бошқача чоралар кўришга ўтишади. Ўша йилнинг кузидаги сайлов вақтида улар унга қарши турли бўхтонлар уюштирилиб, Абайни калтаклашгача бориб етадилар. Бироқ, фитна фаш бўлиб, уни уюштирган шахслар жазога тортилади. Бу воқеалар Абайга қаттиқ таъсир қилади. У 1889 йилда ёзган бир шеърда:

*Юрагим менинг қирқ ямоқ,
Хиёнаткор оламдан.
Қандай қилиб бўлсин соғ,
Кўнгил қолган ҳаммадан.*

*Эй, юраги дардли одам,
Қалбимдан сен хабар ол:
Унда не бор, қандай дард,гам*

Тилга кирар, қулоқ сол (Абай, 1970) – деб, зорланади. Ана шундай аҳволдаги Абайнинг бошига 1904 йили яна бир оғир кулфат тушади. Ўша йилнинг баҳорида таниқли шоир, бир қанча поэмалар муаллифи, Абайнинг севикли ўғли Мағавия касал бўлиб 34 ёшида бевақт вафот этади. Дарди оғирлашган Абай ҳеч ким билан гаплашмай, тўшақда ётиб қолади. Мағавия ўлиmidан 40 кун ўтгач, 1904 йилнинг 23 июль куни Абай дунёдан кўз юмади.

Абай бор-йўғи 59 йил яшаган бўлса-да, шу қисқа ва мазмунли умрида қозоқ ёзма адабиёти ва адабий тилига асос солди. Абайнинг ижодий меросини 180 га яқин шеърлари, 3 та поэмаси, 60 дан ортиқ таржималари ва унчалик катта бўлмаган насрий асарлари ташкил этади. Абай қозоқ адабий ҳаётига янги юксалиш даврини олиб келди. У шоир, дostonчи, ёзувчи, таржимон, бастакор, файласуф-олим, гуманист, маърифатчи сифатида ижод қилиб қозоқ классик адабиётининг отаси, қозоқ поэзиясининг асқар тоғи, замонавий мусиқа яратувчиси ва маърифатга йўл бошловчиси даражасига чиқа олди.

*Қозогим, шўрли юртим, вайрон юртим!
Қоронғуда йўл топмай, ҳайрон юртим!*

Ёмон билан яхшини фарқ қилолмай,
Оғзида ҳам қон, ҳам мой, сарсон юртим!
Қарасам, ажабтовур юзинг сенинг,
Нечун ахир, алдамчи сўзинг сенинг?
Доноларнинг ҳикмати писанд эмас,
Ғофил қолган, адашган ўзинг сенинг!

Тунда уйқунг бузилар, кундуз – кулгинг,
Дардингга эм бўлади, молинг-мулжинг!
Очкўзсан, таъмакорсан, қурумсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тулжинг...

Бий бўлди қийқим бойлар бош-бошига,
Доғ солди, заҳар солди юрт ошига,
Қўрқаман, асоси йўқ кўр сингари,
Элим унар бузуқлар алдашига!..

Оталарга ўхшамай қолди турқинг,
Ёпирай, мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузулди феъл,
Қани йиққан давлатинг, боққан йилқинг?

Элат билан – элат ёв бойлик учун,
Оға билан – уни ёв сийлик учун,
Қозогим, ўз-ўзингни ўйламасанг,
Бадбахт кунга қолмасми тақдир бутун?

Мен нетай, ахир кимга умид боғлай?
Қўрқоқ қуллар юртида не бахт чоғлай?
Бир йўлчи топилмасми сарсон элга,
Мен излай, мен ахтарай, мен сўроқлай...

Шоир ўзининг «Қозогим, шўрлик юртим, вайрон юртим», «Бойлар юрар молин кўрғалатиб», «Адашганинг олди жўн», «Кўнглим қолди дўстан ҳам, душмандан ҳам», «Сизга ким илм берар, ёнмай ётиб сўнсангиз», «Дунё ҳам, мол ҳам – илмга кўнгил берсангиз», «Илм топмай мақтанма», «Ёшлиқда илм деб ўйладим» каби ва бошқа шеърӣ асарларида халқни маданиятга, илм ва маърифатга, буюк инсоний фазилатларга даъват этади.

Шоирнинг “Кўклам”(1890) шеъри ҳам ниҳоятда жозибали мисраларда битилган. Шоир табиатнинг уйғонганлигидан, унинг гўзаллигидан, “оламга безак берган” фаслдан илҳомланади, таскин топади. Абай ижодида наср йўли билан битилган бир қанча асарлар мавжуд. Ёшларни илм олишга ва тарбиявий характерга эга бўлган «Нақлия сўзлари», яъни насиҳатлар тўпламини яратади. 45 та катта-кичик ҳикоялардан иборат ушбу асарлар тўплами қозоқ халқининг олтин мероси ҳисобланади. Абай ўз халқининг истиқболини ўйлайди. Саодатга еришиш учун илм олишга, ўқишга чақиради. Билимсизлик жаҳолатга туширади. Бий-бойларни бераҳм, жаҳлдор, инсофсиз бўлиши билимсизликдан деб билади. Шоир очлик, қашшоқлик ҳукм сурган жамиятдан зорланади. Енди Абай орзу қилган ҳур замонлар келди. Қозоқ халқи мустақилликка еришди. Шунингдек, адибнинг 1890-1898-йилларда ёзилган “Насиҳатлар”и алоҳида аҳамият касб этади. “Бизда бир мақтанчоқлик деган бир ярамас нарсаси бор. Аслида бу нарсанинг нима кераги бор ўзи? Зотан – ор-номуссизлик, нодонлик, ҳаёсизлик ҳамда на ботирлик ва на одамгарчиликдан хабари йўқликнинг аломатидир”, – деб ёзади Абай.

Абай насиҳатларидаги фикрлар руҳшунослар учун ҳам, ўқувчи учун ҳам кўп жиҳатдан фойдалидир. Жумладан, адиб ўттиз иккинчи насиҳатида шундай дейди:

“Киши ешитган нарсасини унутмаслик учун тўртта шарт бор: аввало, бунинг учун зехнли бўлмоқ керак; иккинчидан, бир нарсани кўрганда, ё ешитганда унга чин юракдан ихлос қўйиб, фаҳм-фаосат билан уқиб олмоқлик лозим; учинчидан, ешитганларини ичида бир неча марта такрорлаб, кўнглига жо қилмоқ керак; тўртинчидан, кўнглига бошқа нарсаларни мутлақо келтирмаслик ва келса ҳам унга заррача ётибор бермаслик керак. Масалан: беғамлик, бепарволик, ўйин-кулги ёки қайғу ҳасратга берилмаслик ва бошқа нарсага ихлос қўймаслик керак. Акс ҳолда, бу тўрт нарса ақл билан илмга путур етказадиган омиллардир” (Абай, 2015).

Абай илм, ўқиш-ўрганиш ҳақида ҳам қимматли насиҳатларини беради. Илмни ўрқаниш чоғида, аввало, “мулоҳаза юритиш”, кейин еса уни “муҳофаза қилиш лозимлигини уқтиради. “Феъл-атвор ва хулқни бир меъёрда” сақлаш ҳақида ҳам қимматли фикрларини билдиради. Умуман олганда, Абай панд-насиҳатларини ўқиш фойдалидир.

*Баъзи ўсмир замондошлар хафа қилар,
Уқуви йўқ, ҳар қадамда хато қилар.
Ор-номуси, тоқати йўқ, ишончи йўқ,
Тайини йўқ, фақат кайфу сафо қилар.
Ёмон билан яхшини фарқ қилса, кошки,
Ёки дину диёнатин билса кошки;
Қасам ичиб, лоф уриб излагани
Бир от билан ошдан нари жилса кошки.
Бундай ёшлар ўз юртининг кўрнамаги,
На ўқийди, на бир ҳунар ўрганади.
Меҳнат қилмай, бир амаллаб мол топмоқчи,
На имону на инон бор, сургалади.
Унда уни алдайди у, бунда буни,
Жон берсанг ҳам, топилмайди сўзнинг чини.
Гумдон бўлса, элга қиттак зиён келмас,
Бир семизроқ от бўлади унинг хуни.*

Абайнинг асарларида халқини илм-маърифатга, инсонийликка даъват этувчи ғоялар билан бир қаторда, соф муҳаббат, чин дўстлик ва эллар орасидаги биродарлик ғоялари ҳам куйланади. У ўз асарларида «дўстликсиз, муҳаббатсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас», «ҳаётда инсон инсонни севмасдан, жамият учун астойдил хизмат қилмасдан яхши яшаш мумкин эмас» – каби ғояларни илгари суради.

Унинг «Йигитлар, ўйин арзон, кулги қиммат», «Эй муҳаббат, эй дўстлик», «Қиз сўзи», «Йигит сўзи», «Ошиқ сўзи – тилсиз сўз», «Баъзан тушар кўнглимга», «Ошиқлик ва хуморлик – бу икки йўл», «Сен мени не эта – сан?...», «Ёшлиқ алангасиб қайдасан?» каби шеърлари шундай мавзуларга қаратилган. Маълумки қозоқ халқида дўмбра билан ўлан айтувчи шоирлар (оқин) қадимдар мавжуд бўлган. Абай ўз замонининг ана шундай оқинларига ҳам юқори талаб қўяди ва маза-матрасиз шеърлар ёзиб юрган ижодкорларни кескин танқид қилади.

*Ўлан – сўзнинг пошилоси, сўз сараси,
Қийиндан қийилтирар эр донаси.
Тилга енгил, юракка илиқ тегиб,
Теп-текис, силлиқ келсин айланаси.
Сараланмай булганса сўз ораси,
Бу – оқиннинг билимсиз-бечораси.
Ҳам оқин, ҳам тингловчи кўни нодон,
Сўз танимас бул юртнинг бир пораси.*

Сўз боши аввал ҳадис, оят бўлур,
Шираси ҳам маъноси гоят бўлур.
Пайгамбар ҳам сўзини ўлан қилган,
Ўлан айтай, шоядки кўнглим тўлур.

Ёки:

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунганга,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун.
Сўзимни тентак уқмас, зийрак уқар,
Кўнглининг кўзи очиқ, сергак уқар.
Қийшиқ-қинғир йўллардан келма менга;
Тўғри кел, кўп сир очиб ташлай сенга.
Эҳтимол, биринчи гал уқмассан ҳам,
Ўлан алифбесидан бошлай сенга.
Айтиб қўяй, ёқмаса шу замонок айт;
Янги ўлан сўрамай, овулингга қайт.
Мен ўланда афсона кўйламадим,
Олтидан қуйма қизни ўйламадим.
Кексаларга ҳеч ўлим тиламадим,
Ёшларга ёмон бўл, деб сўйламадим.
Жирканмайин, сўз аслин мендан сўра,
Сўзимнинг тағи теран, пайқаб қара.
Ўлан кўп, тузсиз ўлан тегди жонга,
Ёлгон гап тўлиб кетди бу жаҳонга.
Оқинларга ялинаман, ақлга кир,
Асл сўз, сайлаб сўйла ёш инсонга,
Ўлан бор-ўланларнинг ўланидир,
Ўлан бор-беъманидир. беъманидир.

Абайнинг “Қора сўзлар” асарини ўзбек тилига А. Мухтор, Уйғун, Миртемир, М. Аҳмад, Н. Фозиловлар таржима қилишган. 2020 йилда эса Қ. Йўлдошев томонидан таржима қилинди. Асардаги чуқур фикр-мулоҳазалар, қалб изтироблари ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. У бир аср олдин ёзилган бўлса ҳам, бугунги кунгача ундаги доно фикрлар ва насиҳатлар ўз долзарблиги билан ўқувчини лол қолдиради. Абай инсон қадр-қимматини пасайтирувчи сарқитлардан ҳалос бўлишга чақиради, маънавий баркамолликка интилиб, ўз халқи ва бошқа халқлар тўплаган билимларни эгаллаш йўлидан боришга чақиради. Жумладан, асарда қозоқ халқини атрофдаги бошқа миллатлардан, жумладан рус, нўғай ва сартлардан ибрат олишга ва уларнинг уddaбурунлиги ва тадбиркорлигидан ўрганишга ундайди Абайнинг кўплаб асарлари панд-насиҳатлар, ахлоқий суҳбатлар тарзида ёзилган. Ахлоқ муаммоларини ҳамда бошқа муаммоларни ечишда унинг кўнглидаги маърифатпарвар орзулар биринчи ўринга чиқади.

Леонид Леоновнинг таъкидлаганидек, Абайнинг “Қора сўзлари” қозоқ халқининг мураккаб тарихий йўлининг бошидаги шоирнинг ўз халқига насиҳатидир. Бу асар китобхонлар билан суҳбатлар тарзида ёзилган фалсафий-танқидий характердаги насиҳат бўлиб, уни фақат ўз даврининг буюк шоири ва мутафаккири беришга ҳақли эди.

Шоир ўз ҳаёти давомида нодонликларни кўп кўрди. Бу Абайнинг «Илм топмай мақтанма», «Ёшлиқда илм бор деб ўйламадим», «Назарга», «Кўкбойга» каби шеърларида

ифода топган. Унинг «Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим», «Бойлар юрар молин қўрғалатиб», «Адашганнинг олди жўн», «Кўнглим қолди дўстан ҳам, душмандан ҳам», «Сизга ким илм берар, ёнмай ётиб сўнсангиз», «Дунё ҳам, мол ҳам – илмга кўнгил берсангиз» каби ва бошқа шеърини асарларида халқни маданиятга, илм ва маърифатга, буюк инсоний фазилатларга даъват этади (Абай, 2015: 10).

Очқўз, таъмагир, порахўр, текинхўр, майхўр, ялқов, маишатпараст, манфаатпараст, маддох зотларни жамият дарахтига тушган қурт, деб билади. Меҳнат ва ҳунар, софлик ва ҳалоллик, адолат ва ҳақиқат Абай шеърларининг туб моҳиятини, леймотивини белгилайди:

*Ақл керак, соз иш керак, хушхулқ керак,
Эр уялар ишни қилса бўлмай зийрак.
Шилта, шилқим, асли таги лўттибозга
Садоқатли дўст топилгай жуда сийрак.*

Юксакбадиият билан юқори ижтимоий мазмуннинг уйғунлашгани Абай поэзиясини наинки ўз даври, балки барча замонлар учун долзарб поғонага кўтаради. У ўз асарларида, шеър ва достонларида кенг қўламли хулосалар орқали зулм ва мунофиқликнинг асл қиёфасини очиб беради. Зулмат замонга нур олиб киради. Абай истеъдоди, эътиқоди ва тафаккурининг нақадар юқори бўлганини, ўз замонидан бир неча қадам олдинда юрганини исботлайди:

*Одамзод тирикликни давлат билсин,
Ақл топсин, мол топсин, ҳалол юрсин.*

“Илм топмай мақтанма”, “Қалбингда ўтинг бўлса”, “Ёшлиқдан билим излаб югурмадим”, каби шеърларида Абай ўзи яшаган жамият ва келгуси замонларда баркамол авлодни кўргиси, халқ ҳаётини фаровон қиладиган бунёдкор ёшлар шаклланишини истади.

Миртемир ўзининг “Кўз устига, қош устига” номли мақоласида “Абай Қўнонбой ўғли... қозоқ ёзма адабиётининг бобоси, қозоқ халқининг даҳо фарзанди, улғу шоири, асл ўғли даражасига кўтарила олган адибдир...”, деган эди. Абай яратган ажойиб асарлар, илгари сурган ғоялар ўз халқи орасидагина эмас, балки умумтуркий халқлар ўртасида ҳам, шу жумладан қардош ва қондош ўзбек халқи маънавиятига ҳам тегишлидир.

*Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунганга,*

Авлодимга бир сабоқ бермоқ учун, – деган Абай ўз шеърларида муҳаббатсиз, дўстликсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас, унингсиз жамият учун фойдали ижод қилиб бўлмайди, дея ўз халқини илм олишга, ҳунар эгаллашга, ҳалол меҳнат қилишга чақирар экан, уларнинг тақдирида эзгулик ва озодликни кўришни орзу қиладди.

Хулоса

Ўз даврининг маърифатпарвари сифатида Абай қозоқ халқининг кўп асрлик адабий меросини янги бир руҳ билан янада бойитди. Унинг асарлари кишилиқнинг азалий орзуси бўлган тинч ва осойишта, озод ва обод маънавий орзуларга эришиш меҳнати замирида илм, маънавий етуклик ҳамда ахлоқий гўзаллик уйғунлиги кераклиги ва бу йўлда қозоқ халқини иттифоқ бўлишга даъвати мустақиллик даври ёшлари тарбияси учун муҳим аҳамият касб этади. Қозоғистон Президенти Қосим-Жомарт Тоқаев Абайга “Абай қозоқ миллиятнинг маънавий ислохотчиси”, – дея ҳақли баҳо берганда мутлоқ ҳақ эди (Тоқаев, 2020).

Фойдаланилган адабиётлар

- Абай. (1970). *Шеърлар ва поэмалар*. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент.
- Абай. (2015). *Ёрқин юлдуз: шеърлар, поэмалар, насиҳатлар*. Тошкент. Ўзбекистон нашриёти.
- Авезов, М. (1967). *Абай йўли* [Роман]. Тошкент. Ўзбекистон бадий адабиёт нашриёти.
- Токаев, К.-Ж. (2020). *Абай и Казахстан в XXI веке*. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/abay-i-kazakhstan-v-hhi-veke-perevod-stati-prezidenta-rk-kasym-zhomarta-tokaeva_a3618011

References

- Abai. (1970). *Poems and Poemas*. Tashkent. Gafur Ghulam Literature and Art Publishing House. [in Uzbek]
- Abai. (2015). *Bright Star: Poems, Poemas, and Counsels*. Tashkent. Uzbekistan Publishing House. [in Uzbek]
- Avezov, M. (1967). *The Path of Abai* [Novel]. Tashkent. Uzbekistan Fine Arts Publishing House. [in Uzbek]
- Tokayev, K.-Zh. (2020). *Abai and Kazakhstan in the 21st Century* [Translation of the article by the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev]. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/abay-i-kazakhstan-v-hhi-veke-perevod-stati-prezidenta-rk-kasym-zhomarta-tokaeva_a3618011 [in Russian]

А.А. Асроров

Ш.Рашидов атындагы Самарқанд мемлекеттік университети, Самарқанд, Ўзбекистон
(E-mail: asrorovakbar@gmail.com)

Қазақ ұлтының рухани реформаторы Абай әдеби мұрасында адамгершілік пен нақышбандылық

Аңдатпа. Абай Құнанбаев өзінің қайталанбас есімі мен теңдесі жоқ шығармашылық мұрасы арқылы қазақ халқын әлемдік аренада танытқан, Шығыс ойшылдарының жарқын өкілі ретінде танылған ұлы тұлға. Оның шығармаларында терең сопылық-философиялық ойлар, адам табиғаты мен қоғамды терең талдаулар, кемел тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған идеялар көрініс табады. Мақалада Абай шығармашылығындағы гуманизм, адамгершілік қағидалары, білім мен тәрбиеге деген көзқарастар, сондай-ақ нақышбандиілік тәлімнің іздері жан-жақты зерттеледі. Абай шығармалары адамның рухани дамуы, моральдық кемелдікке жету, өз-өзіне және қоғамға жауапкершілікпен қарау, нәфсін тазалау және этикалық тәрбие алу мәселелерін қамтиды. Сонымен қатар, Абай өзінің рухани ұстазы ретінде Әлішер Нәуәидің идеяларынан үлкен әсер алған, өмірді сүю, әділдік, адамгершілік және нақышбандиілік принциптерін шығармаларында үйлестіргені көрсетіледі. Мақала оқырманға Абай шығармашылығындағы философиялық, этикалық, педагогикалық және рухани ерекшеліктерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, Шығыс әдебиетінде қалыптасқан гуманистік дәстүрлерді зерттеп, олардың қазіргі білім беру жүйесіндегі, этика мен мораль тәрбиесіндегі рөлін көрсетуге бағытталған. Абай мен Навоидің ойларының үйлесімі қазіргі қоғамдағы рухани даму мен моральдық құндылықтарды қалыптастыру үшін маңызды болып табылады, бұл олардың шығармашылық мұрасының өзектілігін, терең ғылыми және практикалық

мәнін айқын көрсетеді.

Түйін сөздер: дарға, шығармашылық мұра, нақшбандылық тәлім, ойшыл, шығыс әдебиетінің даңқты тұлғалары, насихат, адамгершілік қасиеттер.

A.A. Asrorov

Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Samarkand, Uzbekistan

(E-mail: sametazap@kastamonu.edu.tr)

The Spiritual Reformer of the Kazakh Nation: Humanism and Mystical Orientation in Abai's Literary Heritage

Abstract. Abay Kunanbayev, through his immortal name and unparalleled creative legacy, brought worldwide recognition to the Kazakh nation and stands as a prominent representative of Eastern thought. His works embody profound Sufi-philosophical reflections, analytical insights on society and human nature, and ideas devoted to cultivating the perfect individual. This article examines humanism, moral principles, spiritual development, pedagogical approaches, and the Naqshbandiyya teachings in Abay's intellectual and artistic heritage. It addresses purification from desires, ethical excellence, social responsibility, personal growth, and the cultivation of a high moral culture. Special attention is given to the influence of Alisher Navoi, whom Abay regarded as his spiritual mentor, on the harmonious integration of love for life, humanism, justice, and Naqshbandiyya principles within his worldview. The study provides readers with deeper understanding of Abay's philosophical, ethical, pedagogical, and spiritual features, emphasizes the role of humanistic traditions in Eastern literature, and highlights their relevance for contemporary education, ethics, and spiritual formation. Furthermore, it analyzes the moral and philosophical unity between Abay and Navoi's teachings, which serves as a guide for ethical orientation, spiritual growth, and the cultivation of human virtues, demonstrating the enduring significance and practical value of their intellectual and artistic legacy in modern society.

Keywords: darğa, creative legacy, naqshbandiyya teachings, thinker, luminaries of eastern literature, moral guidance, human virtues.

Муаллиф ҳақида маълумот:

Асроров А.А. – доцент, Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети, Самарқанд, Ўзбекистон.

Автор туралы мәлімет:

Асроров А.А. – доцент, Шароф Рашидов атындағы Самарқанд мемлекеттік университети, Самарқанд, Өзбекстан.

Information about authors:

Asrorov A.A. – Associate Professor, Samarkand State University named after Sharof Rashidov, Samarkand, Uzbekistan.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

GTAR 17.71.91

Ilmiy maqola

A.Sh. Sobirov¹, Z.A. Djurabayeva²¹*Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, Andijon, O'zbekiston.*²*Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon, O'zbekiston.**(E-mail: ¹sobirov-1957@mail.ru, ²zamiradjurabayeva-1958@gmail.com)***“Sen O'Lanni Oq Ko'Ngil Kishiga Ayt...”**

Annotatsiya. Maqolada qozoq adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri Abay Qo'nanboev she'rlarining tili, ularda qo'llangan leksik birliklar va badiiy tasvir vositalari haqida so'z yuritildi. Bu ish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun ijodkor juda katta qalb egasi bo'lmog'i, o'z xalqini yurak-yurakdan sevmog'i, uning dardini o'z dardi sifatida qabul qilib, millat ravnaqi uchun jonini tikmog'i darkor bo'ladi. Shunday taqdir egalari qatorida buyuk qozoq shoiri Abay Qo'nonboyevning borlidan mamnun bo'lasan kishi.

Kalit so'zlar: Abay Qo'nanboev, yozuvchi, ijodkor, shoir, she'r, leksik birliklar, badiiy tasvir vositalari, qozoq adabiyoti, turkiy xalqlar adabiyoti.

DOI: <https://doi.org/10.71078/jxmk3s39>

Qabul qilindi: 30.11.2025; Tasdiqlangan: 22.12.2025; Onlayn mavjud: 25.12.2025.

Kirish

O'zbek, usmonli turk va qozoq tillarida chinor / çınar ağacı / shinar degan ko'hna so'z bor. Bu daraxt boshqa daraxtlardan tanasining baquvvatligi, tomirlarining teranligi, shoxlarining har yonga keng tarmoqlanib ketishi bilan alohida ajralib, ko'rk, viqor bilan tovlanib turadi. Turkiy tillar ramziy ma'noda mana shu ulkan chinor daraxtiga o'xshaydi. Bu daraxtdagi eng kuchli shoxlarni o'zbek, usmonli turk, qozoq tillari tashkil etadi.

Til daraxtini parvarishlash, uni kelgusi avlodlarga bus-butun holda yetkazib berishda esa ijodkorlarning o'rni beqiyos. Turk dunyosining adabiyot osmoni yulduzlar qadar ijod ahliga boy. “Kul Tegin”, “Bilka hoqon”, “To'nyoquq bahodir” kabi bitiktoshlarning muallifi Yo'lluq tegindan boshlanib, Abdulla Qodiriy, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Nozim Hikmat, Aziz Nesin, Rashod Nuri Guntekin, Muxtor Avezov, O'ljas Sulaymonov kabi ijodkorlar tomonidan baland pardalarda kuylangan turkiy tillar jilosi hamon jahon adabiyot ahlini o'ziga maftun etib kelmoqda. Ular ichida Abay Qo'nonboyevning alohida o'rni bor.

“Tarix go'yo katta yo'ldan o'tgan bir karvon, – deb yozadi Muxtor Avezov, – Bu karvon o'z yo'lidagi manzillardan birida to'xtab o't yoqadi. Karvon ketgach, guxan o'chib, kuli qoladi. Kul sovib, uning tagida qolgan bittagina cho'g'ni bizning kunlarimizgacha o'chirmay kelish lozim. Adibning vazifasi kul ostidagi shu cho'g'ni topish, uni puflab, o't oldirib, karvon shu yerda manzil topganida, gulxan qanday lovullagan bo'lsa, uni yondirishda iborat” (Avezov: 1997, 21).

Tadqiqot metodologiyasi

Bu ish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Buning uchun ijodkor juda katta qalb egasi bo'lmog'i, o'z xalqini yurak-yurakdan sevmog'i, uning dardini o'z dardi sifatida qabul qilib, millat ravnaqi uchun jonini tikmog'i darkor bo'ladi. Shunday taqdir egalari qatorida

buyuk qozoq shoiri Abay Qo'nonboyevning borlidan mamnun bo'lasan kishi.

Abay jismiga monand ismlardan sanaladi. U "hushyor", "ehtiyotkor", "himoya, muhofaza qilingan" degan ma'nolarni anglatadi.

Darhaqiqat, Abay nafaqat qozoq xalqini, balki butun dunyodagi taraqqiyparvar insonlarni youzlik, jaholat, ichi qoralik, baxillik, ishyoqmaslik, ikkiyuzmamachilik va shu kabi yomon illatlardan himoya qilgan, odamlarni ezgu ishlarga, xayr-saxovatga, yaxshiliklarga chorlagan adiblardan biri sanaladi. Shuning uchun uning nomi o'zbek xalqi tomonidan ham doimo e'zozlanib kelinadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 13-mart kungi "Buyuk qozoq shoiri va mutfakkiri Abay Qo'nonboyev ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish to'g'risida"gi PQ-3598-son Qarori fikrimizning yorqin dalilidir (Yangi O'zbekiston gazetasi, 2018-yil 14-mart, 1).

Mavzuni o'rganish darajasi

Bilamizki, Abay Qo'nonboyev Shangerey, Shurtonboy, Oqon Seri, Shaadi to'ra Jangirov, Bazor jirov, Qorasqol Erimbet, Qulinchoq, Mali xo'ja, Kenje xo'ja kabi qozoq shoirlari qatori Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bobur asarlarini chuqur o'rganib, badiiy baquvvat asarlar, ajoyib dostonlar yaratgan. Uning 1858-yili o'spirinlik chog'ida yozgan "Fuzuliy, Shamsiy, Sayqaliy" nomli asari bunga misol bo'la oladi.

Adib ayniqsa, Alisher Navoiy ijodiga boshqacha mehr bilan qaragani ma'lum. Uning "Xamsa" dostonidan ilhomlanib, "Iskandar" dostonini yaratgan, o'g'li Oqilboyga Alisher Navoiyning "Sab' ai sayyor" dostoni syujeti asosida "Jarroq" nomli doston yozishni topshirgan.

Qozoq adibi Qaldbek Seydanovning eslashicha, Abay suhbatlaridan birida: "Bobur shohning onasi bilan tug'ishgan ikki qarindoshi bo'lgan. Kattasi Toshkentda xon bo'lsa, kichigi qozoqlarga hukmronlik qilgan. Bular Chig'atoy naslidan bo'lgan Yunusxonning bolalari edi. O'sha qozoqlarga hukmronlik qilganining nomi Ahmad edi. U qozoqlar orasidan uch yuz askar to'plab, qalmoqlar bilan kurashgan. Bu kurashda Ahmad xon qalmoqlarga qaqshatqich zarba berganidan uni qalmoq xoni: "Bu bir yonolg'ish bo'ldi", – deyish o'rniga: "Mana bu bir Alash bo'ldi-ku", – deb yuboradi. Shundan uning nomi "Alash" deb nomlanib qoladi". Shuningdek, Abay nabiralalaridan birining ismini Bobur deb ataydi (Seydanov: 2015, 140).

Bu ma'ulumotlar Abay Qo'nonboyevning o'zbek xalqi va o'zbek adabiyoti bilan juda yaqin bo'lganini ko'rsatib turibdi.

Shoir bir she'rida shunday deb yozadi:

*"Murodim tilpi charxlab hunar sochmoq,
Nodoning ko'zi tugul, ko'nglin ochmoq.
O'rnak olishsin deymay yosh ypgitlar,
Shul gailarii aytganda dimog'im chog'"* (Abay: 1970, 41).

Mazkur satrlar faqat qozoq xalqiga emas, balki butun turk dunyosiga qarata aytilgandek. Uning asarlarida qo'llangan juda ko'p leksik birliklar o'zbek qavmlarining aksariyatida, ayniqsa, o'zlarini qo'ng'iroq eli deb ataydigan Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Samarqand va Farg'ona vodiysi qipchoq shevalarida ham qo'llanib kelingan.

Misollarga e'tibor beraylik.

*Aql kerak, ish kerak, xulq kerak,
Er uyalar ish qilmas bo'lsa ziyrak.
Shilta, shilqim, lo'ttiboz bo'lsa agar,
Undaylarga do'st topilar juda siyrak* (Abay: 1970, 25).

Ijod ahli kuzatuvchan bo'ladi. Agar u xalq, ayniqsa, oddiy insonlarning turmush tarzini bilmasa, ularning yashash sharoitlari, maishiy hayoti, urf-odatlar, qadriyatlaridan yaxshi xabardor bo'lmasa, uniing yozganlari yasama, sun'iy bo'lib qoladi. Abayda kuzatuvchanlik

kuchli bo'lgan. Shye'rlariga kiritilgan har bir so'z hayotiy, turkiy elatlarning qiyofasini to'la chizib bera olgan.

*"Chin do'stlik, suhbatdoshlik ulug' ishdur,
Buning qadri noqobillar bilmas hech bir.
Chin inson ortdan so'zlab, kulib yurmas,
O'zgalarga zinhor-zinhor yetkazmas sir".*

Natijalar va munozaralar

Abay – qozoq elining chin farzandi. Haqiqiy qozoq esa ona tabiatga, undagi o'simliklar va hayvonot dunyosiga oshiq bo'ladi. O'rinsiz yulingan bitta barg ham uning qalbini titratadi, shum niyat bilan qushlarga, kiyiklarga qarata otilgan o'q esa uning yuragiga qadaladi. Shu bois, shoir she'rlarida burgut, lochin, ot, tuya, qo'y-qo'zi, kiyik tasvirlariga ko'p duch kelinadi. E'tiborlisi, ularning ayrimlari faqat bag'ri keng qozoq xalqi tilida uchraydi. Masalan:

"Tumagini burgutchi boshdan olar, Qiron qush ko'zi ko'rib intilganda"; "Bir pog'ora yotar ekan, chalgan edi, YElmoyalar chiqdi yerpi dupirlatib" (Abay: 1970, 137); "Ko'l yoqalab uchishar o'rdak ham g'oz, Uni izlab yugurar bola shovvoz; Uchqur otni egarlab yo'lga tushsang, Chakmoqday tez ov olar bo'z dovulboz" (Abay: 1970, 71).

Satrlarda keltirilgan tumag' – o'rgatilgan ov qushining boshiga kiydiriladigan teri qalpoqcha, yelmoya – yugurik turg'ochi tuya, dovulboz – lochin qushi.

Ushbu leksik birliklar faqat cho'l va sahro kengliklarida ov qilib yurgan ovchi xallqa xos.

Shu kabi jondor – bo'ri, chuvir – ot kabi leksemalarga ham duch kelinadi. Bo'rini jondor deyish Surxondaryo, Qashqadaryo xalqida hozir ham faol qo'llanadi.

Bo'ri enish tepasiga sakrab chiqishi bilan qadam tovushlari – chag'ir toshlarning shaqur-shuquri tinib, havoda hayajonli xitoblar qanotlandi:

– E! Jondormi?!
– Shunga o'xshaydi!
– Qaysi go'rdan paydo bo'ldi?!
– O'ngirdan chiqqanday bo'ldi!
– Ini borgan o'xshaydi!
– Shunga o'xshaydi!
– Endi nima qilamiz?! (Norqobilov: 2020, 31).

Abayning har bir she'rida keng dashtliklarda ot surib yurgan, mard va jasur, sarkash qozoq "jigitlari" va oq morol singari go'zal, hurkak qizlarining betakror timsollari o'z tarannumini topgan.

*"Naq bilakday sochi uning o'rim-o'rim,
Cho'lpisi, asta yursa, jarang-juring.
Qunduz bo'rk, oq tomog'u qora qoshli,
Ko'rganmisan suluv qiznig bunday turin?" (Abay: 1970, 52).*

Parchadagi "cho'lpisi" leksik birligi avvallari barcha turkiy xalqlar tilida bor bo'lib, "ayollarning sochga taqadigan yoki ko'krakka tushirib yuriladigan, kumush yoki oltindan yasalgan ziynat buyumi"ni anglatadi.

Abay mahoratining yana bir qirrasini uning til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshi bilishiga borib taqaladi. U tilshunoslikda giponimiya, ya'ni jins-tur deb atalgan munosabatdan yaxshi xabardor bo'lgan. Shu bois, uning she'rlarida ot va uning turlarini anglatuvchi toy, biya, ayg'ir; gul nomlarini anglatuvchii quvray, gul, chechak va h.k. leksik birliklar faol qo'llangan.

Masalan: *Bu elda bo'z bola yo'q, so'z ukarlik, Yaxshi ayg'irga bnya yo'k, ot tug'arlpk.* (Abay: 1970, 22); *"Toyga mindik, To'yga chopdik, Yaxshi kiyim kiypnpb. Ukki taqdik, Kulib boqdik, Yo'd narsaga suyunib. sirg'iy uchdi, Qushni quchdi, Ne bitdi?"* (Abay: 1970, 114); *Qirda to'rg'ay sayrasa, soyda –*

bulbul, Gul bila to'lib ketar – gul etaklar.

Abay – tasvirga usta shoir. Birgina "Qish" she'rida ushbu faslni shunday tasvirlaydi. Bundan ortiq qishni tasvirlab bo'lmasa kerak.

*Oq kiyimli, pahlavon, oq soqolli,
So'qir, gung, hech tanimas tirik jonni,
Ust-boshi oq qirovli, tusi sovuq,
G'archillab keldi qishning qahratoni.
Nafasidan esib turar ayoq va qor,
Qari tullak qipih kelib tashvish soldi.
Chaqmaqi bo'rkin kiygan chekkasiga,
Ayoqdan yuz qirmizi chiroq oldi.
Ikki kuzin bulutday donga yopgan,
Bosh silkisa, dorlar yog'ib, mazang olar.
Ola-tasir bo'ronday jini do'zg'ab,
Olti danot od o'rdaga titrod solar (Abay: 1970, 38).*

Xulosa

Umuman olganda, Abay xalq dardi bilan yashagan va turkiy xalqlar tarixida o'chmas iz qoldirgan yetuk ijodkorlardan sanaladi. Uning she'rlaridagi g'oya, badiiy tasvir vositalari, eng muhimi, asarlari tili o'zbek kitobxonlari yuragiga ham yaqin. U turkiy xalqlarning sayrog'i bulbullaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Абай. (1970). *Шеърлар ва поэмалар*. Тошкент. Г'афур Г'улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Сейданов, Қ. (2015). Навоий ва Абай. *Жаҳон адабиёти*, (8), 137–140.

Норқобилов, Н. (2020). Чол ва бола. *Ёшлик*, (9-10), 31–37.

Tog' kabi yuksak. (1997). Буюк қозоқ адаби Мухтор Аvezовнинг 100 йиллигига бағишланади. Тошкент. Г'афур Г'улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Буюк қозоқ шоири ва мутафаккири Абай Қўнонбоев ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш тўғрисида (ПҚ-3598-сон қарор). (2018, 13 март). *Янги Ўзбекистон газетаси*, 14 март.

Ismlar. (n.d.). Ismlar ma'nosi. <https://ismlar.com/uz/name>

Wiktionary (n.d.). Keraga. <https://uz.wiktionary.org/wiki/keraga>

References

Abay. (1970). *She'rlar va poemalar*. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

Seydanov, Q. (2015). Navoiy va Abay. *Jahon adabiyoti*, (8), 137–140.

Norqobilov, N. (2020). Chol va bola. *Yoshlik*, (9-10), 31–37.

Tog' kabi yuksak. (1997). Buyuk qozoq adibi Muxtor Avezovning 100 yilligiga bag'ishlanadi. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

Buyuk qozoq shoiri va mutafakkiri Abay Qunonboyev ijodiy merosini keng o'rganish va targ'ib qilish to'g'risida (PQ-3598-son qaror). (2018, 13-mart). *Yangi O'zbekiston gazetasi*, 14-mart.

Ismlar. (n.d.). Ismlar ma'nosi. <https://ismlar.com/uz/name>

Wiktionary. (n.d.). Keraga. <https://uz.wiktionary.org/wiki/keraga>

А.Ш. Собиров¹, З.А. Джурабаева²

¹Захириддин Мұхаммед Бабур атындағы Әндіжан мемлекеттік университеті,
Әндіжан қ., Өзбекстан

²Әндіжан мемлекеттік педагогикалық институты,
Әндіжан қ., Өзбекстан

(E-mail: ¹sobirov-1957@ mail.ru, ²zamiradjurabayeva-1958@gmail.com)

«Ақ көңілді адамға айт...»

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің жарқын өкілдерінің бірі Абай Құнанбаевтың өлеңдерінің тілі, оларда қолданылған лексикалық бірліктер, көркем сөз құралдары туралы сөз болады. Бұл жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді. Мұны істеу үшін жаратушының жүрегі өте үлкен болуы, өз халқын шын жүректен сүюі, оның азабын өзінің азабы ретінде қабылдауы және өз өмірін ұлттың өркендеуі үшін тігуі ауыр болады. Осындай тағдырдың иелері арасында қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың болғанына риза боласыз.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, жазушы, жасампаз, ақын, поэзия, лексикалық бірліктер, көркем сөз құралдары, қазақ әдебиеті, түркі халықтары әдебиеті.

A.Sh. Sobirov¹, Z.A. Djurabayeva²

¹Andijan State University named after Zahiriddin Muhammad Babur,
Andijan, Uzbekistan

²Andijan State Pedagogical Institute, Andijan, Uzbekistan

(E-mail: ¹sobirov-1957@ mail.ru, ²zamiradjurabayeva-1958@gmail.com)

“Say thou to the white man...”

Abstract. The article discusses the language of the poems of Abai Kunanbayev, one of the most prominent representatives of Kazakh literature, focusing on the lexical units and artistic expressive means used in his poetic works. To do this, it will be painful for the creator to have a very big heart, to love his people with all his heart, to accept his suffering as his own, and to sew his life for the prosperity of the nation. You will be grateful that the great Kazakh poet Abai Kunanbayev was among the owners of such a fate.

Keywords: Abai Kunanbayev, writer, creator, poet, poetry, lexical units, artistic expressive means, Kazakh literature, literature of the Turkic peoples.

Mualliflar haqida ma'lumot:

Sobirov Abdulhay Shukurovich – filologiya fanlari doktori, professor, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, Andijon, O'zbekiston.

Djurabayeva Zamira Axmedovna – PhD, dotsent, Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon, O'zbekiston.

Автор туралы мәлімет:

Собиров Абдулхай Шукурович – филология ғылымдарының докторы, профессор, Захириддин Мұхаммед Бабур атындағы Әндіжан мемлекеттік университеті, Әндіжан қ., Өзбекстан.

Джурабаева Замира Ахмедовна – PhD, доцент, Әндіжан мемлекеттік педагогикалық институты, Әндіжан қ., Өзбекстан.

Information about authors:

Sobirov Abdulhay Shukurovich – Doctor of Philology, Professor, Andijan State University named after Zahiriddin Muhammad Babur, Andijan, Uzbekistan.

Djurabayeva Zamira Axmedovna – PhD, Associate Professor, Andijan State Pedagogical Institute, Andijan, Uzbekistan.

Бул жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 17.82.10

Ғылыми мақала

А.Т. Кембаева*Ш. Мұртаза атындағы халықаралық Тараз университеті,**Тараз қ., Қазақстан**(E-mail: kembaeva_ainur@mail.ru)***Абай Құнанбайұлының «Жапырағы қуарған ескі үмітпен»
өлеңінің мәні мен поэтикасы**

Аңдатпа. Абай Құнанбайұлы өз шығармашылығын адамгершілік құндылықтарды, білім мен ғылымды іздеуге шақыруға, тіл қасиеті мен сөз қадірін, өнерді түсінуге және тыңдаушысына ұғындыруға арнады. Сондықтан ақынның аталмыш идеяларды сақтай отырып, өлең поэтикасынан ажырамай, шебер ұсынуы шығармашылық шеберлік сипатын айқындайды. Ақын шығармашылығының астарлы мәнін тану, зерттеу, поэтикалық қырын саралау қазіргі әдебиеттану ғылымы үшін де, жалпы ұлт мәдениеті мен философиясы үшін де өзекті. Зерттеудің мақсаты – Абай Құнанбайұлы поэзиясының мағыналық өзегі мен поэтикалық сипатын айқындау. Мақалада Абай Құнанбайұлының «Жапырағы қуарған ескі үмітпен» өлеңінің мән-мағынасын тың көзқараспен сипаттауға және өлең поэтикасын талдауға, өлең өлшемдерінің ерекшеліктерін анықтауға, соған сай зерттеу тұжырымдарын жасауға баса назар аударылады.

Өлеңнің көркемдік көрінісінің шеңбері мен ақын тарапынан жүзеге асырылған шығармашылық ізденіс, ішкі толғаныс көріністерін бақылау, логикалық талдау және интерпретациялау, сонымен қатар поэтикалық талдау әдістері жүзеге асырылады. Зерттеудің негізгі материалы ретінде ақынның поэзиясы маңызды рөл атқарады.

Мақалада назарға алынған теориялық ақпарат пен авторлық тұжырымдар жұмыстың теориялық мәнін айқындаса, нақты өлеңге жүргізілген поэтикалық талдау үлгісі практикалық сипатын танытады.

Түйін сөздер: поэтика, мән, ақын, Абай Құнанбайұлы, поэзия

DOI: <https://doi.org/10.71078/m4yrrs58>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 14.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

Абай Құнанбайұлының ақындығы өзінің жаңашылдығымен, қазақ әдебиетіне, өлең өнеріне енгізген ерекшеліктерімен өз кезеңінде де, қазіргі таңда да өзекті. «Қай тұрғыда болса да, Абай тілін әңгіме ету оның творчествосын талдаумен қатар жүріп келді. Әрине, бір дәрежеде, бірдей қырқында емес. Сөз жоқ, ең алдымен, жазушы творчествосының идеясын, тақырыбын, мазмұнын танып-білу қажет болды. Мазмұнның формасына, яғни қаламгер тіліне үңілу содан кейін басталады» (Абай тағылымы, 1986: 324), – деген зерттеуші Рәбиға Сыздықтың тұжырымына назар аударсақ ақын шығармашылығы терең мән-мағынасымен, тың идеяларымен, жаңа поэтикалық құбылыстармен, өлең өнері туралы суреткерлік ізденістермен құнды. Сондай-ақ ақын поэтикасын талдауда ең алдымен шығарманың мән-мағынасына көңіл бөлу қажеттілігін аңғарамыз.

Абай өлеңдерінің мәні сөз өнері мен тіл қасиетін, өнерді тыңдаушыға дөп жеткізудің, тыңдаушы танымының молаюын, адам бойындағы ізгі қасиеттер мен адамшылық қағидаларын қамтиды. «Абайдың ақындық ауданы кең. Ол ақындық өнерінің бір-ақ мазмұнды, бір-ақ түрлі саласын қуып отырған емес, Абай ақындықты, тіл өнерін ақындықтың әр жағына да жұмсайды. Бірақ соның бәрінде Абай ақылшы, үгітші, не

айтса да, не жазса да әлеумет өмірінен бастап отырады. Өлеңінің көбі үгіт-насихат, мінез-құлық түзеуге арналады...» (Абай тағылымы, 1986) – деп баға берген Ілияс Жансүгіров пікірі де ақынның сөз өрнегінің мазмұндық тереңдігін байқатады.

Абайдың өмір шындығына және рухани әлемге деген көзқарасы өлеңдерінің мазмұны мен поэтикалық суреттеулерінде толық көрініс тапқан. Ақын өлеңдері мазмұны жағынан жан-жақты әрі лирикасында өмір мен адамгершілік мұраттары туралы ойларымен бөлісіп отырады. Сонымен қатар Абай шығармаларының негізгі өзегі де аталмыш тақырыптар аясында өрбиді. Ақын өлеңдері арқылы жаңа ой, жаңа тұжырым, жаңа ақпарат, жаңа іліммен бөлісуді мақсат етеді. Бұл суреткердің ақындық пен өлең өнерін тыңдаушымен қарым-қатынас құралы ретінде де кеңінен қарастырғанынан хабар береді.

Зерттеу әдістемесі

Өлеңнің мәнін ашу және оны поэтикалық тұрғыда талдау үшін, біріншіден, поэзияға тән сыртқы және ішкі өлшемдеріне назар аударамыз. Сыртқы өлшемдеріне ырғақ пен өлеңге лайықты өлшем, ұйқас, шумақ, қысқа әрі нұсқалық жатса, ішкі өлшемдеріне мағына шоғыры мен тереңдік, күрделілікті көркемдікпен үйлестіре білу, тілдік құралдары ұтымды әрі қажет тұста қолдану секілді ерекшеліктермен сипатталады (Каминская, 2025). Абай поэзиясында аталған өлшемдерің өзара үйлесімде сақталғанын, ақынның мазмұн тереңдігі мен көркемдік бірліктерін параллель қолдану шеберлігін игергенін анықтадық. Олар бір-бірін толықтырып, өлең мәнінің тыңдаушы танымына ашыла түсуін қамтамасыз етеді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ақынның «Жапырағы қуарған ескі үмітпен» өлеңі 1901 жылы жазылған. Өлең 3 шумақтан, әр шумағы 4 тармақтан тұрады. Өлең тақырыбына назар аударсақ, ақын тыңдаушымен белгілі бір ойды, ішкі толғанысы және тәжірибесімен бөлісуді мақсат ететінін байқаймыз. Ақын:

Жапырағы қуарған ескі үмітпен

Қиял қып өмір сүріп, бос жүріпін.

Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды

Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн (Құнанбаев, 2021) – деген алғашқы шумаққа жалпы өмір және оның өткіншілігін, өз өмірінің тәжірибесін, өзінің тіршіліктегі ішкі жан тебіренісі мен арман-қиялын, өткен күндерге деген сағынышы мен өкінішін, арманын арқау етеді. Дегенмен берілген шумақта ақын өз үмітінің, қиялының, көңілінің алаңын, өткен күн өкінішін ашық, қарапайым сөзбен жеткізбейді. Бұл – ақынның шығармашылық шеберлігінің бір қыры.

Ақын адамның жан-дүниесіндегі сезім және ішкі қиялдың әр тыңдаушыда әрқилы келетінін, сондықтан өлеңде айтылған «үміт», «қиял», «көңіл», «өткен күн» секілді ұғымдардың адам өміріндегі ортақ сипатын пайдалана отырып, өзінің толғанысымен де бөліседі, тыңдаушының толғанысына да мүмкіндік береді. Демек өлеңде автор тарапынан берілген жасырын мән бары дәлелді. Бұл туралы: «Өнер туындыларының жүйесінде жасырын мәnnің болатыны туралы ой әу бастан бар. Бұл ой көркем әдебиетке, әдеби шығармаға тікелей қатысты. Суреткердің белгілі өмір құбылыстары туралы айтқысы келген ойын өз шығармасында түгел, шашау шығармай баяндау мүмкіншілігі шектеулі. Өйткені өмірдің шындық құбылыстарының қыры да, сыры да мол. Суреткер өмірдің шындық құбылыстарын қанша толық суреттеуге ұмтылғанмен, көптеген жайлардың шығарма желісінен тыс қалатыны анық. Ал шығарма жүйесінде көрініс тапқан шындық құбылыстар және оларды қабылдаудан туатын әсер мен түсінік шығарма желісінен тыс қалған жайларға мезейтін сәттер де болады. Ондай

жайлардың мәнін ұғу, түсіну – қабылдаушының санасының тереңінде ғана өтетін өте күрделі, сөйте тұра нәзік шығармашылық процесс» (Дәдебаев, 2025) – деп абайтанушы Жанғара Дәдебаев та өз еңбегінде жүйелі тұжырым жасаған. Абай өлеңінде, ең алдымен, ақынның тыңдаушысына бағытталған мағынаның жататынын ескерсек, астарлы мәнді тыңдаушының түсінуі, тануы, өзіндік тұжырым жасауы зерттеуші атаған шығармашылық үдерістің жүзеге асуын білдіреді. Мұнда ақын тыңдаушыға өмірдің өткіші екенін ескерте отырып, оны адал мақсат пен адамгершілік істерге жұмсамаса арты сағыныш пен өкінішке айналатынын айтады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай өлеңнің мән-мағынасын аша түсу үшін суреткерлікке тән көркемдік амалдарды қолданады. Мысалы, «Жапырағы қуарған ескі үмітпен» тармағындағы «үміт – жапырақ» метафорасына көңіл бөлсек, ақын айтқан үміттің өзінің мәнінің өзге «жақсылыққа үміттену», «келер күнге үміт арту» секілді үзілмеген сипатын емес, нақты «жапырағы қуарған», яғни «дәрменсіз», «үзілген» үмітті білдіріп тұр. Өлеңнің ақын өмірінің соңғы жылдары жазылғанын еске алсақ, ақынның ішкі сезімінің астарлы мәнін айқын аңғарамыз. Сонымен қатар «Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн» тармағындағы «бұлдыр күн» эпитеті өтіп кеткен өмір көрінісін анықтап тұрған бейнелеу құралы ретінде қызмет атқарып тұр. Мұнда «бұлдыр» сөзі «мұң», «көңілсіздік», «белгісіздік» секілді метафоралық бейнелеу сипатын да беріп тұрғаны байқалады. Ал «күн» сөзі «уақыт» пен «өмірдің» символы ретінде көрініс тапқан.

Поэзияның негізгі материалы «сөз» екені белгілі (Жирмунский, 1977). Абай сөздің мәні мен көркемдігін бірлікте ұстау арқылы өлеңнің мағыналық реңкін де, поэтикалық сипатын да тең ұстайды. Бұл да ақынның шығармашылық тәжірибесінің нәтижесі деп танимыз.

Өткен күндерді сағынуын ақын «Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды» тармағы арқылы сипаттайды. Мұнда ақын өзінің ішкі күйін ауыспалы мағынасында, яғни метафора ретінде «жыбыр қағып» және «көңіл тыншытпайды» деп кейіптей отырып суреттейді. Адам көңіліндегі мазасыз күйді сыртқы дене қозғалысындай сипаттай отырып, тыңдаушысына дәл жеткізеді. Демек өлеңнің алғашқы шумағында ақын адамның ішкі психологиялық күйін сыртқы іс-әрекеттер негізінде бейнелейді. Бұл өлеңнің көркемдік сипатымен қатар, психологиялық портрет бірлігі ретінде де, яғни көңіл-күйдің көркем көрінісі сипатында да айқындалып тұр.

Келесі шумағында ақын:

*Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға түйме қызықты қиялдан күс.
Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен*

Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш? (Құнанбаев, 2021) – дейді. Берілген шумақта ақын алдыңғы ойының жалғасы ретінде өткен өмір көріністерін өздігінше талдайды. Адам өмірінің мәні қызық пен қиял емес екенін, өмірдің көзді ашып-жұмғанша өте шығатынын, сол өмір жолында пенденің құр қиялға бас ұрып, қызық қуып, өз бойындағы қуат-күшін бос нәрсеге жұмсап, ақырында өкінішке бой алдыратынын айтады. Адам өмірінің әр сәтінде өзінен есеп алып отыруы керектігін және өмірдің тез аяқталатынын ескертеді. Ақын өлең бойына осындай кең көлемді мәнді сыйғызып, оны ақындық шеберлігі аясында түрліше көркемдей түседі.

Абай «Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс» деген тармағында өмір философиясына терең бойлай отырып, «өмір – түс» метафорасын шебер қолданған. Өмірді осылай суреттеу арқылы оның «өткінші», «уақытша» екенін, «елес» секілді құбылыс ретінде тыңдаушыға өз интерпретациясы арқылы түсіндіруді мақсат тұтады, еске салуды көздейді.

Абай өмірді ұйқыдағы бір сәттік «түс» деп ауыспалы мәнінде көркем жеткізеді. Әрине, ақын бұл арқылы сол тез уақыт аралығында игі іс жасауды, адал болып, алға мақсат қояды, білім мен ғылымға ұмтылуды, күнделікті күйбең тіршілікке алданып жүре бермеуді астарлайды. Сонымен қатар «өмір емес, бір көрген түс» дегенінде антитезалық қарама-қарсылық сипатын танымыз. Мұнда шынайы өмір мен жалған өмір, өмір мен түс арасындағы қарама-қайшылық көрінісі «өмір» ұғымының мағынасына тереңдеуге мүмкіндік беріп тұр. «Ойға түйме қызықты қиялдан күс» деп мағынасыз қиялдан арылу жолын айтады.

«Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен, Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш?» деген тармақтарда ақын тыңдаушымен коммуникацияға түседі. Тыңдаушыға ой салып, жан түкпіріндегі толғаныстарын оятуға тырысады. Сондай-ақ «ыстық жүрек» эпитетін қолдану арқылы адамның мейірімділігі мен адамгершілік көрінісін, ықылас пен сүйіспеншілікті бейнелейді. Мұндағы «өң-шырай» және «қуат пен күш» те анықтауыш бейне ретінде эпитет қызметін атқарып тұр. Алғашқысы өмір мен өң, жастық пен рухани сұлулық келбетін сипаттаса, екіншісінде адамның серпіні мен ерік-жігерін, іс-әрекет қуатын бейнелейді.

Абай өлеңінің аталмыш тармақтарында синтаксистік параллелизмнің айқын көрінісі де бар. Мәселен, «Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш?» тармағындағы құрылымдық тәсіл осыны дәлелдейді. Мұндағы ақын атап отырған әр тіркес адамға тән рухани және физикалық болмыстың сипатын ашып, өлеңнің поэтикалық ырғағы мен мағына үйлесімділігін сақтап, дамытып отырады. Сондай-ақ ақынның «жүрек» символын «өмір» ұғымымен қатар қолдануы оны адамның өмір сүруінің басты тірегі ретінде ғана емес, оның өмірінің көркемдігі мен өзінің адами қасиеттерінің айнасы ретінде де түпкі рөл атқаратын фактор екенін айқындайды.

*Төңкеріліп құбылған жұрт – бір сағым,
Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын.
Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің,*

Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым! (Құнанбаев, 2021) – деген тармақта ақын өз ойын қорыта түсіп, өзінің өзге де шығармаларында көрініс табатын «көптің» образын суреттейді. Адамның ақыл-ойы мен өзіндік ұстанымы, мықты жігері болмаса, көпке еріп, көппен ілесіп кете беретінін ескертеді. Дегенмен ол көп шындық пен адалдыққа, ынтымаққа ұмтылмаса, оған еру яки оның сөзін тыңдау бос әурешілік, адасқандық белгісі екен ұғындырады. Сондай-ақ адамның, әуелі, өзін-өзі жаман әдеттен, жағымсыз мінез-құлықтан, қисық жолдан, арамдықтан сақтап, күзетуі тиіс екенін айтады. Ақын өлеңінде өмір жолы мен ондағы адамның орны, адамның өмір сүрудегі қимыл-әрекеті мен арманы, мақсаты – барлығы шығарманың негізгі идеясы мен мән-мазмұнын түсіндіреді.

Абай «Төңкеріліп құбылған жұрт – бір сағым» дей отырып, «жұрт – сағым» метафорасы арқылы, терең мағынасында адамның өмірге уақытша келетінін, жұрттың да уақытша тіршілік ететінін, жұрттың ойы мен әрекетінің құбылмалы болуы оның тұрақсыздығы мен берекесіздігін көрсететінін бейнелейді. Мұнда жұрттың құбылуы – адам ойының құбылмалылығы, тұрақсыздық көрінісі. Яғни екінші тармақтағы ойдың екінші бөлігінде «Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын» деген тармақ сол жұрт кейпін айқындап тұр. Сол жұрттың ішінде ақын да, тыңдаушы да барын ескеріп, Абай «Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің» деп, адамның өз ойының қалыптасуын, ішкі ерік-жігерінің мықты болуын, көрінген сөзге еріп кетпес, оң сөз бен теріс сөзді ұғуға ұмтылуы қажеттігін алға тартады.

«Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің» тармағы нақыл сөз үлгісіндегі философиялық әрі поэтикалық көрініс. Мұндағы «көптің аузын күзету» ауыспалы мағынасында метафоралық сипатқа ие.

«Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым!» деген соңғы тармағында ақын ойын тағы да өз

тыңдаушысына бұрады. «Өзіңді өзің күзет» деген ой астарында Абайдың адамгершілік қағидаларының идеясы жатқанын ескеруіміз керек. Бұл ақынның «ұлт мінезін түзеу» идеясын айқындайды. «Халық бейнесі, ұлт мінезі ақын өлеңдерінде басты назарында. Абай Құнанбайұлы адамзатты ізгілікке шақыру жолында алдымен туған шаңырағынан бастап, кейін төңірегінен, одан әрі ру, кейін барып барлық қазаққа үндеу тастады. Содан кейін ақындық поэзиясындағы адресаттық шеңбер адамзаттық аудиторияға дейін жетіп, Адамзаттың Абайы атанды. Осы жолда елдің мінезін түзетуді, адамның ұғым-түсінігін кеңейтуді ол өзінің басты мақсаты етіп айқындайды. Сонымен бірге біз қандай қасиеттерді игеріп, неден ада болуымыз қажет екенін ашып көрсетті» (Сінар & Мағазбеков, 2021).

Қорытынды

Абайдың «Жапырағы қуарған ескі үмітпен» өлеңінің мәніне тереңдеу арқылы ақынның ішкі толғаныстары мен ой-тұжырымдарының, ақындық мақсаты мен адамдық мақсатының көріністерін елестетуге, түсінуге мүмкіндік алдық. Ақын өлеңінің әр шумағында нақты ойдың тізбегі, нақты тыңдаушыға бағытталғандық сипаты бар екені анықталды.

Ақынның шығармашылық шеберлігінің айқын көрінісі – өлеңнің поэтикасынан ажырамай, мағыналық суретін де бере білгені. Тыңдаушы ақынның түрлі көркемдік тәсілдермен бейнелеген құбылыстары мен сезімдерін, негізгі идеяны еркін қабылдап, өзінің өмір туралы көзқарасын дамытуға, өзгертуге, өмір сүру дағдысын, өз ұстанымдарын қалыптастыруға мүмкіндік алады. Өлеңнің мәні мен поэтикалық сипаты өзара үндестікте, тығыз үйлесімде екенін аңғардық. Аталмыш өлеңнің мәні мен поэтикасын айқындау барысында ақынның өмір туралы көзқарасы ғана емес, шығармашылық және философиялық тұрғыда жүргізген зерттеуінің іздері де анық байқалады. Демек Абай Құнанбайұлы шығармаларының мән-мағынасы және поэтикалық көрінісі ақын шығармашылығының идеялық тереңдігін айқындайды. Сондықтан ақын шығармашылығындағы адамгершілік идеясы адамзат үшін өз заманында да, бүгінгі ХХІ ғасырда да аса құнды әрі өзекті деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

- Абай тағылымы: Әдеби сын-мақалалар мен зерттеулер. (1986). Алматы. Жазушы.
- Дәдебаев, Ж. (2025, қазан 14). Абайдың «Сегіз аяғы»: мән-мағына поэтикасы. <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=965>
- Жирмунский, В.М. (1977). *Теория литературы. Поэтика. Стилистика*. Ленинград. Наука.
- Каминская, Ю.В. (2025, қазан 14). *Поэзия. Теории и интерпретации*. Лекции ученых МГУ. <https://teach-in.ru/file/synopsis/pdf/poetry-theories-and-interpretations-MKv0.pdf>
- Құнанбаев, Абай (Ибраһим) (2021). *Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Бірінші том. Өлеңдер. Поэмалар* / құраст. және жалпы ред. Ж. Дәдебаев. Алматы. Қазақ университеті.
- Сінар, А.А., & Мағазбеков, Н. (2021). Абай поэзиясындағы ұлттық болмыс пен мінез. *Keruen ғылыми журналы*, 73(4), 1–9. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-22>

References

- Abai teachings: Literary critical articles and studies*. (1986). Almaty. Zhazushy.
- Сінар, А.А., & Magazbekov, N. (2021). National identity and character in Abai's poetry. *Keruen Scientific Journal*, 73(4), 1–9. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-22>
- Dadebaev, Zh. (2025, October 14). *The meaning and poetics of Abai's "Segiz ayak"*. <https://>

abaialemi.kz/kz/post/view?id=965

Kaminskaya, Yu.V. (2025, October 14). *Poetry: Theories and interpretations*. Lectures by MSU scholars. <https://teach-in.ru/file/synopsis/pdf/poetry-theories-and-interpretations-MKv0.pdf>

Kunanbaev, Abai (Ibrahim). (2021). *Selected works. In two volumes. Volume I. Poems. Epics* (Zh. Dadebaev, Ed.). Almaty. Kazakh University.

Zhirmunsky, V. M. (1977). *Theory of literature. Poetics. Stylistics*. Leningrad. Nauka.

A.T. Kembaeva

*Sh. Murtaza International Taraz University,
Taraz, Kazakhstan.*

(E-mail: kembaeva_ainur@mail.ru)

The Meaning and Poetics of Abai Kunanbayev's Poem *Japyraǵy qýarǵan eski úmitpen*

Abstract. Abai Kunanbayev devoted his work to calling for the pursuit of moral values, knowledge and science, and understanding and comprehending the quality of language, words and art. Therefore, the poet's skilful presentation, preserving these ideas without departing from the poetics of the poem, determines the nature of his creative mastery. The recognition, study and differentiation of the poetic aspect of the subtext of the poet's work are relevant both for contemporary literary studies and for the culture and philosophy of the nation as a whole.

The aim of the study is to reveal the semantic basis and poetic nature of Abai Kunanbayev's poetry.

The article focuses on a detailed description of the meaning of Abai Kunanbayev's poem "With old hope, whose leaves are yellow" and an analysis of the poetics of the poem, identifying the characteristics of poetic dimensions and drawing relevant research conclusions.

It involves a creative search carried out by the poet within the framework of the artistic expression of the poem, observation, logical analysis and interpretation of manifestations of inner contemplation, as well as methods of poetic analysis. The poet's poetry plays an important role as the main material of the study.

While the theoretical information and author's conclusions taken into account in the article determine the theoretical essence of the work, the model of poetic analysis of a specific poem demonstrates its practical nature.

Keywords: poetics, meaning, poet, Abai Kunanbaev, poetry

A.T. Кембаева

*Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы,
г. Тараз, Казахстан.*

(E-mail: kembaeva_ainur@mail.ru)

Смысл и поэтика стихотворения Абая Кунанбаева *Japyraǵy qýarǵan eski úmitpen*

Аннотация. Абай Кунанбаев посвятил свое творчество призыву к поиску нравственных ценностей, знаний и науки, пониманию и осмыслению качества языка и слова, искусства. Поэтому умелое представление поэта, сохраняя эти идеи, не отрываясь от поэтики стихотворения, определяет характер творческого мастерства. Признание, изучение, дифференциация поэтического аспекта подтекста творчества поэта актуальны как для современной литературоведческой науки, так и для культуры и философии нации в целом.

Цель исследования – выявить смысловую основу и поэтический характер поэзии Абая Кунанбаева.

В статье основное внимание уделяется детальному описанию смысла стихотворения Абая Кунанбаева «*Jaryraǵy qýarǵan eski úmitpen*» и анализу поэтики стихотворения, выявлению особенностей стихотворных измерений, созданию соответствующих исследовательских выводов.

Осуществляется творческий поиск, осуществляемый поэтом в рамках художественного выражения стихотворения, наблюдение, логический анализ и интерпретация проявлений внутреннего созерцания, а также методы поэтического анализа. Важную роль в качестве основного материала исследования играет поэзия поэта.

В то время как теоретическая информация и авторские выводы, принимаемые во внимание в статье, определяют теоретическую сущность работы, модель поэтического анализа конкретного стихотворения демонстрирует практический характер.

Ключевые слова: поэтика, смысл, поэт, Абай Кунанбаев, поэзия.

Автор туралы мәлімет:

Кембаева А.Т. – PhD, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, «Шерхантану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Тараз қ., Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-52304>

Information about authors:

Kembaeva A.T. – PhD, director of the «Sherkhanтанu» Scientific Research Center, Sh. Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-5230>

Сведения об авторе:

Кембаева А.Т. – PhD, директор научно-исследовательского центра «Шерхантану», Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы, г. Тараз, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7159-5230>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ФТАР 17.82.10

Ғылыми мақала

Ә.К. Пертаева*Ш. Мұртаза атындағы халықаралық Тараз университеті,**Тараз қ., Қазақстан**(E-mail: auditor.59@mail.ru)***Дулат пен Абай шығармаларындағы әдеби көркемдеу
құралдарының сабақтастығы**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – Дулат Бабатайұлы мен Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы әдеби көркемдеу құралдарының қолданылу ерекшеліктері мен арасындағы сабақтастық талданады. Екі ақынның да туындылары терең мазмұнымен, ұлттық болмыс пен заман шындығын бейнелеудегі көркемдік шеберлігімен ерекшеленеді. Зерттеу барысында олардың қолданған троптары мен фигуралары – эпитет, метафора, теңеу, гипербола, риторикалық сұрақ, ирония сынды көркемдік тәсілдер сараланып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалады. Сондай-ақ, Дулат поэзиясындағы дәстүрлі көркемдік үрдістердің Абай шығармашылығында қалай дамып, жаңаша сипат алғаны да назарға алынады. Жұмыс нәтижесінде қазақ поэзиясындағы көркемдік эволюция мен әдеби сабақтастықтың маңызды қырлары ашылады.

Түйін сөздер: эпитет, метафора, теңеу, гипербола, риторикалық сұрақ, ирония, көркемдік тәсілдер, әдеби сабақтастық

DOI: <https://doi.org/10.71078/8zay8805>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 14.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

Дулат пен Абай поэзиясы – көркемдік, ақындық мәдениетімен, саф, таза тілімен, суреткерлік шеберлігімен өзгешеленеді. Қазақ поэзиясының көркемдік негіздері мен дәстүрлі арналарын байытқан, қазақ әдебиетіндегі тұлғалы ақындар Дулат пен Абай шығармашылығы қазақ халқының эстетикалық мәдениетін дамытып, қалыптастыруға кең жол салды. Дулат пен Абай өз шығармаларында өз ойларын тыңдаушысына бедерлі, әсерлі етіп берудің сан алуан тәсілдерін шеберлікпен пайдаланды. Поэтикалық тіл кесте, бейнелік үлгілер, ырғақтық-интонациялық құбылыстар Дулат пен Абай туындыларында айрықша орын алады. Әсіресе, екі ақынның да ақындыққа қатал талап қоюы, ақындық өнер, сөз құдіреті туралы терең тебіренуі оқырманға эстетикалық әсер береді.

Зерттеу әдістемесі

Ғылыми мақалада Дулат пен Абай шығармашылығындағы көркемдеу құралдарының қолданылуын айқындау үшін салыстырмалы-тарихи әдіс, салыстырмалы-типологиялық әдіс, лингвопоэтикалық, семантикалық әдістері қолданылды. Көркемдегіш амал-тәсілдерді талдау барысында жинақтау, саралау, сипаттау, жүйелеу кезеңдерінен өтіп, айқындалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Дулат:

Жыршының аты жыршы ма,
Әркімнен өлең жаттаса?
Сөз – жібек жіп, жыр – кесте,
Айшығы айқын көрінбес
Өрнексіз қылып баптаса (Бабатайұлы, 1991) – десе, Абай:

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы.
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп
Теп- тегіс жұмыр келсін айналасы (Құнанбайұлы, 2002) – дейді.

Дулат пен Абай өлеңдерінен тілдік, көркемдеу амал-тәсілдерін (эпитет, теңеу, метафора, метонимия) көптеп кездестіреміз. Көркем сурет пен кестелі сөз, бедерлі өлең орамдары Дулат пен Абай поэзиясының ажарын аша түседі. «Поэзиялық шығармада жеке сөз тіркесінен сөз тіркесін, бейнелі сөздерді тұтас суреттеп, жүйелі ой желісінен бөліп алу қиынға соғатыны» (Ахметов, 2000) – Дулат пен Абай өлеңдерін оқығанда да аңғарылады. Дулат пен Абай өлеңдерінде эпитет көп қолданылады. Ғалым Қ. Жұмалиевтың 1960 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» атты еңбегінде эпитеттің бірнеше түрі берілген:

1. Сын есім арқылы жасалған эпитет;
 2. Көсемше және өткен шақтық есімше арқылы жасалған эпитет;
 3. Тұрақты эпитет.
- Эпитеттің мұндай түрлері Дулат пен Абай шығармаларында көп кездеседі.

1. Сын есім арқылы жасалған эпитет:

Өз әкеңді айтайын,
Қара тіл, ділмәр Ақтайлақ.
Топқа жалғыз сөйлеген,
Асыл сөзді тақтайлап (Бабатайұлы, 1991).

2. Көсемше арқылы жасалған эпитет:

Ақ пейіл шалдар аңқылдап,
Ақ көңілдер жарқылдап,
Бойжеткенің бұралып,
Таналары жалтылдап (Бабатайұлы, 1991) немесе:

Қайраумен тілің мұқалып,
Қалың өңің жұқарып
Үйіңнің іші қоқырап,
Өмірден көңілің тоқырап,
Белдеу жаудан жаман жоқ (Бабатайұлы, 1991).

3. Тұрақты эпитет:

Дуан салып ішінен,
Айырып қуат күшінен.
Ақ патша десе үрпін,
Оянып шошып түсінен,
Аға сұлтан қазының,
Ел сілкінді ісінен (Бабатайұлы, 1991).

Дулат эпитеттерді образ жасау үшін мінездеу мен сипаттауда орнын тауып қолданады: тұманың тұнық суы, парақор баспақ би, тентек төлеңгіт, сырға берік

сырбазым, келелі би, ел қамын жеген ер, қазан бұзар үй, мекер би, қайырсыз бай, су жұқпас шешен және т.б. Дулаттағы бейнелі сөздер ішкі және сыртқы мазмұны жағынан өлең бедерін айқындап, суреткердің айтайын деген ойын анықтай түссе, Абай өлеңдеріндегі кез келген образ, сурет, ой, айқындауларсыз жасалмағандай әсер қалдырады. Мәселен, бір ғана жүрек сөзі бірнешемен айқындаулар арқылы әртүрлі жағдайдағы ақынның сезім сырын, жан толғанысын бейнелеген. Абай: «Жаралы жүрек», («Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол»), «шын жүрек – бір жүрек», «асау жүрек алқынар» («Кейде есер көңіл құрғырың»), «ет жүрек өртенді» («Сен мені не етесің»), «сорлы жүрек мұнша ауыр» («Жүрегім, ойбай, соқпа енді»), «жау жүрек жомарт құбылмай» («Оспанға»), «айнымас жүрек, күлкің бал» («Әбдірахман өліміне»), «ұйықтап жатқан жүректі ән оятар» («Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа») және т.б. Біз бұл мысалдарда түрлі айқындау мен (эпитет) бейнеленген жүрек сөзіне тоқталып отырмыз. Демек, Абайдың эпитет сөздері өлең контекстінде қолданыстағы қалпымен ақынның өлең, өнер төңірегіндегі эстетикалық талабына толығынан жауап бере алады.

Сонымен, сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік жасап, үйлесімге келтірудің бірнеше түрлері, тәсілдері бар. Оған, ең алдымен, көркем шығармада қолданылатын көркемдегіш құралдардың бірі – теңеуге тоқталайық.

Бір нәрсені екінші нәрсемен салыстырып теңеу, сол арқылы құбылыстың ажарын ашу әдісі де Дулат пен Абай поэзиясына тән. Теңеулердің көпшілігі зат есім, есімше, етістікке жалғанған -ған (-ген), -тай (-тей), -дай (-дей), -ша (-ше), -дайын (-дейін) жұрнақтары арқылы жасалатынын ескерсек, Дулат пен Абай жырларында мұның мысалдары жеткілікті.

Дулат:

*Сумаң қағып сүйріктей,
Шалқып шапқан жүйріктей,
Екіге бөліп ерке су,
Қас пенен көздің арасын!*

*Екпіні желдей есілген,
Төрт аяғы көсілген,
Ажалдың құрған шебінен,
Аса алмайды шегінен,
Қыр тағысы құлан да.
Қолбала құс секілді,
Биялайға қарайсың.
Не тұлғама тұтқа боп,
Не керекке жарайсың (Бабатайұлы, 1991).*

“Өлеңнің эстетикалық құнын оның көркемдігі көрсетеді. Ал көркемдік әр алуан амалмен жүзеге асады. Көркемдік, әрине, тек сыртқы әсемдік емес. Сыртқы әсемдік деп тұрғанымыз образды сөздердің эпитеттер мен метафоралардың, ұтымды теңеулердің, арнаулы поэтизмдердің қолданылуы. Әрине, өлең көркемдігі үшін олардың болуы – басты шарт” (Сыздықова, 1995) деген Р. Сыздықова пікіріне сүйенсек, Дулат өзі қолданған теңеулері арқылы көркем образ жасап, кестелі сөзбен келісті сурет салса, Абайда -дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтарының есімше формалы етістікке жалғанған түріндегі теңеулер күрделі, ұлттық сипатты болып келіп, өзінің жасап отырған бейнесін үнемі іс-қимыл, әрекет, қозғалыстың үстінде көрсетеді. Мәселен, Абай:

*Бір жерде бірге жүрсең басын қосып,
Біріңнің – бірің сөйле сөзің тосып.
Біріңді- бірің гиззәт, құрмет етіс,*

Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

*Аяңы тымақты ашы кигізгендей,
Кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей,
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Біза қылдың қолыма бір тигізбей.*

Құйрықты жұлдыз секілді,

Туды да көп тұрмады, (Құнанбайұлы, 2002) – деп өздері қолданған теңеулері арқылы көркем образ жасап, кестелі сөзбен келісті сурет салады.

Дулат пен Абай шығармаларынан сөзді көркемдеу үшін ауыстыру мағынасында қолданылатын троптардың түрлерін де көптеп ұшырастыруға болады. Троп түрлерінің ішінен Дулат пен Абай поэзиясында көп кездесетіні – метафора.

Дулат ақынның:

*Күнәм жойқын, тәубем аз,
Тіршіліктен не таптым.
Дүние – жемтік, мен – төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып әркіммен,*

Не қапқыздым, не қаптым... (Бабатайұлы, 1991) – деген өлең жолдарындағы троптар мүлде тың. Дулат шығармаларының поэтикасына терең үңілген Р. Сыздықованың пікіріне сүйенсек, «Бұрын жалған дүние, алдамшы дүние, қайран дүние деп сипаттап келгенмен, дүниені жемтікке балау – қазақтың наным-сеніміне жат түсінік, ал ақынды сол жемтікті аңдыған төбетке теңеу тіпті шендестіруді «бастан асырып жіберу» болып көрінеді. Ойшыл ақын, парасат иесі – төбет бір де өзгелерге өзін қапқызады, бірде өзгелерді өзі қабады» (Сыздықова, 1992). Мұндай үлгі Дулат замандасы Мұрат ақында да кездеседі.

Мұрат:

*Дұшпан – тазы, біз – түлкі,
Қаишаң ерікке қоймайды* (Дәуітов, 1993).

Қарапайым халықтың еңсесін езген озбырларды тазы ұғымымен ауыстырып, ал қиналған елді амалы таусылған түлкіге балағаны ұтымды шыққан. Әншейінде, ақын жапа жеккен халықты түлкінің баламасы ретінде алса, түк те келіспес еді. Өйткені, түлкі – әу бастан қулықтың, айлакерліктің белгісі ретінде жұртшылықтың санасында жатталған. Бұл жерде оны түлкі емес, тазыдан қашып қиналған бейшара түлкі екендігіне назар аудару керек. Мұнда түлкі сөзі қандай мағынада алынып отырғаны тазы ұғымын қолданғанда ғана айқындала түседі.

Ауыстыруларды аң-құс бейнесінде алу – Абай шығармашылығында айқын көрінген поэзиямыздың ұлттық сипаттарының бірі. Бұндай ауыстырулар арқылы, әсіресе, махаббат сезімдері көбірек бейнеленгенін байқаймыз. Абай:

*Сіз –қырғауыл, жез қанат,
Біз – қырғауыл, сіз – түйгын* (Құнанбайұлы, 2002).

Сонымен қатар Дулат пен Абай шығармаларынан Қ. Жұмалиев жасалу жолдарына қарай бөлген метафоралардың барлық түрлерін табуға болады. Метафораның жай түрі де, жалғаулар арқылы жасалған метафора, көмекші етістік арқылы жалғанған түрі, күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі, метафораның «бейне бір», «тең» деген сөздердің көмегімен жасалған түрі Дулат пен Абай өлеңдеріне әр беріп, көркемдігін арттыра түседі.

Дулаттағы метафораның жай түрі:

*Сөз – жібек жіп, жыр – кесте,
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз қылып баттаса.*

Метафораның «бейне бір» деген сөздің көмегімен жасалған түрі:

*Тұсында сенің хан Барақ,
Азулы бейне ақ Барақ (Бабатайұлы, 1991).*

Абайдағы метафораның жай түрі:

*Сұлу аттың көркі – жал,
Адамзаттың көркі – мал,
Өмір сүрген кісіге,
Дәулет – қызық, бала – бал.*

Метафораның «бейне бір» деген сөздің көмегімен жасалған түрі:

*Жасөспірім, көк өрім,
Бейне қолдың саласы (Құнанбайұлы, 2002)*

Абай өлеңдеріндегі бейнелі сөздердің өздерінің қолданысына қарай бағыт-бағдары, орны бар. Мәселен, ауыстырулар (метафора) көпшілік жағдайда ақынның ойға, фәлсафаға құрылған өлеңдерінде жиі кездеседі. Бұндайда ақын әр нәрсенің өмір мен қоғамдағы орнын, мән-маңызын айтпақшы болады. Мәселен: «Сағаттың өзі ұры шықылдаған» («Сағаттың шықылдағы емес ермек»), «Адамзат бүгін – адам, ертең – топырақ» («Нұрлы аспанға тырмысып өскенсің сен»), «Тәңірі – қазы» («Сен мені не етесің»), «Жас уақытта көңіл гүл» («Білімдіден шыққан сөз»).

Абай философиялық мәселелерді табиғатпен байланыстырып, табиғат құбылыстарынан тудырып ауыстырулар (метафора) арқылы бейнелейді. Өлеңдегі табиғат құбылыстарының адам кейпінде келіп, адам өмірін сүріп жүруі Абайдың ауыстыруларды асқан шеберлікпен қолданғанын көрсетеді. Мәселен, «Қыс» өлеңіндегі қыс – кәрі құда, адам. Ақынның көктем күндерін «күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты» («Жазғытұры»), сол сияқты «қайғың – қыс, жүзің – жаз» («Көзімнің қарасы»), «біреуі – көк балдырған, бірі – қурай» («Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында») және т.б. Келтірілген мысалдардағы ауыстырулар махаббат мәселелеріне, көңіл-күй мотивтерін сүйіспеншілік сезімнің адам өміріндегі орны мен маңызын бейнелейді. Махаббатты тек сезім күйінде ғана емес, оның қоғамдағы орны мен өмірдегі мәнін, философиясын айтуда ауыстыруларды қолдану және олардың табиғат құбылыстарымен байланысты болып келуі өлең өнерімізге Абайдың әкеліп қосқан жаңалықты мазмұны болып табылады.

Дулат пен Абай өз шығармаларында тек өнер, білім, ғылым тақырыптарымен ғана шектелмейді, «еңбек» тақырыбы да ерекше орын алады. Әсіресе, Дулат ақын кәсіптік еңбек түрлерін айта келіп, халықты еңбек етуге бағыттады. Қолға алып, жатпай-тұрмай кәсіп қылып, еңбек ету керек екенін айтады. Ертеден келе жатқан қазақ халқының айналысатын кәсіптерінің бірі – ағаш шеберлігі, темір ұсталығы жайында сөз қозғап, адал кәсіп күн көрістің жолы деп түсіндіреді:

*Ұста соққан темірден,
Өр түрлі аспап, сайман бар,
Темірсіз теңлік алмайды,
Керектісін сайлаңдар...
Ақтаруға жер қойнын,
Арнап соққан кетпен бар.*

Кетпен алып қолына,
Мұратына жеткен бар (Бабатайұлы, 1991).

Халық тәуелсіздігі үшін күресте қазақ халқының алауыз болмай, бірлік қажет екенін түсіндіреді. Дәлел ретінде, құмырсқаның тірлігін үлгі етеді.

Сендер түгіл құмырсқа,
Ісін қойып дұрысқа,
Илеуін сап жабылып,
Жемін тасып сабылып,
Бір орыннан табылып,
Біріне-бірі бағынып,

Береке, бірлік шақырып... (Бабатайұлы, 1991) – деген өлең жолдары көзімізді соған жеткізеді. Дулат «Тиянақтың түбі – игілік, тірлік түбі - бірлік», «Бірлік болмай, тірлік болмас» деген идеяны уағыздайды. Дулат ақынның бұл ойын ұлы ағартушымыз, балалар әдебиетінің атасы – Б. Алтынсарин жалғастырады. Бұған дәлел, оның «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» әңгімесі. Ыбырай да Дулат секілді кішкентай жәндіктердің тіршілік үшін тыным таппай еңбек етіп жүргенін көрсете келіп, балаларға үлгі етеді.

Дулат өлеңдері секілді Абай өлеңдері де еңбек сүйгіштікке, адал еңбекке тәрбиелейтін зор идеялы шығармалар. Қоғамда өмір сүретін адам үшін «еңбектің» зор роль атқаратынын, еңбексіз өмірдің адамды аздыратынын баса айтады.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық,
Аздырар адам баласын.

немесе:

Егіннің ебін,
Сауданың тегін,
Үйреніп, ойлап мал ізде.
Адал бол, бай тап,
Адам бол, мал тап,
Қуансаң, қуан сол кезде
Біріңді қазақ, бірің дос
Көрмесең істің бәрі бос... (Құнанбайұлы, 2002).

Дулат пен Абай өлеңдерінде адамгершілік идеялары да бой көрсетеді. Дулат ақынның адамгершілік көзқарасын «Ақтан жасқа» арнаған шағын ғана өлеңінен көруге болады:

О, Ақтан жас, Ақтан жас,
Сен ер жетер ме екенсің?
Жетімдіктің белінен,
Асып өтер ме екенсің?
Жарық сәуле көре алмай,
Ел шаңына ере алмай,
Сол бойы кетер ме екенсің? (Бабатайұлы, 1991).

Дулат Ақтан туралы шығармада, жетім баланың бадана көз, тоғыз торы сауыт киіп, білтеліні тұтатып, оқ атып, жау қуғанын армандайды.

Бадана көз, тоғыз тор,
Сауыт киер ме екенсің?
Білтеліні тұтатып,

*Түтінін үзбей оқ атып,
Жау қашырар ма екенсің? (Бабатайұлы, 1991).*

Ұл боп туған жастың алға қойған мақсаты – ел бастап, жауға қарсы «оқ» ату деп жырлайды. Ақынның «Ақтан жасқа» арнаған өлеңінің әрбір жолынан әкелік мейірбандық пен қамқорлықтың, жақсылықтың жылы лебізі сезіліп тұрады.

*Жетімдіктен өтерсің,
Шаң бермей әлі кетерсің.
Қажыма, Ақтан, қажыма,
Жетерсің, әлі жетерсің! (Бабатайұлы, 1991).*

Дулат Ақтан жасқа айтқан ақылын үлкен үмітпен аяқтайды. Ақынның болашағының зор болатынына сенеді.

Ал, Абайдың адамгершілік, гуманизм идеялары оның достық туралы пікірлерімен тығыз байланысты.

*Досыңа, достық – қарыз іс,
Дұшпаныңа әділ бол.*

*Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп,
Және «Хақ, жолы осы» деп гаділетті...
Ойла, айттым, адамдық атын жойма! (Құнанбайұлы, 2002).*

Жалпы Дулат пен Абай бабамыздың өз халқын өнер-білімге шақыруы, зұлымдыққа, надандыққа қарсы шығуы, өмір шындығын дәл көрсете білуі, өсіп келе жатқан жас ұрпақты жақсылыққа, адамгершілік қасиетке тәрбиелеуі–шығармаларының халықтық жағы деп түсінеміз.

Қорытынды

Абай мен Дулат бастаған дәстүрдің заңды жалғасы. Абай өзінен бұрынғы ақындардың соның ішінде Дулаттың өлең құрылысы мен көркем тілін игере отырып, оны жаңа деңгейге көтерді. Дулат поэзиясындағы сыншылдық пен әлеуметтік шындықты бейнелеу Абайда терең философиялық әрі тәрбиелік бағытқа ұласты.

Әдеби көркемдеу құралдарының екеуінің шығармашылығында да ұқсас болып келуі – қазақ әдебиетіндегі әдеби сабақтастықтың жарқын көрінісі. Бұл сабақтастық – мазмұндық та, формалық та деңгейде айқын байқалады.

Дулат пен Абай – қазақ әдебиетінің қос шыңы. Олардың шығармаларында қолданылған әдеби көркемдеу құралдары – қазақ поэзиясының көркемдік деңгейін биікке көтерген маңызды тәсілдер. Эпитет, метафора, теңеу, гипербола, риторикалық сұрақ, ирония сияқты құралдар арқылы олар халықтың мұңын мұңдап, заманның ащы шындығын шынайы бейнеледі. Дулат пен Абай поэзиясындағы көркемдік құралдардың ұқсастығы – қазақ әдебиетіндегі көркемдік эволюция мен әдеби дәстүрдің сабақтастығын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

- Ахметов, З. (2000). *Өлең сөздің теориясы*. Алматы. Ғылым.
Бабатайұлы, Д. (1991). *Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар*. Құраст. және баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев. Алматы. Жазушы.
Дәуітов, С. (құраст.). (1993). *Зар заман: Жыр-толғаулар*. Алматы. Жалын.
Құнанбайұлы, А. (2002). *Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1: Өлеңдер мен*

аудармалар. Алматы. Жазушы.

Сыздықова, Р. (1992, желтоқсан 25). Дулатты танып болдық па? *Қазақ әдебиеті*.

Сыздықова, Р. (1995). *Абайдың сөз өрнегі (Монография)*. Алматы. Санат.

References

Akhmetov, Z. (2000). *The theory of poetic speech*. Almaty. Gylym.

Babataiyuly, D. (1991). *The tune of the age: Poems and epics* (K. Omiraliyev, Ed.). Almaty. Zhazushy.

Dauitov, S. (Ed.). (1993). *Zar zaman: Poems and reflections*. Almaty. Zhalyyn.

Kunanbaiuly, A. (2002). *Complete works in two volumes. Vol. 1: Poems and translations*. Almaty. Zhazushy.

Syzdykova, R. (1992, December 25). Have we truly understood Dulat? *Qazaq adebieti*.

Syzdykova, R. (1995). *Abai's art of expression (Monograph)*. Almaty. Sanat.

E.K. Pertayeva

*Sh. Murtaza International Taraz University,
Taraz, Kazakhstan.*

(E-mail: auditor.59mail.ru)

Continuity of Literary Artistic Devices in the Works of Dulat and Abai

Abstract. This article examines the features of the use of literary devices and the continuity between the works of prominent figures of Kazakh literature – Dulat Babatayuly and Abai Kunanbayuly. The works of both poets are distinguished by their depth of meaning and high artistic mastery in reflecting the national spirit and the realities of their time. The study analyzes the tropes and figures of speech they employed – epithets, metaphors, similes, hyperboles, rhetorical questions, and irony – identifying their similarities and differences. The article also explores how the traditional artistic techniques characteristic of Dulat's poetry evolved and acquired new significance in Abai's work. As a result, the research reveals important aspects of artistic evolution and literary continuity in Kazakh poetry.

Keywords: epithet, metaphor, simile, hyperbole, rhetorical question, irony literary devices, literary continuity

Э.К. Пертаева

*Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы,
г. Тараз, Казахстан.*

(E-mail: auditor.59mail.ru)

Преемственность художественно-выразительных средств в произведениях Дулата и Абая

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности использования литературных изобразительных средств и преемственность между произведениями выдающихся представителей казахской литературы – Дулата Бабатайулы и Абая Кунанбайулы. Творчество обоих поэтов отличается глубиной содержания, высоким художественным мастерством в отражении национального духа и реалий своего времени. В ходе исследования анализируются используемые ими тропы и фигуры – эпитеты, метафоры, сравнения, гиперболы, риторические вопросы, ирония, выявляются

их сходства и различия. Также рассматривается, как традиционные художественные приёмы, присущие поэзии Дулата, получили развитие и новое звучание в творчестве Абая. В результате работы раскрываются важные аспекты художественной эволюции и литературной преемственности в казахской поэзии.

Ключевые слова: эпитет, метафора, сравнение, гипербола, риторический вопрос, ирония, художественные приёмы, литературная преемственность.

Автор туралы мәлімет:

Портаева Эльмира Кулибаевна – профессор ассистенті, филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2728-6649>

Information about authors:

Pertayeva Elmira Kulibayevna – assistant of professor, candidate of philological sciences, Sh. Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2728-6649>

Сведения об авторе:

Портаева Эльмира Кулибаевна – ассистент профессора, кандидат филологических наук, Международный Таразский университет имени Ш. Муртазы, г. Тараз, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2728-6649>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 17.17.71

Ғылыми мақала

Т. Торткүлбаева

Әжінияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты,
Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы
(E-mail: tortkulbaevatursynaj@gmail.com)

Абай шығармашылығы және қарақалпақ әдебиеті

Аңдатпа. Қазақ және қарақалпақ әдебиеттерінің байланысын зерттеу барысында Абай Құнанбаев шығармашылығы басты назарда болады. Қазақ, қарақалпақ әдебиеттерінің байланысын зерттеу кезеңінде ұлы Абай шығармашылығы қарақалпақ әдебиетінде сөз болуға тиісті. Оның басты себептерінің бірі қазақ-қарақалпақ халқының өмір сүру ортасының, тілінің бірбіріне жақындығы болса, екіншіден, Абайдың да көркем әдебиеттен сусындағын бастау көзі – халық ауыз әдебиеті. Халықтық дидактикаға құрылған шешендік сөздер, терме-толғаулар әр кез ұлы дарындарға қуат берген. Осы негізде қарайтын болсақ, Бердақ пен Абайдың сөз өнерінде өзіндік биіктен көрінуінде халықтың даналық ойы, бай мұрасы жатыр. Сондықтан қарақалпақ сөз зергерлері Абай туындыларын жатсынбай, өзіне үлгі-өнеге ретінде қабылдады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, қарақалпақ әдебиеті, аударма мәселесі, түркі халықтары, туысқандық

DOI: <https://doi.org/10.71078/dcqvdw55>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 24.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

Бүгінгі таңдағы тәуелсіз елдеріміздің рухани өміріне тың және көптеген игі жаңалықтар әкелгені мәлім. Солардың бірі – ежелден тарихы тағдырлас, тілі туыс, әдет-ғұрпы мен салт-санасы өзара ұқсас болып келетін түркі тектес халықтар әдебиеттерін бауырлас, бір тектес, өзара байланыстарын танып білу болып отыр.

Түркі тілдес немесе түркі тектес халықтар тобына: азербайжан, башқұрт, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, құмық, қарашай, ноғай, татар, түрікмен, өзбек, ұйғыр, хакас, алтай, саха, чуваш, салар, шор, гагауыз халықтары енетіні мәлім.

Біз әдеби байланыс және салыстырмалы зерттеу барысында қазақ, қарақалпақ халықтары тілінің өте жақындығын, әдебиеттері тарихына ерекше тоқталамыз.

Бұл аталмыш екі халықтың келіп шығу тарихы бойынша да, басынан кешкен өмірі тағдырлас екендігін, қазақ-қарақалпақ халықтары әдебиетінің өзара байланысын, сан ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр жалғастығын, олардың бір-біріне әсерін шығармалардың идеялық, көркемдік ерекшелігін, жалпы даму заңдылығы өзара ұқсас болып табылады.

Зерттеу әдістемесі

Қазақ, қарақалпақ әдебиеттерінің байланысын зерттеу кезеңінде ұлы Абай шығармашылығы қарақалпақ әдебиетінде сөз болуға тиісті. Оның басты себептерінің бірі қазақ-қарақалпақ халқының өмір сүру ортасының, тілінің бірбіріне жақындығы болса, екіншіден, Абайдың да көркем әдебиеттен сусындағын бастау көзі - халық ауыз әдебиеті. Халықтық дидактикаға құрылған шешендік сөздер, терме-толғаулар әр кез ұлы дарындарға қуат берген. Осы негізде қарайтын болсақ, Бердақ пен Абайдың сөз өнерінде

өзіндік биіктен көрінуінде халықтың даналық ойы, бай мұрасы жатыр. Сондықтан қарақалпақ сөз зергерлері Абай туындыларын жатсынбай, өзіне үлгі-өнеге ретінде қабылдады. Түркі тілдес ақындардың сөз өнеріндегі бір мектебі сөзге көп мән сыйғызар халықтың мақал-мәтелдері екені байқалады. Мәселен, Бердақ пен ұлы Абай бірін-бірі білмесе де, танымаса да, оларды таныстырған, бауырластырған туған әдебиетінің інжу-маржандары, дидактикалық шығармалары. Мәселен, Бердақта:

*Әжел жетип өлсем бұл күнде өзим,
Кейнимде қаларлар тәріп боп сөзим,
Көрди бир нешшени тириімде көзим,
Парқын билген хызмет етер ел ушын* (Бердақ, 1977: 35).

Екі ақын да сөз өнері құдірет екенін терең біледі. Халық мақалында: «Өнер алды - қызыл тіл», «Тіл қылыштан өткір» дейді. Өнерді туғып көтерген ақындар сөз өнеріне екі қырдан келгенімен, бір ойда тоғысып отыр. Абай сөз өнері бар өнердің абзалы деп танып, оған көптеген өлеңдерін арнаған: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» және т. б.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ-қарақалпақ халықтарының туыстығы мен бауырластығын ардақтап, шығармашылығына үлгі еткен Өзбекстан, Қарақалпақстан Республикасының халық жазушысы, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Жолмырза Аймұрзаев. Ол Абайдың өлең өрнектерінен толық зерделеп, пайдаланған. Бердақтың шәкірті болумен, Абайға да шәкірттігін мойындайды. Жолмырза Абай өлеңдері өрнегіне сырттай еліктеуші емес, Абайдың ішкі жан дүниесін ұғуды өзіне мақсат еткен. Жолмырза Аймұрзаевтың «Абай сөзі өмірге алтын бұлақ» өлеңінде тереңдей түседі.

*Түн жарып талұас етип шыққанымда,
Аспанда айды көрсем, Абай дедім.
Өлең айтсам жасымда, шаққанымда,
Қосығын халқым ушын айтып келдім...
Абайдың қар бір сөзі, қар өлеңі –
Өмірдің таусылмастай жан азығы.
Жүйріктің жол өндирер жорға өнері
Мысалы төрт мәусимнің жылы, жазы.
Жар салып жер жүзине мақтанаман.
Ашығыман Абайдың жұлдызының,
Абай деп қосық айтып атланаман,
Мен биримен қазақтың ұл-қызының...
Абай арқылы дарынын шыңдаған жазушы
«Абайды тыңдайтуғын құлақ болып,*

Тыңлаттым туысқанға – бәрше жанға», (Аймұрзаев, 1996: 82) – деп, Абай шығармасын туған еліне, халқына жайғандығын мақтан тұтады. Ақын ізденіс үстінде Абайдың 1890 жылдары жазған «Бай сейілді», «Ем таба алмай» өлең өрнектерін үлгі тұтқан. Абай былай жазады:

*Жөнді, жөңсіз,
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір қысап.
Ұрысса орыс,*

Елге болыс,
Үйрен үрген итке ұсап,
Өзі ұлыққа,
Қәдір жоққа,
Қарамай өз халқына.
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына (Абай, 1963: 162).

Абай өлеңі абааб ұйқасына құрылған. Жолмырза Аймұрзаев «Салдық завод» өлеңін жазуда Абайдың осы өлең ұйқасын өзінің шығармасына дарытқан. Көріңіз:

Күшти қосып,
Жеделлесип,
Қолға алдық жұмысты.
Жеңди түріп,
Тайын турып,
Молдан салдық құрылысты.
Қалип алып,
Гербиш қуып
Аштық истиң гүресин.
Пәтлендирип
Уллы истиң
Салдық завод иргесин (Жумамуратов, 1963: 86).

Нәтижелер мен талқылаулар

Ақын «Салдық завод» өлеңінде Абайдың ұйқас үлгісін қабылдаумен бірге, буын, буынақ өлшемдерін де игерген. Буын сандары 4,7 буындарға құрылған. Сондай-ақ, әр сөзге ек-пін түсіруі де сәйкес.

Қарақалпақ ақындары да өнерге ең таңдаулы шығармаларын жазды. Мәселен, Мырзағали Дәрібаевтың мына өлең қатарлары:

Шайыр өлсе, сөзи қалар изинде
Хасыл сөзи, жақсы иси өлмейди.
Шайыр өлсе, жаны қалар сөзинде
Ис пенен сөз өлимге бас иймейди (Дәрибаев, 1987: 3).

Абайда:

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған (Абай, 1961: 35) – деген өлең жолдарымен үндесіп жатыр. Қарақалпақстан және Өзбекстан халық шайыры Садық Нұрымбетов «Ағайын» өлеңінде:

Бир гезде Диваев сыйлап Бердақты,
Шоқаның да бизиң елди мақтапты,
Еситсең сол қарақалпақты,
Шын дослықты сыйлап келдик, ағайын
Көз жүгиртсек түп бабаңнан негиз бар,
Серик болып ениши алысқан лебиз бар.
Кәнин қушып пайдаланған теңиз бар.
Әмиў жақтан Сырлап келдик, ағайын

*Қатым-қарыс халықтарың аралас,
Аралдағы балықтарың аралас,
Жазыудағы хәриплериң аралас,*

Айырмаң аз, байқап келдик, ағайын (Нурымбетов, 1961: 17), – дейді. Қазақ-қарақалпақ достастығы әріден, Шоқаннан, Кердеріден, Бердақтан басталды, тағдырластық ұласты. Өмір нәрі байлығы да, рухани байлығы да, жазу әрпіне дейін аралас халық, қаны да, жаны да жақын.

*Биз халықыыз бұрыннан-ақ иргелес,
Хәзил, дәстүрлериң уқсас биргелес.
Алатай төбеси Қаратай үсти,
Абайдың хайазы, Бердақтың сести,*

Бир-биринен қашық болған емес-ти (Нурымбетов, 1961:20), – деген Садық Нұрымбетов. Ол Қазақстан Жазушылар одағының төртінші съезінде тағы да:

*Сорасқанда түбимиз бир ағайын,
Көрискенде түримиз бир ағайын,*

Сөйлескенде тилимиз бир ағайын... (Нурымбетов, 1961), – деп еді. Осынау ұлағатты елдің, қарақалпақ халқының азаматтары, ақын-жазушылары Абайдың есімін қарақалпақ әдебиетінде мәңгілік жасау үшін Абайға өлең-жырларын арнаған. Абай арқылы қазақ халқына деген құрметін жеткізген. С. Нұрымбетов алғашқылардан болып Абай бейнесін қарақалпақ көркем сөзінде жырлауға ат салысты. Оның «Абай естелігіне» деген өлеңі ақынға, шығармашылығына үлкен құрмет, сүйіспеншілік танытқан.

*Еситкендей болдым шалған күйиңди,
Татьянаң әни есима түйилди.
Абайым деп жаным сонша сүйинди,
Жүрегимнен орын алған естелик.
Қарақалпақлы мен де сениң бир балаң,
Әуладыңның тойларында жырлаған.
Саған тартыў болсын бир түп лалам.*

Туұысқанлар қәстерлеген естелик (Нурымбетов, 1961: 22), – деген. «Абайым деп жаным сонша сүйінді», «Қарақалпақлы мен де сениң бір балаң», – деп туыс халықтың ардақты ақынының тебіреніп сөйлеуі, қарақалпақ халқының ой-пікірі деп қабылдауымыз керек. Біртуар азамат ұлдар осылай сөйлер болар. Өзбекстан, Қарақалпақстан халық шайыры, Қарақалпақстан Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты ақын Тілеуберген Жұмамұратов – «Қазақстан жерінде» деген өлең топтамасында «Абай ескерткішіне» деген өлең арнаған. Ол осы өлеңінде Абайды:

*Көринер түсим, қосығымда
Абай, Мұхтардың ұллы томында Абай.
Қай жаққа барсам алдымнан шығып,*

Гезлесер жүрген жолымда Абай (Жұмамұратов, 1963: 46) – деді. Осылай бағалап, осылай түсінген қарақалпақ әдебиетінің жүйрігінің сөзі Абайдың қарақалпақ халқына ардақты екенін аңғартса керек. Өзбекстан, Қарақалпақстан халық шайыры Қарақалпақстан Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Ибрайым Юсупов: «Пушкинге», «Шайыр», «Әжинияздың монологы», «Ташкентли шайыр досларыма», «Қаламлес дослары-ма», «Айт сен Әжинияздың қосықларынан» т.б. өлеңдерін жазды. Ол соңғы өлеңінде былай дейді:

*Мен оны тыңласам, қалмай тақатым,
Кеулімде бир гошшақ бұлбил сайраған.
Мен оны тыңласам, туұған елатым*

*Жер жәннети болып көринер маған,
Жұлдызларды жерге үңілтпек болсаң,
Жаман шайырларды түңілтпек болсаң,
Егер мен өлгенде тирилтпек болсаң,
Айт сен Әжинияздың қосықтарынан* (Юсупов, 1987:106).

Майталман лирик, философ ақын Ибрайым Юсупов қаламына ұлы Абай мен Бердақтың, халықтың даналық сөздері қанат бітіргендігі сөзсіз. Оның «Жаман шайырларды түңілтпек болсаң» дегенінде Абайдың:

Бөтен сөзбен былғанса, сөз арасы,

Ол ақынның білімсіз, бишарасы – деген өлең қатарларымен үндесіп, қарақалпақ әдебиетіне жаман шайырлардың келмеуіне себеп болады деген ой жатыр.

И. Юсуповтың «Мен Абайды жатқа білген халықпын» өлеңінде Абай туралы бүкіл қарақалпақ халқы атынан сөйлейді. Қарақалпақ аймағынан шығып, аты Орта Азия және Қазақстан көлемінен әрі, әлемдік деңгейде танылған ақынның бұл өлеңі Абай тойында оқыған. Өлең қарақалпақ халқының Хәкім Абайды қалай түсініп, қадірлеп бағалайтынымен құдіретті. Сонымен бірге, XX ғасырдағы кемеңгер ақын И. Юсуповтың өлең арқылы жүрек төріндегі иірімді ойларын ақжарқын айта білген.

*Шыңғыс тайда шыққан Абай жырлары,
Көп жаңғыртқан қарақалпақ қырларын.*

*Бердағымның қосығына қосылып,
Қулағыма бирге шерткен сырларын ...*

Жырласқанда жырына дым қанықпан,

Мен Абайды ядқа билген халықпан (Юсупов, 1987: 67) – деген жыр қатарлары Абайдың қарақалпақ халқында қандай қадір-беделге ие екендігін көрсетеді. Сондай-ақ:

Сен Абайдың бирер сөзін умытсаң,

Мен айтайын, кел де менен сорап ал..., – деп, Абай сөзін, Абай нәрін түсінбейтін, Абайға мән бермейтін кейбір бауырларына, қайсыбір оқырмандарына миығынан күліп тұрғандай, өлең қатары әсер береді. Дарабоз ақынның Абай арқылы Бердаққа, Бердақ арқылы Абайға, Абай мен Бердақ арқылы қазақ, қарақалпақ халқына деген азаматтық пер-зенттігін көрсетеді. Түркі халықтарына ортақ ақын, заманынан оза туған Хәкім Абай шығармашылығы қарақалпақ әдебиеттану ғылымында мол насихатталып, барынша зерделенді.

Қазақ-қарақалпақ әдеби байланыстары, Қарақалпақстандағы қазақ әдебиетін зерттеу бойынша Қазақстан Республикасы Қазақ ұлттық Ғылым академиясының құрамындағы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қызметкерлері Т. Бекхожин, Т. Қанағатов, Б. Ысқақов, Б. Байділдаев, Т. Сыдықов, музыка зерттеушісі А. Серікбаевалар тарапынан 1960-63 жылдары арнайы экспедиция ұйымдастырылып, екі халықтың туыстық, тектік келіп шығуы бойынша, осы аймақтағы қазақ әдебиетінің жиналу, зерттелуіне үлкен сапар жасаған болатын. Бұл бойынша қазақ ғалымдарының, қарақалпақ-қазақ ғалымдарының біргелікте жасаған көптеген еңбектері жарық көрді.

Екі халық арасындағы әдеби байланыстар тәуелсіздік алғаннан соңғы жылдары сиректеп, ондаған жылдар бойы арамыз суып, жатсынып қалған жайымыз бар. Ал, қазіргі күнде көршілес елдер және әлем халықтарымен мәдени, әдеби, экономикалық байланыс күшейіп, түркі халықтар арасындағы әсіресе әдеби байланыстардың жолға қойылғандығы әдебиет үшін, әдеби бағыт пен әдеби үдеріс үшін, жалпы бейбіт өмір сүру үшін ықпалы зор.

Қазақ-қарақалпақ халықтарының этникалық, әдеби, лингвистикалық, мәдени зерттеулер, өзара байланыстары жөнінде қазіргі күнде ғалымдардан Қ. Жұмажанов,

Қ. Аралбаев, Б. Бекетов, Б. Омаров, Ш. Ссамутова, Г. Адилова, Ы. Құттымұратовалар арнайы зерттеп, екі халықтың жақындығы, туыстығы сонымен бірге өзіндік ерекшелігін дәлелдеп ғылыми жұмыстар, кітаптар шығарып жүр.

Қорытынды

Жалпы білім беретін орта мектептің әдебиет оқу кітаптарының туысқан халықтар әдебиеті бөлімінде қазақ әдебиетін Абай Құнанбаев өмірі мен шығармашылығы көшін бастап тұр. Бұл туысқан халықтар әдебиетінің, соның ішінде Абай шығармашылығының жас ұрпаққа әрқашан құны жоғары, берер тәлімі мол екендігін, түркі халықтарының әдеби-мәдени байланыстары мен мызғымас достығының айғағы деп білеміз.

Сонымен бірге соңғы жылдарда Өзбекстан Республикасы Президенті Ш.М. Мирзиёев тарапынан Абай Құнанбаевты насихаттауға байланысты арнайы қаулы қабылданғаны, Ташкент қаласының қақ төріне Абайға ескерткіш қойылуы, Абайды тану, Абай шығармаларын үйрену, насихаттау сияқты игілікті істердің жалғасуы туысқан халықтар әдебиетіне деген құрметтің, бауырмалдықтың толастамағанынан дерек береді.

Түркі әдебиетіндегі Абайтану ғылымына үлес қосқан, зерттеп, насихаттап жүрген ғалымдар еңбегінің салмағы әрқашан бағалы болмақ. Себебі, рухани бай халық қана ұлы мемлекет болып қалары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- Абай. (1961). *Таңдамалы шығармалар*. Алматы.
Аймурзаев, Ж. (1996). *Дослық жырлары. Таңдамалы шығармалар*. «Қарақалпақстан».
Бердақ. (1977). *Таңдамалы шығармалар*. Нөкіс.
Дәрибаев, М. (1987). *Таңдамалы шығармалар*. Москва.
Жумамуратов, Т. (1963). Абай ескерткішіне. *Әмірдарья журналы*, №12, 46-б. Нөкіс.
Жұмажанов, Қ. (1995). *Абай және қарақалпақ әдебиеті*. Алматы.
Нурымбетов, С. (1961). Туысқанлық жырлары. *Әмірдарья журналы*, №1, 17-б.
Юсупов, И. (1987). *Иош*. Нөкіс. Қарақалпақстан.

References

- Abai. (1961). *Selected works*. Almaty.
Aymurzaev, Zh. (1996). *Doslyk jyrlary. Selected works*. Karakalpakstan.
Berdakh. (1977). *Selected works*. Nukus.
Daribaev, M. (1987). *Selected works*. Moscow.
Jumamuratov, T. (1963). Abai eskertkishine [To the monument of Abai]. *Amudarya Journal*, 12, p. 46. Nukus.
Jumazhanov, Q. (1995). *Abai and Karakalpak literature*. Almaty.
Nurymbetov, S. (1961). Tuyskhanlyk jyrlary [Poems of kinship]. *Amudarya Journal*, 1, p. 17.
Yusupov, I. (1987). *Iosh*. Nukus. Karakalpakstan.

T. Tortkulbayeva

*Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz,
Nukus, Republic of Karakalpakstan
(E-mail: tortkulbaevatursynaj@gmail.com)*

Abai's Creative Legacy and Karakalpak Literature

Abstract. In the study of the interrelations between Kazakh and Karakalpak literatures, the creative legacy of Abai Kunanbayev occupies a central place. During the examination of literary connections between the two peoples, Abai's works should be regarded as a significant subject within Karakalpak literature. One of the main reasons for this is the closeness of the living environment and language of the Kazakh and Karakalpak peoples, as well as the fact that the sources of Abai's artistic inspiration originate from oral folk literature. Folk didactics based on eloquent speech, *terme* and *tolgau* have always provided spiritual strength to great talents. From this perspective, the attainment of artistic heights in the verbal art of Berdakh and Abai is deeply rooted in the people's wisdom and rich cultural heritage. Therefore, Karakalpak literary figures embraced Abai's works as kindred and accepted them as a model and source of inspiration.

Keywords: Abai Kunanbayev, Karakalpak literature, translation issues, Turkic peoples, kinship.

Т.Торткульбаева

*Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза,,
г. Нукус, Республика Каракалпакстан
(E-mail: tortkulbaevatursynaj@gmail.com)*

Творчество Абая и каракалпакская литература

Аннотация. В процессе исследования взаимосвязей казахской и каракалпакской литератур особое место занимает творчество Абая Кунанбаева. При изучении литературных связей двух народов наследие великого Абая в каракалпакской литературе должно рассматриваться в числе приоритетных тем. Одной из главных причин этого является близость жизненной среды и языка казахского и каракалпакского народов, а также то, что истоки художественного творчества Абая берут начало в устном народном творчестве. Народная дидактика, основанная на ораторских высказываниях, *терме* и *толгау*, во все времена служила источником духовной силы для великих дарований. С этой точки зрения, в достижении художественных высот в словесном искусстве Бердака и Абая важную роль сыграли народная мудрость и богатое духовное наследие. Поэтому каракалпакские мастера слова воспринимали произведения Абая как близкие и принимали их в качестве примера и духовного ориентира.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, каракалпакская литература, проблемы перевода, тюркские народы, родство

Авторлар туралы мәлімет:

Торткүлбаева Т. – PhD, доцент, Әжініяз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты. Нөкіс қ., Қарақалпақстан Республикасы

Information about author:

Tortkulbayeva T. – PhD, Associate Professor, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Nukus, Republic of Karakalpakstan.

Сведения об авторе:

Торткульбаева Т. – PhD, доцент, Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, г. Нукус, Республика Каракалпакстан.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ФТАР 17.17.71

Илимий макала

А.Т. Саттарова¹, Г.С. Жумабаева²^{1,2}М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети,

Ош шаары, Кыргыз Республикасы.

(E-mail: ¹aziza.sattarova.1965@mail.ru, ²guldanaajumabaeva2017@gmail.com)**Жүрүм-турумдардын этикалык нормалары – фольклордо**

Аннотация. Аталган макалада жүрүм-турумдардын этикалык нормаларынын калыптануусундагы фольклордун ролу каралат, андан тышкары авторлор кыргыз жана орус коомунда адеп-ахлактык жана моралдык-этикалык нормаларды калыптандырууда өзгөчө орунда “Манас” сыяктуу баатырдык-эпикалык чыгармалар тураарын баса белгилейт. Фольклор – элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасы катары, коомдогу жүрүм-турумдун этикалык нормаларын калыптандырууда чечүүчү ролду ойнойт. Кылымдар бою жаралган жана муундан муунга оозеки түрдө өтүп келген элдик чыгармалар, адамдардын аң-сезимине таасир этип, алардын дүйнө таанымын, баалуулуктарын калыптандырат. Уламыштар, жомоктор, макал-лакаптар, эпостор аркылуу эл өзүнүн тарыхын, маданиятын, каада-салтын сактап, келечек муунга өткөрүп берет. Фольклордо жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен адилетсиздиктин ортосундагы күрөш ар дайым чагылдырылып, каармандардын үлгүсүндө адамдык бийик сапаттар даңазаланат. Элдик чыгармалардагы каармандардын жүрүм-туруму, сүйлөгөн сөздөрү аркылуу угуучу же окуучу жаштар жакшы менен жаманды айырмалап, туура чечим кабыл алууга үйрөнөт. Биймандуулук, мекенчилдик, эмгекчилдик, жоомарттык, боорукердик сыяктуу адеп-ахлактык баалуулуктар элдик чыгармалардын негизин түзөт. Мындан тышкары, фольклордо үй-бүлөлүк баалуулуктарга, адамдардын ортосундагы мамилелерге, коомдогу өз ара жардамдашууга өзгөчө көңүл бурулат. Үй-бүлө – коомдун негизги институту катары даңазаланып, ата-энени сыйлоо, балдарды тарбиялоо, жубайлардын ортосундагы сүйүү жана ишеним сыяктуу маселелер көтөрүлөт. Коомдогу ынтымак, биримдик, кайрымдуулук сыяктуу сапаттар элдик чыгармаларда чагылдырылып, адамдарды бири-бирине жардам берүүгө, колдоо көрсөтүүгө үндөп ынтымакка чакырат.

Ачык сөздөр: жүрүм-турум, этикалык нормалар, фольклор, педагогика, тарбия, поэтика, макал-лакаптар

DOI: <https://doi.org/10.71078/g3w15z44>

Кабыл алынган: 8.11.2025; Макулдалган: 22.12.2025; Онлайн жеткиликтүү: 25.12.2025.

Киришүү

Фольклор – бул элдин кылымдар бою жараткан оозеки чыгармачылыгынын ажырагыс бөлүгү. Ал өзүнө элдин тарыхын, маданиятын, үрп-адаттарын, каада-салттарын жана дүйнө таанымын камтыйт. Фольклордогу эң маанилүү катмарлардын бири – бул жүрүм-турум этикалары. Анткени, фольклор аркылуу адамдардын ортосундагы мамилелер, коомдогу адеп-ахлактык нормалар жана баалуулуктар чагылдырылат. Жүрүм-турум этикалары – бул инсандын коомдогу өзүн алып жүрүү эрежелеринин жана принциптеринин жыйындысы. Бул эрежелер адамдардын бири-бирине болгон сый мамилесин, адилеттүүлүктү, чынчылдыкты, жоопкерчиликти, чынчылдыкты жана башка асыл сапаттарды камтыйт.

Кыргыз элинин фольклорунда жүрүм-турум этикаларынын бай казынасы сакталып калган. Макал-лакаптар, жомоктор, эпостор, ырлар жана башка оозеки чыгармалар

аркылуу ата-бабаларыбыз жаш муунга үлгүлүү жүрүм-турумдун негиздерин үйрөтүп, аларды адептүү, ыймандуу жана мекенчил кылып тарбиялоого аракет кылышкан. Мисалы, макал-лакаптарда акылмандуулук, эмгекчилдик, меймандостук, улууларды сыйлоо жана кичүүлөргө камкордук көрүү сыяктуу сапаттар даңазаланат. Жомоктордо жакшылык менен жамандыктын ортосундагы күрөш, адилеттиктин салтанаты жана каармандыктын үлгүлөрү көрсөтүлөт. Эпостордо болсо, баатырлардын эрдиги, элге болгон сүйүүсү жана мекенди коргоо идеялары чагылдырылат.

Фольклордогу жүрүм-турум этикаларынын мааниси өтө терең. Алар коомдогу стабилдүүлүктү жана ынтымакты сактоого, муундар аралык байланышты чыңдоого жана улуттук иденттүүлүктү сактоого көмөктөшөт. Ошондуктан, фольклорду изилдөө жана андагы этикалык баалуулуктарды аныктоо – бүгүнкү күндө да актуалдуу маселе. Бул изилдөө кыргыз элинин адеп-ахлактык мурасын сактоого жана өнүктүрүүгө, жаш муунду тарбиялоого жана коомдогу моралдык климатты жакшыртууга өз салымын кошот деген ишеничтебиз. Мындан улам, улуттук нарктарыбызды даңазалоо менен бирге, аларды четке какпай, азыркы жашоо турмушубузга ылайыкташтыруу зарылчылыгы келип чыгат.

Изилдөөнүн максаты

Кыргыз фольклорундагы жүрүм-турум этикаларынын негизги принциптерин аныктоо, фольклордук чыгармаларда чагылдырылган адеп-ахлактык нормалардын коомдогу ролун изилдөө. Фольклор аркылуу муундан-муунга өтүп келген жүрүм-турум эрежелерин классификациялоо жана системалаштыруу. Азыркы коомдо фольклордогу этикалык баалуулуктардын актуалдуулугун талдоо.

Изилдөөнүн методдору

Тексттик анализ, салыштырма анализ, контексттик анализ

Жыйынтыктар жана талкуулар

Фольклор – бул көркөм педагогика. Жаштарды сөздөр менен музыканын жардамы аркылуу эстетикалык жактан тарбиялоо. Балдарды эстетикалык жактан тарбиялоодо өзгөчө мааниге ээ. Бешик ырларынан башталып, андан кийин юмордук ырга айланат. Ал эми бала качан өз алдынча сөз жасаганга даяр болуп калганда – табышмактар, жомоктор ж.б. баланын эстетикалык элестөөсүн өнүктүрөт. Фольклор эстетикалык эле эмес, адеп-ахлактык тарбиянын да маңызын калыптандырат. Жомоктордун, мифтердин, уламыштардын тарбиялык маанисин таанып билүүчүлүктөн ажыратууга болбойт. Бекеринен аларды элдик педагогикалык энциклопедия деп аташпаса керек. Бардык эле адеп-ахлактык тарбия бул жерде жадатма моралдуулук менен эмес, эч мажбурлабастан, өз алдынча түрдө жашайт. Акыл насааттын маңызы бардык жомоктордо камтылган: адамдарда акылдуулук, сезимталдык, эмгекти сүйүүчүлүк, патриоттуулук, эр жүрөктүүлүк бааланып, акыл-эссиздик, жалкоолук, коркоктук ж.б.у.с. мазакталат.

Фольклордук тарбия – бул тилдик байлыктарды, өсүп өнүгүүгө өбөлгө түзөт. Кыргыз фольклорундагы этикеттин салттары С.М. Абрамзондун, М. Сулаймановдун, О. Осмоновдун, Х. Карасаевдин, К. Субановдун, Т. Танаевдин ж.б. эмгектеринде кеңири чагылдырылган.

Русистикада аталган аспект Б.М. Савицкийдин, В.Я. Пропптун, А.А. Потебнийдин, Ю. Миролубовдун, В.А. Маслованын ж.б. изилдөөлөрүндө да каралаган.

Кыргыз жана орус коомунда адеп-ахлактык жана моралдык-этикалык нормаларды калыптандырууда өзгөчө орунда баатырдык-эпикалык чыгармалар турат. Кыргыздын баатырдык «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору бир эле мезгилге таандык жана бир эле – «Манас» баатырдын айланасына топтолгон бардык кыргыз мифтеринин,

жомокторунун, уламыштарынын энциклопедиялык топтому болуп саналат. Кыргыздардын жашоо образы, үрп-адаттары, каада-салттары, географиясы, диний жана медициналык дүйнө таанымдары, алардын эл аралык карым-катнаштары аталган ири эпопеяда кеңири чагылдырылган. «Манас» баатыр өзүнүн айланасында чачыранды болгон кыргыз урууларын бириктирип, душманды жеңген жана кыргыз жерлерин кайтарып берген, андан тышкары кубаттуу мамлекетти түзүп кыргыз элинин коргоочусу катары берилет. Манастын урпактарга болгон жети осуятында аларды: 1) биригүүгө; 2) башка элдер менен ынтымак-ырашкердикте жашоого; 3) улуттун кадыр-баркын сактоого жана өз жеринин патриоту болууга; 4) эмгектин негизинде татыктуу жашоого; 5) гумандуу, айкөл, чыдамкай болууга; 6) курчап турган чөйрө менен гармонияда жашоого; 7) кыргыз мамлекеттүүлүгүн көздүн карегиндей сактоого жана бекемдөөгө чакырык жасайт.

«Манас» эпикалык трилогиясы элдик музыканы, көркөм кол өнөрчүлүк искусствосу ж.б. сыяктуу эле кыргыз улуттук маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн таасын көрүнүшү болуп эсептелет. Белгилүү этнограф, кыргыз таануучу С.М. Абрамзон: «Манас» үчилтиги сыяктуу мындай поэтикалык эстелик башка бир дагы элде жок, бул кыргыз элинин дүйнөлүк маданияттын казынасына кошкон баалуу салымы болуп эсептелет» (Абрамзон, 1990: 87) деп белгилейт.

Орус фольклордук булактарында – уламыштарында мифтик баатырлар (Илья Муромец, Добрынин Никитыч, Алеша Попович) Россияны баскынчылардан бошотушкан орус элинин башын бириктирген образдардан болуп эсептелинет. Аларда дагы биригүүдө, патриотизмге болгон чакырык кеңири орун алган. Ошентип, эпостор кылымдар бою патриоттук тарбиянын мектеби болуп келгендиги тарыхтан маалым.

Кыргыздарда өзгөчө таанымалдуулукка насыяттуулук мүнөздөгү ырлар ээ болушкан. Кыргыздардын поэтикалык жөндөмү туурасында көптөгөн окумуштуулар эргүү менен жазышкан. Белгилүү окумуштуу С.М. Абрамзондун «Кыргыздар жана алардын этногенетикалык, тарыхый-маданий байланыштары» аттуу фундаменталдуу эмгегинен бир нече саптарды айта кетсек: «Кыргыз фольклорундагы көрүнүктүү орунда оозеки ыр чыгармачылыгы турат. Бул биринчи кезекте, кыргыздардын көрүнүктүү поэтикалык жөндөмдүүлүктөрү, алардын төкмөчүлүк жөндөмдүүлүктөрү, поэтикалык образдарда жана ыр түрүндөгү курчап турган жашоонун бардык олуттуу окуяларынын баардыгын жүзөгө ашырылуусу менен байланышкан» (Абрамзон, 1990: 65). «Насыят», «Насаат ырлары», «Санат», «Үлгү ырлары» аталыштагы салттуу ыр саптары менен ылары ар бир акындын (төкмө-акындын, белгилегенбиз – А.С.) репертуарында кездешет. Аларда жакшылык жана жамандык, адамдардын терс жана оң жүрүм-турумдары, алардын кайсыл сапаттарында көбүрөөк бааланары, ал эми кайсылары сындалаары ж.б.у.с. туурасында айтылат. Акындардын үлгү ырларынын кээ бир саптарына кайрылсак:

*Сөз кадырын биле албайт,
Өзүнөн акыл чыкпаган.
Кеп маанисин биле албайт,
Эзелден кудай муштаган...*

*Жакшыга дөөлөт келгенде
Бой көтөрбөй нас болот
Кылгын иши саз болот.
Жаманга дөөлөт келгенде,
Көтөрө албай мас болот,
Күгүгө жанжал чыгарып,
Катыны менен кас болот
Пайдалуу иш аз болот (Балакай, 2007).*

Малы бар деп бирөөнүн
 Байлыгына суктанба
 Ачуулу болуп, эр жигит,
 Аксымдукка бут малба,
 Көпкөндүккө жеңдирип,
 Көрүнгөнгө мактанба (Токтогул, 1989).

Салттуу жанрдагы «санат», «насаат» ырлары бүгүнкү күнү акындык поэзияда да кеңири таралган. Акындар элдик дидактикалык лириканын мотивдерин колдонуп келе жатышат. Орустарда тамашалуу үлгү ырлары «частушка» сыяктуу элдик ыр көркөм чыгармаларда кеңири кездешет. Элдин турмуштук тажрыйбасы, анын даанышмандуулугу көптөгөн макал-лакаптарда таасын көрсөтүлөт. Макал-лакаптар ойломдун, нравалык баалуулуктардын ыкмаларында негизделген татаал жана ийкемдүү логикалуу системалуу процесс камтып турат. Макал-лакаптар образдуу жана так түрдө көп кылымдык болмуштук даанышмандуулукту, элдин социалдык-этикалык идеалдарын жана философиялык көз караштарын өткөрүп беришип, тилдин өнүгүшүндө элдин улуттук, тарыхый, маданий салттары менен байланышкан кайталангыс өзгөчөлүктү, чагылдырып берет деп өзү оюн А.З. Дуйсенова ортого салган (Балакай, 2007: 89). Мисалы, чечендик өнөр кыргыз жана орус тилдеринде оң жактуу деп бааланат: *өнөр алды – кызыл тил (кыргыз макалы), хорошую речь хорошо и слушать, красную речь красно и слушать (орус макалы – белгилеген биз А.С.)*.

Эки тилдеги терс жактуулук обу жок сүйлөй берүүчүлүктөн байкалат: Мисалы: *Адам тилинен табат; Язык мой – враг мой; Язык без костей делает*. Тескерисинче, сөздөгү кармануучулук эки тилде тең негизделген оң жактуу деп бааланат, өзгөчө бул жаштардын жүрүм-турумдарына таандык. Кыргыздар, орустар дагы жаштарды көбүрөөк утуп, азыраак сүйлөөгө үндөйт, акылдуу сөздөрдү утууга, бир сөз айтаардан мурун, өкүнүп калбоо үчүн жакшы ойлонууга, кыска, бирок маанилүү сүйлөөгө үйрөтүшөт: Мисалы, *Акылдуунун белгиси – көбүрөөк ойлоп, аз сүйлөйт*. Кыргыздар менен орустардын макал-лакаптары чыдамкайлуулукка, кайраттуулукка тарбиялайт. Кыргыздар өзүнүн пайда болуусунун бир нече мин жылдар аралыгында (2200 жыл) көптөгөн азаптарды башынан өткөрүшүп, ченеми жок чыдамкайлуулугунун артында өзүлөрүнүн жери үчүн уруулар аралык согуштарда тике турушуп, өзүлөрүн эл катары сактап кала алышкан. Туруктуулук, чыдамкайлуулук кыргыздар менен орустардын пикири боюнча, адамдын мүнөзүнүн оң сапаттары, тескерисинче туруксуздук – эки тилде тең сынга алынуучу терс сапаттардын бири. Чыдамкайлуулук, туруктуулук – адамдын Куран менен Библиядагы бирден-бир эң абдан сыпатталуучу сапаттарынын бири. Кыргыз тилиндеги чыдамкайлуулуктун, туруктуулуктун пайдасы туурасындагы макал-лакаптарды айта кетсек: *«Сабырдуу болсон озорсуң, сабырсыз болсон тозорсуң», «Сабырдуунун багына алма бүтөт, сабырсыздын башына кайгы бүтөт», «Сабырдын түбү сары алтын»*; ал эми орус тилинде: *«Христос терпел, да и нам велел», «чес терпеть, а век жить», «терпенье и труд все перетрут»* деп айтылат.

Кыргыз, орус элдеринин макал-лакаптарында адамдардын жүрүм-турум этикеттик эрежелеринин ар түрдүү тараптары кеңири чагылдырылган. Мисалы, кыргыз маданиятында саламдашуу сөздөрүнө, адам кандай маанайда учурашат, ал жетиштүү деңгээлде эске алгандыгына өзгөчө көңүл бурулат. Бул жерде саламдашуунун маанисин аныктаган макал-лакаптар кездешет: бир жолу даам таткан жериңе мин жолу салам айт, б.а. качандыр-бир кезде таанышканда, бардык учурда тааныштыкты колдоо керек, бири-бири менен саламдашуу – таануунун биринчи белгиси; базарда 1000 киши болсо да, ар кимиси таанышына салам берет. Эгерде адамдар бири-бири менен тааныш болбосо, анда бири-бирине салам айтышпайт, ошондуктан бул жерде мындай макалды айтып кетсе болот: *«тааныбасты сыйлабас»*. Башка элдер сыяктуу эле кыргыздар дагы саламдашууга алик албагандарга карата болгон терс мамилени аталган *«амандык айтса, шүгүр жок, алик*

албайт» макалдан көрсөк болот. Саламдашууну тоотпогондук сый-урматтын жоктугу болуп эсептелинет. *Ат менен салам бердирбе* деген макал аттын үстүндө туруп салам бербей деп которулат: мурун көчмөн болгон кыргыз элинин этикети боюнча сөзсүз түрдө аттан түшүп жөө жүргөн адам менен учурашуу керек болгон. Этикеттин нормаларынын бузулуусун төмөнкү кыргыз макалынан көрүүгө болот: *катыны менен урушкан кайнына салам бербейт*. Демек, саламдашуу учурунда жакшы маанайда учурашуу зарыл, ден-соолук, иштер туурасындагы эки жактуу кабар алуу – сый-урматтын, тарбиянын белгиси, ал эми учурашуунун четке кагуу – тарбиясыздыкты жана адепсиздикти айгинелейт.

Орустун макал-лакаптарында дагы саламдашуу баарлашып сүйлөшүүгө, байланышка тон берүүчү сөздөрүнүн мааниси баса белгиленет, мисалы: *не мудрен привет, а сердца покоряет; по привету и собака бежит* (Дуйсенова, 2007: 15).

Фольклор ар бир элдин нравалык баалуулуктарын чагылдырат. Макал-лакаптардын, элдик ырлардын, жомоктордун ж.б.у.с. жардамы менен жаш курактан баштап эле элдин даанышмандуулуктун казынасына, укуктук, моралдык нормаларга, элдик жашоонун «жазылбаган» мыйзамдарына жакындоого үйрөтүшөт. Кыргыздар – акырындык менен сөздүн учкулдуулугуна таандык болгон бирден-бир сейрек элдерден. Кыргыздын бардык жашоосу сөз же ыр менен байланыштуу. Бала төрөлгөндө – анын энеси бешик ырын ырдаса, ал эми аксакал наристеге өз батасын берет. Баланын балалык жана өспүрүм кезин ата-энелер каардуу рухтардан дубалар менен коргошкон.

Фольклордук тарбия жаштарды улуттук башаттарга эле эмес, жалпы улуттук маданияттарга да жакындатууга багыт берет. Фольклор элдерди жакындатып, жалпы адамзаттык маданий баалуулуктарга жетүүгө өбөлгө түзөт. Фольклордук тексттерди изилдөө улуттук менталдуулукту ачып берүү үчүн зарыл, анткени аларда элдик дүйнө тааным, көз караш чагылдырылат; кичи фольклордук жанрлар (макал-лакаптар ж.б.у.с.) салтуу, туруктуу келип, өзүнө жогорку маданияттын үлгүлөрүн камтып тураары шексиз.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз фольклору – элибиздин кылымдар бою топтогон акылмандуулугунун, адеп-ахлактык баалуулуктарынын жана жүрүм-турумдук нормаларынын кенчи болуп саналат. Макал-лакаптардан баштап эпосторго чейинки оозеки чыгармалардын ар биринде адамдык карым-катнаштын, үй-бүлөлүк баалуулуктардын, коомдук адилеттүүлүктүн жана башка этикалык принциптердин үлгүлөрү чагылдырылган.

Биз жүргүзгөн изилдөөнүн натыйжасында, кыргыз фольклорундагы жүрүм-турум этикаларынын негизги принциптери аныкталды. Алар: улууларды сыйлоо, кичүүлөргө камкордук көрүү, чынчылдык, адилеттүүлүк, меймандостук, эмгекчилдик жана башка асыл сапаттар. Бул этикалык нормалар коомдогу ынтымакты, биримдикти жана муундар аралык байланышты чыңдоого көмөктөшөт.

Фольклордук чыгармаларда чагылдырылган адеп-ахлактык нормалардын коомдогу ролу өтө маанилүү. Алар жаш муунду тарбиялоодо, адептүүлүккө үндөөдө жана улуттук иденттүүлүктү сактоодо негизги каражат болуп кызмат кылат. Фольклор аркылуу муундан-муунга өтүп келген жүрүм-турум эрежелеринин классификациясы жана системалаштырылышы, бул баалуулуктарды азыркы коомдо колдонууга жана жайылтууга шарт түзөт.

Азыркы коомдо фольклордогу этикалык баалуулуктардын актуалдуулугу сакталып калууда. Глобалдашуунун жана маданияттар аралашуунун шартында, улуттук баалуулуктарды сактоо жана өркүндөтүү зарылчылыгы келип чыгууда. Фольклордогу этикалык принциптерди жайылтуу, коомдогу моралдык климатты жакшыртууга, жаштарды адептүү жана ыймандуу кылып тарбиялоого жардам берет. Ошентип, фольклордогу жүрүм-турум этикаларын изилдөө – кыргыз элинин адеп-ахлактык

мурасын сактоого жана өнүктүрүүгө, жаш муунду тарбиялоого жана коомдогу моралдык климатты жакшыртууга багытталган маанилүү кадам болуп саналат. Бул изилдөө келечекте фольклорду тереңирээк изилдөөгө жана анын баалуулуктарын кеңири жайылтууга жол ачат деген ишеничтебиз.

Адабияттар

Абрамзон, С.М. (1990). *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Фрунзе. Кыргызстан.

Балакай, А.Г. (2007). *Словарь русского речевого этикета: около 6000 этикетных слов и выражений* (3-е изд., испр. и доп.). Москва. Астрель; АСТ; Хранитель.

Дуйсенова, А.З. (2007). *Лингвокультурологические особенности речевого этикета казахского и узбекского языков (на материале формул обращения, приветствия и прощания)* (Автореферат кандидатской диссертации). Алматы.

Субанов, К.Т. (2008). *Эстетическое мышление в творчестве Женижока* (Учебное пособие). Бишкек. ДАМУ.

Токтогул. (1989). *Избранное* (М.А. Рудов, Сост.). Фрунзе. Адабият.

References

Abramzon, S.M. (1990). *Kyrgyz people and their ethnogenetic and historical-cultural connections*. Frunze. Kyrgyzstan. [In Russian]

Balakay, A.G. (2007). *Dictionary of Russian speech etiquette: Approximately 6,000 etiquette words and expressions* (3rd ed., revised and expanded). Moscow. Astrel; AST; Khranitel. [In Russian]

Duysenova, A.Z. (2007). *Linguocultural features of speech etiquette in the Kazakh and Uzbek languages (Based on forms of address, greetings, and farewells)* (Abstract of the candidate's thesis). Almaty. [In Russian]

Subanov, K.T. (2008). *Aesthetic thinking in the works of Zhenizhok* (Textbook). Bishkek. DAMU. [In Russian]

Toktogul. (1989). *Selected works* (M.A. Rudov, Comp.). Frunze. Adabiyat. [In Russian]

А.Т. Саттарова¹, Г.С. Жумабаева²

^{1,2}М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети,

Ош қ., Қырғыз Республикасы.

(E-mail: ¹aziza.sattarova.1965@mail.ru, ²guldana.jumabaeva2017@gmail.com)

Фольклордағы жүріс-тұрыс этикалық нормалары

Аңдатпа. Аталған мақалада фольклордың жүріс-тұрыс этикалық нормаларын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар автор орыс және қырғыз қоғамдарында адамгершілік әрі моральдық-этикалық нормалардың қалыптасуында «Манас» сияқты батырлық-эпикалық шығармалардың айрықша орын алатынын атап өтеді. Фольклор халық ауыз әдебиетінің аса бай қазынасы ретінде қоғамдағы жүріс-тұрыс этикалық нормаларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ғасырлар бойы жасалып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша түрде жеткізіліп келген халықтық шығармалар адамдардың санасына ықпал етіп, олардың дүниетанымы мен құндылықтарын қалыптастырады. Аңыздар, ертегілер, мақал-мәтелдер мен жыр-дастандар арқылы халық өз тарихын, мәдениетін және дәстүрін сақтап, болашақ ұрпаққа табыстайды. Фольклорда әрдайым жақсылық пен жамандықтың, әділеттілік пен әділетсіздіктің

күресі бейнеленіп, кейіпкерлер үлгісі арқылы адамгершілік биік қасиеттер дәріптеледі. Халық ертегілеріндегі кейіпкерлердің жүріс-тұрысы мен сөйлеу мәнері арқылы жастыңдаушылар мен оқушылар жақсы мен жаманды ажыратып, дұрыс шешім қабылдауға үйренеді. Халық шығармашылығының негізін адалдық, отаншылдық, еңбекқорлық, жомарттық пен мейірімділік сияқты моральдық құндылықтар құрайды.

Сонымен бірге фольклорда отбасылық құндылықтарға, адамдар арасындағы қарым-қатынастарға және қоғамдағы өзара көмектесуге ерекше назар аударылады. Отбасы қоғамның іргелі институты ретінде қарастырылып, ата-ананы құрметтеу, балаларды тәрбиелеу, сондай-ақ ерлі-зайыптылар арасындағы сүйіспеншілік пен сенім мәселелері қозғалады. Қоғамдық үйлесім, бірлік пен мейірбандық сияқты қасиеттер халықтық шығармаларда көрініс тауып, адамдарды бір-біріне жәрдемдесуге және қолдау көрсетуге үндейді.

Түйін сөздер: жүріс-тұрыс, этикалық нормалар, фольклор, педагогика, тәрбие, поэтика, мақал-мәтелдер

A.T. Sattarova¹, G.S. Zhumbayeva²

^{1,2}*Osh Technical University named after M.M. Adyshev,*

Osh City, Kyrgyz Republic.

(E-mail: ¹aziza.sattarova.1965@mail.ru, ²guldanaajumabaeva2017@gmail.com)

Ethical Norms of Behavior in Folklore

Abstract. In this article the role of folklore is examined in forming of ethic Codes of conduct, and also an author is marked, that in Russian and kyrgyz societies in forming of moral and mental and ethical and norms has the special place heroic-epic works, as “Manas”. Folklore, as a rich treasury of folk oral tradition, plays a crucial role in shaping ethical norms of behavior in society.

This article examines the role of folklore in shaping ethical norms of behavior. The author also notes that heroic epic works such as «Manas» play a special role in shaping moral and ethical norms in Russian and Kyrgyz societies. Folklore, as a rich treasury of oral folklore, plays a crucial role in shaping ethical norms of behavior in society. Folklore, created over centuries and passed down orally from generation to generation, influences people’s consciousness, shaping their worldview and values. Through legends, fairy tales, proverbs, and bylinas, people preserve their history, culture, and traditions and pass them on to future generations. Folklore always depicts the struggle between good and evil, justice and injustice, extolling high human qualities through the examples of heroes.

Through the behavior and speech of folk tale characters, young listeners and students learn to distinguish between good and evil and make the right decisions. Folklore is based on moral values such as loyalty, patriotism, hard work, generosity, and kindness.

Moreover, folklore places special emphasis on family values, relationships between people, and mutual assistance within society. The family is viewed as a fundamental institution of society, and issues such as respect for parents, raising children, and love and trust between spouses are explored. Qualities such as social harmony, unity, and compassion are reflected in folklore, encouraging people to help and support one another.

Keywords: ethic norms, folklore, pedagogics, education, poetics, proverba.

Авторлор жөнүндө маалымат:

Саттарова А.Т. – педагогика илимдериинин доктору, профессор, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8426-2540>

Жумабаева Г.С. – окутуучу, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4396-922X>

Авторлар туралы маалымат:

Саттарова А.Т. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош қаласы, Қырғыз Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8426-2540>

Жумабаева Г.С. – оқытушы, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялық университети, Ош қаласы, Қырғыз Республикасы. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4396-922X>

Information about author:

Sattarova A.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Osh Technological University named after M.M. Adyshev, Osh, Kyrgyz Republic. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8426-2540>

Zhumbayeva G.S. – Lecturer, Osh Technological University named after M.M. Adyshev, Osh, Kyrgyz Republic. ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4396-922X>

Бул жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

*Тіл мен әдебиетті оқыту әдістемесі / Methods of teaching language and literature /
Методика преподавания языка и литературы*

ҒТАР 14.01.07

Ғылыми мақала

Ж.Т. Дәулетбекова¹, Қ.М. Рай²*Қазақстан-Британ техникалық университеті**Алматы қ., Қазақстан**(E-mail: ¹zh.dauletbekova@mail.ru, ²kairatrai@mail.ru)*

**«Тірі білім» ілімі: Абай және Ақымет Байтұрсынұлы
тұжырымдарының әлем ойшылдары қағидаларымен
сабақтастығы**

Аңдатпа. Бұл мақалада Абай мен Ахмет Байтұрсынұлының «тірі білім» іліміне қатысты ой-тұжырымдары талданып, олардың әлемдік философиялық дәстүрдегі білім табиғаты жөніндегі тұжырымдамалармен астасу арналары анықталады. Зерттеуде «тірі білім» феноменінің адам тәжірибесіне, рухани толысуға және тұлғалық кемелденуге негізделген көне іргелі теориялармен сабақтастығы кешенді түрде қарастырылады. Мақалада Абайдың рухани-интеллектуалдық жетілуді білімнің басты мақсаты ретінде қарастыруы мен Байтұрсынұлының білімді ұлттық сананы қалыптастырушы әлеуметтік-моральдық күш ретінде пайымдауы салыстырмалы талдау негізінде ашылады. Авторлар олардың көзқарастарынан универалистік философиялық принциптер мен мәдени-өркениеттік үндестіктерді айқындап, «тірі білімнің» мәнін кең контексте түсіндіреді. Сонымен бірге, Абай мен Байтұрсынұлы идеяларының заманауи білім беру жүйесіндегі тұлғалық даму, құндылыққа бағдарланған оқыту және сыни-шығармашылық танымды дамыту сияқты өзекті мәселелерді шешудегі әлеуеті негізделеді. Зерттеу нәтижелері «тірі білім» концепциясының қазіргі педагогикалық дискурс үшін де өзектілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: тірі білім, іргелі ғылым, заманауи білім беру, дүниетаным

DOI: <https://doi.org/10.71078/986gh958>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 10.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Кіріспе

«Тірі білім» ұғымын гносеологиялық тұрғыдан талдау тұлғаның танымдық ізденістерімен ішкі сабақтастықта қарастыруды талап етеді. Сол кезде білім мен шындықтың қатынасын, оның тұлға мәдениетін қалыптастырудағы орнын, даму шарттарын, ақиқат өлшемін және сонымен қатар, шынайы білім алудың заңдылықтары мен әдіс-тәсілдерін өзара бірлікте тану мүмкіндігі артады. Сондықтан әлемдік ғылымдағы тірі білім категориясының даму тарихын, оның қалыптасу жүйесін ұлттық топырағымыздағы ұлы тұлғалардың адам жасампаздығына қатысты тұжырымдармен өзара сабақтастықта зерделеу қажет.

Ақымет Байтұрсынұлының еңбегінде алғаш рет кездескен «Тірі білім» ілімінің мән-мағынасына бойлау Абайдың философиялық қағидаларындағы Адам жаратылысының құпия сырлары мен таным үдерісінің арасындағы тығыз сабақтастықтың жолын түйсінуге бастайды. Өйткені А.Байтұрсынұлы негіздеген ілімінің бастау бұлағы Ұлы Хакімнің «Ғалам – Ғылым – Адам» ұштағанына қатысты байламдарымен сабақтасып

отырады. Ой жіберіп қарасақ, Ғалым мен Хакімнің ойларындағы ортақ арналардың болуы кездейсоқ емес. Екі тұлға да жас ұрпақтың қамын жеп, оған дұрыс бағдар беруді көксейді. Бірі адамның қалыптасуын жалпыадамзаттық дейгейде зерделесе, екіншісі оны ұлттық білім берудің көкейкесті мәселелерімен бірлікте қарастырады. Сондықтан да «тірі білімді» ғылым нысанына айналдыра алған Ақымет Байтұрсынұлы болды. Ал, Абай еңбектерінде осы ғылымға өзек болатын іргелі ой-тұжырымдар молынан кездесуі зағды құбылыс деп санаймыз.

А.Байтұрсынұлының бұл мәселеге түгелдей ден қойып зерттеу мүмкіндігі аз болғанмен, қай нәрсенің де ішкі иірімдеріне жылдам ене алатын байырқалы қабілеті мен таным қасиетінің, ой өзегін бірден көре алатын аңғарымпаздығы мен алғырлығының, өз пікір-пайымын соншалықты парасаттылықпен түйіндеп жеткізе білу шеберлігінің нәтижесінде жаңа ілімге негіз болатын аса маңызды тұғырлы идея тұжырымдалғанын айту парыз. Ғалым адамзаттың өмірге келгендегі бүкіл миссиясын жинақтап, ол өмір сүретін ортаның талабын «тірлік шарасы» деп атаған да, сол тірлік шарасына мән дарытатын, адамның жасампаздық қасиетінің бастау көзі саналатын тірі білімді «мәніс білім» және «әдіс білім» деп екіге жіктеген [Байтұрсынұлы, 2003:16]. Әдеттегідей, әр термині өзі білдіретін ұғыммен қабысып кететіні сияқты, бұл терминдер де адамның дамып, жетілу үдерісіндегі екі өзекті негіздің бірлігін дәл ашқан: дүниені тану мен танығанын өз тіршілігінің қажетіне жұмсау әрекетінің түпкі мақсаты мен сипатын дәл анықтаған.

Ақымет Байтұрсынұлының «Тірі білім» ілімі әр адам өзін қоршаған дүниенің мәнісін білсе, онымен қалай үндесімде жұмыс жасаудың әдісін де біледі деген тұжырымға негізделген. Бұдан шығатын түйін: егер бала жасынан дүниенің мәнісін білуге талаптанса, оған шын қызықса, онда ол ғылымға қарай қадам басады деген сөз. Олай болса, оқу мекемесінде берілетін білімнің қызметі – ғылымға апаратын таным баспалдақтарын дұрыс қалау. Бұл тұста назар аударатын мәселе – бұл жердегі «ғылым» құпиясын тереңге бүккен, кез келген адам бойлай алмайтын әлдебір жұмбақ дүние емес. Ғылым – Адам мен Әлемнің байланысын тану жолы, әркімнің өз «МЕН»-ін табу мүмкіндігі. Ол туралы Абай былай дейді: «Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп...» (Абай, 2024: 131). Ал, Ақыметтің жастарды өмірге баули оқыту керек деген ұстанымын жүзеге асырудың тетігі ретінде ұсынып отырған «Мәніс білімі» осы көзбен көрген, ақылмен білген нәрсенің түпкі мәніне бойлауға үйрету қажеттігін меңзеп тұр. Ғұлама «Мәнісін білмеген әдісін де білмейді» деген аталы сөздің төркініндегі ойды «аршып», оны ғылымиландырған. Өзі айтқандай, таным негізін, өмір түйінін халықтың өз тәжірибесімен жинаған «білім сабасынан» тауып, оған «жаңа өмір» сыйлаған. Сонымен қатар, осы ғылыми байламы арқылы ғылымның адамнан тыс немесе қол жетпейтін дүние емес екенін ұғындыра алған. «Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды», - дейді Абай. Әйтсе де, жаратылыстан берілген таным мүмкіндіктерін пайдалана білген жан өзін қоршаған әлемге сезім көзімен қараса, Ғаламның «сырын» тани бастайды. Сол «сырдың» кілті – ғылым. Ғылым – ақылмен біліп, көзбен көргенінің түбіне бойлай қарау, сезіну, түйсіну жолымен бойға даритын, санасын өсіретін, өміртанымын өзгертетін, сөйтіп, АДАМ екенін сезіндіретін «тірі білім көзі». Бұл жердегі қос алыптың ғылым мен тірі білімге байланысты жасаған тұжырымдары толық үндесіп жатыр.

Нәтижелер мен талқылау

Абай көксеген, А.Байтұрсынұлы негіздеген тірі білім – әмбебап, көпқырлы құбылыс. Әлемдік педагогика ғылымында «тірі білім» фонеменіне қатысты ой-пікірлерді саралай келгенде, ол тек бірнәрсе туралы білімнен ғана емес, бірнәрсені білуден құралатыны

айқындалды. Бұл деңгейдегі білімге құпиялылық, жұмбақтық, терең сырлы болу тән. Сондықтан бұл мәселені зерттеуші ғалымдардың төмендегі тұжырымдары «тірі білімнің» қабаттарын, табиғатын, оны құрайтын біртұтас аспектілерді тануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар Абай мен Ақымет Байтұрсынұлы қағидаларына арқау болып тұрған іргелі байламдардың мәнін түсінуге жол ашады. Оларды тұжырымдай айтқанда, тірі білім:

1) «әртүрлі білімдердің өзара бірлікте гүлденуі» - дейді Г.Шпет (Шпет, 2005: 81). Ол жеке бір пәндік білімнен құралмайды. Ондай білімде интеграцияланған ұғымдар басымдыққа ие болады. Мысалы, жер-су атауларына қатысты тақырыпта ұсынылған білімнен оқушы қазақ тіліндегі топонимдердің тарихының, оған қатысты аңыз-әңгімелердің, сол жер-судың өзіне тән табиғи ерекшеліктердің, халықтың этнолингвистикалық пайым қабілетінің, ат қоюдағы тапқырлығының тоғысында қазақтың атамекенге деген махаббатын сезініп қабылдаған кезде ол үшін берілген ақпараттар тірі білімге айналады;

2) «жасырын/имплицитті/ білім» (М. Полани) (Полани, 2015: 211). Яғни білімге тұғыр болатын білім (білімнің формалары, дүниетаным, дүниенің концептуалды емес бейнелері, бейсаналық жалпылаулар мен қорытындылар, есте сақтау-әдет, «жанның жадысы», операциялық және объективті мағыналар, шығу тегі белгісіз күнделікті ұғымдар және т.б.). Расында, «тірі білім» астарлы мәнге ие болуымен ерекшеленеді. Бұл тұста Абайдың «дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын тану» талабымен үндестік бой көтереді. Мысалы, тілді оқыту үдерісінде тілдік ұғымдарды ақпарат түрінде меңгерту бар да, берілетін білімнің мәні мен маңызын ашып, қажетіне көз жеткізіп игерту бар. Мәні мен маңызын түсінген кезде ғана бала оны мүлде басқа «қырынан» көреді, өзіндік көзқарасы қалыптаса бастайды. Әр бөлшекке үңіліп, түсініп қараған бала үлкен Жаратылыстың «сырын» тануға қарай қадам басады. Ендігі жерде тіл пәні ол үшін жекелеген ережелердің жиынтығы емесін түсінеді. Осы «сыр» өзі күнделікті қолданып жүрген Тілдің адам баласының Тұлға болып қалыптасуындағы ең құнды дүние екенін түйсінуге әкелетін лингвистикалық дүниетанымның бастау көзіне айналады;

3) «білім туралы білім» деді М.Лютер (Лютер, 2021: 47). Тірі білімнің бұл аспектісінде білімнің өзара қиюласқан/шағылысқан түрлері алға шығарылады. Бұл орайда пәнаралық байланысқа құрылған ой-танымдардың белсенділігі артады. Мысалы, қазақ тіліндегі «түбір» терминінің мағынасын ажырата алу үшін бала биология пәніндегі түбір туралы; ал «буын» терминінің мағынасын толық түйсінуге үшін анатомиядағы буын туралы білімнен хабардар болуы шарт;

4) «білетін білім» (И. Г. Фихте) (Фихте, 1993: 69). «Білген адам білімді өмір бойы іздейді» (Ахмед Иүгінеки) (Иүгінеки, 2006: 11). Бұл – оқушының бойына рухани жағынан өзінің өскеніне, ішкі әлемінің жетілгеніне берік сенім қалыптастыратын, оны ары қарай жетелеп, жағымды эмоция сыйлайтын білім. Мысалы, тілдегі терминдердің мағынасын талдап, түсіну арқылы оқушының тілдік бірліктердің атқаратын қызметін немесе оның лингвистикалық табиғатын тану қабілеті ширайды. Осылайша, бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік деңгейге» жетеді (Абай). Бұл қабілеттің дамуы оның дүниетанымын кеңейтумен қатар, ішкі әлеміндегі өзіне деген сенімділігін арттырады, «жаңа білімге» ұмтылдырады;

5) білмейтінің туралы білім: «Мен ештеңе білмейтінімді ғана білемін» (Сократ) (Сократ, 2023: 13). Тірі білімнің адамға берер ең үлкен сабағы – Ғаламның шексіздігін сезіндіру. Адам ғылымға ден қойып, өзін қоршаған дүниені бар ықылас-ынтасымен, күш-жігерімен тану деңгейіне көтерілген кезде, ғаламның әрбір бөлшегінің (біздің жағдайымызда ол – тіл әлемі) өлшеусіз кеңдігін, тереңдігін, биіктігін түйсінеді. «Біз Алла тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім ақыл ерістіре алмады. Алла тағала - өлшеусіз, біздің ақылымыз - өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды. Ғалам – өлшеусіз,

адамның ақылы өлшеулі» (Абай) болғандықтан, оны толық тану мүмкін еместігін мойындайды. Сол шексіздігімен оның адамзат баласын өзіне тартып отыратын қасиетін түсінеді. Ғасырлар бойы адамзат баласының дүние сырын тануға деген құштарлығының мәнін, оның шақырушы күшінің сырын ұғынады;

6) білмейтінін білу – «білімге құштарлықтың қайнары, даналықтың бастауы» (Я.Коменский) (Коменский, 2020: 423). Өзінің білмейтінін мойындаған, сол арқылы білуге ұмтылған адам үшін әр алға басқан қадам, әр тапқан жаңалық оның қызығушылығын үздіксіз дамытып отырады. Тынымсыз ізденіс, тиянақты ойлау оның санасын өсіріп, интеллектуалдық тұрғыдан өсуіне алғышарт қалыптастырады, алға ұмтылдырады. Ал, «өзінің білмейтінін білмеу» керісінше, немқұрайдылықтың, ақылсыздықтың, менмендіктің құрбанына айналдырады (Я. Коменский);

7) құпиялылық, «қойнауына жұмбақ бүту» – тірі білімнің ерекше қыры (К. Пигров) (Пигров, 2002: 33). Ғалымның пайымдауынша, «құпиялық – кейбір білімді білмеу туралы білім, дәлірек айтсақ, жұмбақтық – кейбір білімді білмеудің эмоционалды тәжірибесі». Яғни «тірі білім» – жаратылыстың жұмбағы мен құпиялылығын сезінуге бастайтын жол. Жоғарыда айтылғандай, ғалам – шексіз құбылыс. Бірақ адам оның кейбір қырларын тани алады, бірақ осы таным тереңдеген сайын бұл мәселеде әлі де «сырын бүккен» элементтердің шексіздігін де сезіне түседі. Дүниенің сырын ашуға бірде теориялық ойлау мүмкіндік берсе, кейде эмпирикалық әдістер көмек беруі мүмкін. Болжамдар расталмаған жағдайда да ол адамға жағымды эмоция тудырып, жақсы әсерге бөлейді. Өйткені ашылмаған құпияның барын сезінудің өзі жаңа білімге апаратын баспалдақтың алғашқы басқышы болып саналады.

«Тірі білім» Өмірдің өзі секілді көпқырлы. Ғалымдар осы қырларын былайша саралап көрсетеді:

- «білімді өмірдің өз «бейнесінде» немесе соған барынша жақындастырып құрылымдайды: эко-қарым-қатынасты Шығармашылық өмір мен Адам мәдениетінің (өркениетінің емес) сабақтастығында құруға негіз болады;

- жеке тұлғалардың пәндік білімге бағыныштылығын азайта отырып, олардың ішкі шығармашылық байланысына мән бергізеді: Жасампаз Адамның өз өмірін еркін әрі пайдалы қарым-қатынасқа бағыттап ұйымдастыруына өзек болады;

- кез келген құбылысты Өмір, Жасампаз Адам контекстінде қарастыруға себепкер болады;

- формальды логика – диалектика – гносеология байланысын Шығармашылықпен алмастырады;

- теорияның түпкі мәнін өзгертеді: философияны – экософияға, мәдениеттануды – әр тарапты қатынастарды үйлестіретін мәдени-шығармашылыққа айналдырады;

- бүкіл «ғылым-білім» жүйесіндегі басты назарды барлық субъектілердің шығармашылық әлеуетін үздіксіз арттыруға аударады.

Тірі білімнің мәні Адамның мәдени шығармашылық әлемін ғылыми тұрғыдан қол жеткізілген деңгейден де тереңірек, іргелі мазмұнмен толтыруынан көрінеді» (Шилин, 2022: 95).

Тірі білімнің түпкі қызметі – адамның Жаратылыстан берілген жасампаздық қасиетін жандандыруға жол ашу. Оны орындаушылықтан, бейғамдықтан, немқұрайдылықтан, жалқаулықтан, бойкүйездіктен арылту. Әр нәрсенің мәнісін түсіне бастаған кезде адамның алдынан шығатын бір үлкен сұрақ бар. Ол – «Мен кімін?» сұрағы. Бұл сұрақтың жауабын бір сөзбен немесе бір сөйлеммен беру мүмкін емес. Сондықтан ол тірі білімнің бір деңгейіне жеткен кезде қойылады да, сол адамның ары қарай шексіз құпия әлемнің жұмбақтарын шешуге басатын қадамына сәуле түсіреді.

Адам жасампаздығының белгісі – Шығармашылық мәдениетті игеруі! Тірі білімнің де түпкі мақсаты мен нәтижесі – тұлғаның шығармашылық әлеуетін көтеру. Сондықтан

тірі білім бар жерде адамның ойлау белсенділігі артады, креативтілігі ұшталады, өмір сүруге, дүниені тануға құштарлығы күшейеді. Білген сайын білмейтінін сезініп, өршелене алға ұмтылады.

Шығармашылық деңгейге көтерілген Адам баласы өзін тануға, ғаламды тануға, Жаратушыны тануға бет бұрады. Осы бет бұру оның танымындағы Бетбұрысқа себеп болады. Өйткені ол өзіне де, өзін қоршаған әлемге де көкірек көзімен қарайды. Сондағы көретіні:

біріншіден, Адам – Табиғаттың жаратылысы. Оның өмірге келуінің өзі – құпияға толы, тағдыры да ешкім болжай алмайтындай жұмбақ. Оның өмірі сонысымен қымбат, сонысымен құнды, сонысымен қызық. Адам жаратылысы мен болмысының, тіпті өзін-өзі толық тани алмайтындай деңгейде күрделі болуында пенденің санасы жетпейтіндей терең «сыр» бар. Осыны сезінудің өзі сол адамды тірі білімге бастайды;

екіншіден, адам тұтынушы ретінде – формальді әмбебап, биологиялық тұрғыдан – өтпелі. Сондықтан адамдар өзіне бұйыратын ғұмырдың шектеулі екенін, өзінің мәңгілік емес, бұл Өмірге қонақ екенін біле тұра, сол санаулы уақытта бойында бар әмбебап қабілет-қарымын сарқа жұмсауға мүдделі болады. Осы жанталас қанағатсыздықпен астарласады. Адамның тануға деген ұмтылысы, тоқтаусыз алға жетелейтін жағымды мағынадағы «қанағатсыздығы» – оны үздіксіз ізденіске жетелеп отыратын басты тегершікке айналады. Адамға тән осы қанағатсыздық рухани дүниелерге қатысты алғанда өте үлкен мәнге ие. Бұл тегершік адамның өз бойындағы қабілеттерді ұштап, өзінің жаңа қырларын ашуға, Өмірге келгендегі миссиясын түсініп, адамгершіліктің, имандылықтың, білімпаздықтың үлгісін танытуға жеткізеді. Ал, материалдық заттарға қатысы тұрғысынан алғанда, ол түбінде өзі тойса да, көзі тоймайтын қомағайлыққа, сараңдыққа, қулыққа, арамдыққа апарып соқтырады. Ең ғажабы сол: осы екі жолдың қайсысын таңдауды Табиғат Адамның дәрегейіне қалдырған. Осы таңдаудың баяндылығы Өмір таразысында Тірі білімнің қаншалықты салмаққа ие боларына тікелей байланысты; үшіншіден, Адам – өз болашағына өзі жауапты тіршілік Иесі, сондықтан өзінің Өмірінен бастап қоршаған ортасын, айналасын өзгертуге қабілетті, Жасампаз. Сондықтан адам меңгерген тірі білімнің таусылмайтын энергетикасы – оның арман қанатын талмайтындай тегеурінді етеді; тірі білімнің өздігінен көбейетін, өсетін, дамитын, өзгеріп отыратын, жаратылысы біртұтастықтан тұратын, үнемі қозғалысқа итермелеп отыратын қасиеттері адамның бойына қуат, ойына шуақ шашып отырады. Бұл жасампаз жандардың әр ісіне ізгілік дарытады, артына өшпейтін із қалдыртады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, анық болып тұрған жайт: тірі білім тұрғысынан қарағанда, білмейтініңді білу жай білімнен гөрі көп нәрсені қамтиды. Бұл – білімге деген қатынас, білімнің бар-жоғын сезіну, мойындау. Мәселе тек оны шешуде емес, мойындап, санаға енгізе алуда. Бұл, анығын айтқанда, бүтін білімнің доминанттары, басымдықтары. «Тірі білімді» философиялық тұрғыдан қарағанда «қайта жанданатын идея» деп санауға болады. Бұрын да солай болған, қазіргі білім жүйесінде де ол өзінің қажеттігі мен маңыздылығын «сезіндіріп отыр». Сондықтан ұлтымыздың ұлық ойшылдары Абай мен Ақымет Байтұрсынұлының білім, ғылым, тұлға дамуына қатысты тұжырымдарының әлем ойшылдарының пікірлерімен тоғысындағы үйлесімділікті білім кеңістігіндегі заманауи трендтермен бірлікте танудың, оны жүзеге асырудың өзектілігі де дау тудырмайды.

Әдебиеттер тізімі

Байтұрсынұлы, А. (2013). *Алты томдық шығармалар жинағы: Мақалалар, хаттар, А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар*. Елшежіре.

- Абай. (2024). *Қарасөздер*. Атамұра.
- Шпет, Г. Г. (2005). *Мысль и слово. Избранные труды* (Т. Г. Щедрина, ред.). РОССПЭН.
- Полани, М. (2015). *Личностное знание* (М. Б. Гнедовский, Н. М. Смирнова, & Б. А. Старостин, ауд.). Прогресс.
- Лютер, М. (2021). *Избранные произведения*. Издательство Андреев и согласие.
- Фихте, И. Г. (1993). *Сочинения в двух томах. Т. 1. Основа общего наукоучения*. Мифрил.
- Иүгінеки, А. (2006). *Ақиқат сыйы. Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы (10-т.,)*. Фолиант.
- Сократ. (2023). *Я ничего не знаю* (А. Марков, құр., алғ. және коммент.; В. Карпов, С. Соболевский & М. Соловьев, ауд.). АСТ.
- Коменский, Я. А. (2020). *Ұлы дидактика*. Мектеп.
- Пигров, К. С. (2002). Образование как космическое событие. *Symposium: Философия образования (23-ші шығарылым)*. Санкт-Петербургское философское общество.
- Шилин, К. И., & Ларина, А. П. (2022). *Живое знание. Часть I: Живая психология Востока*.

References

- Baitursynuly, A. (2013). *Collected works in six volumes: Articles, letters, documents and materials about A. Baitursynuly*. Elshezhire. [in Kazakh]
- Abai. (2024). *The Book of Words*. Atamura. [in Kazakh]
- Shpet, G. G. (2005). *Thought and word: Selected works* (T. G. Shchedrina, Ed.). ROSSPEN. [in Russian]
- Polanyi, M. (2015). *Personal knowledge* (M. B. Gnedovsky, N. M. Smirnova, & B. A. Starostin, Trans.). Progress. [in Russian]
- Luther, M. (2021). *Selected works*. Andreev & Soglasie Publishing House. [in Russian]
- Fichte, J. G. (1993). *Works in two volumes. Volume 1: Foundations of the entire science of knowledge*. Mifril. [in Russian]
- Iugineki, A. (2006). The Gift of Truth. In *History – the treasury of human intellect* (Vol. 10). Foliant. [in Kazakh]
- Socrates. (2023). *I know nothing* (A. Markov, Comp., Preface & Commentary; V. Karpov, S. Sobolevsky, & M. Solovyev, Trans.). AST. [in Russian]
- Komensky, J. A. (2020). *The Great Didactic*. Mektep. [in Kazakh]
- Pigrov, K. S. (2002). Education as a cosmic event. In *Symposium: Philosophy of Education* (Issue 23, pp. 27–35). St. Petersburg Philosophical Society. [in Russian]
- Shilin, K. I., & Larina, A. P. (2022). *Living knowledge. Part I: Living psychology of the East*. [in Russian]

Zh.T. Dauletbekova¹, K.M. Ray²

Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: ¹zh.dauletbekova@mail.ru, ²kairatrai@mail.ru)

Doctrine of ‘Living Knowledge’: The Alignment of Абай and Aqymet Baitursynuly’s Concepts with the Principles of Global Philosophers

Abstract. This article examines the conceptual views of Abai and Akhmet Baitursynuly related to the doctrine of “living knowledge” and identifies their intersections with global philosophical traditions concerning the nature of knowledge. The study provides a comprehensive analysis of the phenomenon of “living knowledge” in connection with ancient foundational theories grounded in human experience, spiritual growth, and personal development. A comparative discussion is offered on Abai’s interpretation of intellectual and

spiritual maturity as the central purpose of learning and Baitursynuly's understanding of knowledge as a socio-moral force shaping national consciousness. The authors reveal universal philosophical principles and civilizational parallels embedded in their ideas, thereby expanding the broader conceptualization of "living knowledge." Furthermore, the article substantiates the relevance of Abai's and Baitursynuly's perspectives for contemporary education, particularly in addressing issues of personal development, value-oriented instruction, and the cultivation of critical and creative thinking. The findings demonstrate that the concept of "living knowledge" retains significant relevance for modern pedagogical discourse.

Keywords: living knowledge, fundamental science, modern education, worldview.

Ж.Т. Даулетбекова¹, К.М. Рай²

Казахстанско-Британский технический университет, г. Алматы, Казахстан.

(E-mail: ¹zh.dauletbekova@mail.ru, ²kairatrai@mail.ru)

Учение о «живом знании»: соответствие концепций Абая и А.Байтурсынулы принципам мировых мыслителей

Аннотация. В данной статье анализируются концептуальные положения Абая и Ахмета Байтурсынулы, связанные с учением «живого знания», и определяется их сопряженность с мировыми философскими представлениями о природе знания. В исследовании комплексно рассматривается феномен «живого знания» в контексте древних фундаментальных теорий, основанных на человеческом опыте, духовном становлении и личностном совершенствовании. Проводится сопоставительный анализ взглядов Абая, рассматривавшего духовно-интеллектуальное развитие как главную цель познания, и Байтурсынулы, трактовавшего знание как социально-нравственную силу, формирующую национальное сознание. Авторы выявляют универсальные философские принципы и цивилизационные переключки, прослеживающиеся в их идеях, тем самым расширяя понимание сущности «живого знания». Кроме того, обосновывается значимость концепций Абая и Байтурсынулы для современной образовательной системы, особенно в решении вопросов личностного развития, ценностно-ориентированного обучения и формирования критико-творческого мышления. Результаты исследования подтверждают актуальность концепта «живого знания» для современного педагогического дискурса.

Ключевые слова: живое знание, фундаментальная наука, современное образование, мировоззрение.

Авторлар туралы мәлімет:

Даулетбекова Ж.Т. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1862-6680>

Рай Қ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1573-064X>

Information about author:

Dauletbekova Zh.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1862-6680>

Ray K.M. – Candidate of Philology, Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1573-064X>

Сведения об авторе:

Даулетбекова Ж.Т. – доктор педагогических наук, профессор Казахстанско-Британский технический университет, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1862-6680>

Рай К.М. – кандидат филологических наук, Казахстанско-Британский технический университет, г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1573-064X>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

ҒТАР 14.07.01

Илимий макала

Н.Т. Коргонбекова¹, Н.Б. Апазбекова²*М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университети,**Ош шаары, Кыргыз Республикасы.**(E-mail: ¹korgonbekovanazira@gmail.com, ²apazbekova970@gmail.com)***Ааламдашуу шартында элдик рухий-дөөлөттөрдүн орду**

Аннотация. Макалада кыргыз элинин арасынан чыккан даанышман, билимдүү, олуя, инсандардын тарбия тажырыйбаларынын таасирдүүлүгү жөнүндө каралат. Алар тарабынан айтылган божомолдордун иш жүзүндө далилденген далилдери бүгүнкү күнгө чейин жетип, адам баласына чанда гана берилүүчү көрөгөч-көсөмдүгү, акылмандыгы, кыраакылык таланты менен өзгөчөлөнгөн инсандарыбыз бар болуп, сөздөрүнүн таасирдүүлүгү менен жаш муундарды тарбиялап келишкендигине анализ берилди. ХХI кылымдагы ааламдашуу процессинин ылдамдыгы коомдогу жашоо-тиричиликтин бардык тармактарына таасирин тийгизип, инсандардын мамилелешүүсүн түп тамырынан өзгөрттү. Ар бир элдин элдик рухий дөөлөттөрүнө болгон мамилелерди кайрадан карап чыгууга түрткү болду. Бүгүнкү күндө педагогика илиминин өбөлгөлөрүн калк даанышмандарынын, олуялардын айткан сөздөрүнөн, ойлогон ойлорунан издөөбүз абзел. Себеби эл арасынан чыккан көрөгөч инсандардын турмуштук тажырыйбалары, одоно көрүнүштөрдү түзөө үчүн болгон иш-аракеттери, олуялыгы, акылмандыгы, кеменгердиги нускалуу, мазмундуу сөздөр аркылуу келечек муундарынын тарбиясына оң таасирин тийгизип, улам өсүп келе жаткан жаш жеткинчектерди тарбиялап, азыркы мезгилде да актуалдуулугу сакталып келе жаткандыгы ошол даанышман, олуялардын кыргыз турмушунда алган тарыхый орду бар экенинен кабар берип турат. Ошондой эле, калк арасындагы даанышман, акылдуу, сөзгө чечен инсандардын омоктуу ойлорун, көз карашын, жетишкендиктерин, тарбия тажырыйбаларын, жаш муундарды тарбиялоодогу ролун, ордун ачып берүү учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: даанышман, билимдүү, олуя, тарбия, тажырыйба, божомол, иш жүзүндө, көрөгөч-көсөм, эбегейсиз, жат көрүнүштөр

DOI: <https://doi.org/10.71078/kv06ce82>

Кабыл алынган: 8.11.2025; Макулдалган: 5.12.2025; Онлайн жеткиликтүү: 25.12.2025.

Киришүү

ХХI кылымдагы ааламдашуу процессинин ылдамдыгы коомдогу жашоо-тиричиликтин бардык тармактарына таасирин тийгизип, инсандардын мамилелешүүсүн түп тамырынан өзгөрттү. Ар бир элдин элдик рухий дөөлөттөрүнө болгон мамилелерди кайрадан карап чыгууга түрткү болду. Бүгүнкү күндө педагогика илиминин өбөлгөлөрүн калк даанышмандарынын, олуялардын айткан сөздөрүнөн, ойлогон ойлорунан издөөбүз абзел. Себеби эл арасынан чыккан көрөгөч инсандардын турмуштук тажырыйбалары, одоно көрүнүштөрдү түзөө үчүн болгон иш-аракеттери, олуялыгы, акылмандыгы, кеменгердиги нускалуу, мазмундуу сөздөр аркылуу келечек муундарынын тарбиясына оң таасирин тийгизип, улам өсүп келе жаткан жаш жеткинчектерди тарбиялап, азыркы мезгилде да актуалдуулугу сакталып келе жаткандыгы ошол даанышман, олуялардын кыргыз турмушунда алган тарыхый орду бар экенинен кабар берип турат. Ошондой эле, калк арасындагы даанышман, акылдуу, сөзгө чечен инсандардын омоктуу ойлорун, көз карашын, жетишкендиктерин, тарбия

тажырыйбаларын, жаш муундарды тарбиялоодогу ролун, ордун ачып берүү учурдагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Калк арасынан чыккан даанышман, олуя инсандардын илим, билим, таалим-тарбия тажырыйбаларын системалаштыруу жана жаш муундарды тарбиялоодо колдоно билүү жолдорун карап, аларды педагогикалык тажрыйбада текшерип, натыйжалуулугун аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси – элдик даанышмандардын, олуялардын, акылмандардын айткандырынын жаштарды тарбиялоодогу ордун аныктоо. Кыргызстандык окумуштуулардын педагогика илимине тиешелүү болгон эмгектерин иликтөө жана илимий-теориялык жактан талдоо. Окуу-тарбия процессин өркүндөтүү максатында студент жана окутуучулар арасында алынган жыйынтыктар боюнча талдоо жүргүзүү ишке ашырылды.

Изилдөөнүн методдору

Элдик даанышмандар жөнүндөгү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды, ошондой кеңири колдонулган практикалык жана эксперименталдык методдор жана байкоо методдору колдонулду. Кыргыз элинин ичинен чыккан даанышмандыгы, билимдүүлүгү, олуялыгы, сөз тапкычтыгы менен кулактан кулакка жетип, адам баласына чанда гана берилүүчү өзгөчө сезимталдыгы, көрөгөч көсөмдүгү, кыраакылык таланты менен айырмаланган инсандарыбыздын сөздөрүнүн таасирдүүлүгү менен кыргыздын келечек муундарын тарбиялап келишкендиги белгилүү болду.

Жыйынтыктары жана талкуулоо

Кыргыз педагогика илиминин башаты – элдик таалим-тарбияда экендигин тануу мүмкүн эмес. Анткени ар бир эл өзүнүн тили, дили, үрп-адаты, маданияты, тарыхы, жашоо шарты, өзүнө мүнөздүү болгон жашоо эрежелери менен башка элдерден өзгөчөлөнүп турат. Ата-бабабыз тарыхта аты белгилүү болгон көптөгөн жылдардан ашык убакыттан бери басып өткөн узак жолундагы рухий табылгаларынын, билгендери менен тажрыйбасында топтолгондорунун алгылыктууларын, б орчундууларын дээрлик бүт чогултуп, ыйык тутуп, укумдан-тукумга бөксөртпөй сактап, улам толуктап, байытып келе жаткан улуу эл. Элибиздин табигый билимдүүлүгүнүн далили катары окумуштуу педагог Б.Апышевдин “Ата-бабаларыбыз адеп, акыл, эмгек, экологиялык тарбиялардын илимий негизин таамай туя билишкен, алдын ала миңдеген жылдар кийинкини көрө билген” (Апышев, Бабаев, & Жоробеков, 2002), деген пикирине карганда бир нече кылымдар мурун бабаларыбыз кыялында туйгандардын бардыгы бүгүнкү күндүн реалдуу чындыгы болуп турат. Демек, мындай көз караштардан улам элибиздин жашоосу табият менен жуурулушуп, таанып-билүү тажырыйбаларында чындыкка гана таянып, табигый билимдерге ээ болуп, үйрөнгөн билимдерин терең ой жүгүртө талдап, рухий дөөлөттөрүбүздү улуп келген эл арасындагы даанышман, улуу ойчулдардын элдин нукура таза илимин сактап, үүрчүтүп, үнүктүрүп келгендигин илимден кабары бар эл экендигин белгилебей коюуга мүмкүн эмес.

Элибиздин педагогикалык көз караштары, оозеки чыгармалардагы эл элегинен өткөн нуска сөздөрү, байыртадан бери калктын сүйлөгөн сөздөрүндө жашап, укумдан-тукумга уланып, улам кийинки келечек муундардын таалим-тарбия көйгөйлөрүн чөчүүдө кызмат кылып келет. Ошону менен бирге кыргыз илимий педагогикасынын өзөгү да негизи да, башаты да элдик педагогика экендигин тастыктоо жана тактоо менен, анын прогрессивдүү жактарын бүткүл дүйнөлүк адамзаттын таалим-тарбия багыттарын келечекте туура өнүктүрүү үчүн жумшоо зарыл.

Ата-бабаларыбыз байыртадан эле сөздү муюп угуп, сөзгө конок берип, сөз берметтерин, сөз каймактарын таап сүйлөгөн эл болгон. Элдик оозеки чыгармаларга сүңгүп кирип, терең анализ жүргүзө турган болсок, ата-бабалардын түптүү, нарктуу,

билимдүүлүгүн аныктап турган нуска сөздөр абдан көп экендигине маани беребиз. Элдик макал-лакаптардагы “Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат”, “Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сңди өсөт”, “Энесин көрүп кызын ал”, “Уугум сага айтам – уулум сен ук, керегем сага айтам – келиним сен ук”, “Алма сабагынан алыс түшпөйт” (Жусупов & Кылычев, 1996) деген кыска жана таамай айтылган сөздөр элдик тарбиянын таасирдүүлүгүнөн кабар берет. “Макал менен лакаптардындагы бир күч, дагы бир өзгөчөлүк – айрым бир башка жанрлар сыяктуу жазуу чыккандан кийин оозеки өнүгүшүн токтотуп же басаңдатып койбостон, кайра күчөп, эки тараптан: жазуу жүзүндө да, оозеки түрдө да жашап, гүлдөп, жаңыланып турушунда”, – деп белгилейт Ш.Усупбеков (Усупбеков, 1992). Кыргыз эли уюткулуу эл болгондуктан ден-соолук, ак жоолук, Ата Мекен жана экономикалык көз карандысыздык жөнүндө да өздөрүнүн ой-пикирлерин макал-лакаптар аркылуу элге жеткирип, тарбия жараянында пайдаланып, клечек муундарды тарбиялап келишкен. Макал-лакаптар аркылуу жаштарды маданияттуулукка, үлгүлүү жүрүш-турушка үндөп келишкен.

Элибиз үй оокатын мыкты иштеген үн чыгарып бүлөсүнө катуу айтпаган, күйөөсүнө бир ооз каяша сүйлөбөгөн, келген адамды жакшы кабыл алган, адамга мээримдүү, даторкону кең, адамгерчилиги менен элге жакан аялдарды “ак көрпө жайыл”, “жабылуу кара инген” деген каыл сөздөр менен сыпаттап келген. “Манас” эпосундагы бийик гуманизм, ыймандык сабагы андагы таасын көрсөтүлгөн аялзатынын образы Каныкей аркылуу берилет. Калк арасында айтылган “Эрди эр кылган да – аял, эрди кара жер кылган да – аял”, деген макал үй-бүлөнүн маңызын аял ээлеп тургандыгын айгинелеп турат (Карасаев, 1982). Ар бир үй-бүлө үй-бүлөнүн ынтымагын сактай билсе, демек, мамлекетибиздин өсүп-өнүгүшүнө кошкон кичинекей үлүшү, салымы болот.

Кыргыз педагогикасынын негизин элдик даанышмандардын, элдик олуялардын айткан сөздөрүнөн да изилдеп карасак болот. Даанышман – акылга дыйкан, көптү билген, көптү көргөн, акылман, кеменгер адам. Эзелтен эле кыргыз эли эл ичинен чыккан даанышман адамдарды кастарлап, алардын накыл кептерин көңүлгө тутуп келген. Ал эми калк арасынан чыккан зээндүү, көрөгөч, кыраакы өзгөчө табият тартуулаган касиети менен эл ичинде “олуя” атыккан акылман чыгармачыл адамдардын турмуштук тажырыйбалары, эл арасындагы жат көрүнүштөрдү болтурбоо үчүн жасаган аракеттери, даанышмандыгы, билгичтиги менен тарбиялык мааниси терең сөздөр аркылуу келечек муундарынын туура жолдо өсүшүнө эбегейсиз зор таасирин тийгизген. Даанышмандар айткан сөздөр эл арасында сакталып, элдин элегинен өтүп, алар аркылуу таралып, ошол сөздөр аркылуу балдарды тарбиялап өстүрүп, учурда ал ойлордун сакталып келе жаткандыгы тарбия процессинде орду бар экендигинен кабар берип турат.

Эл арасында акылмандыгы, жорук-жосуну менен жаш муундарга үлгү болуп, азыркыга чейин айтылып келген Алдаяр уулу Мойт аке, Мендекул уулу Карга аке, Доскул уулу Сарта аке, Кадыр аке, Жылкыайдар уулу Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке, Бала Айылчы, Кубат уулу Калыгул, Айтыбар, Алчыке чечендер, Куйручук, Жоошпай Борсол уулу, Көкөтөй Омүрбек уулу, Карачунак Шылдыр уулу, Бекназар Арзымат уулу, Шаршен Термечик уулу ж.б. эл арасында одоно көрүнүштөрдү чеберчилик менен өз учурунда оңдо келгендиги жөнүндөгү пикирин окумуштуу В.И. Мусаева даана көрсөтөт (Мусаева, 2014). Мындай олуя, көрөгөч, даанышман адамдар табигый, тубаса таланты менен төрөлө тургандыгы жөнүндөгү сөздөр эл ичинде айтылып жүргөндүгү жалпыга маалым. Ушундай инсандардын кабыл алуусу таза, акылы тунук, зээндүү, ой жүгүртүүсү эркин, эске тутуусу күчтүү боло тургандыгы белгиленип келет.

Кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын бири Молдо Кылыч “Зар заманда” “Чечен кылды бирөөнү, сүйлөгөнү эп келди, жакшы менен жаманды өзү билип текшерди” деп айткандай, тарыхый маалымат-булактарга жана эл ичиндеги улуу адамдардын калтырып кеткен эскерүүлөрүн карап көрө турган болсок, кыргыз элинин чечендик дарамети

болжол менен 6-8-кылымдагы Орхон-Енисей эстеликтериндеги таштагы жазууларда эң мыкты делген чечендер Кытай, Византия, Тибетке элчиликке баргандары жазылгандыгы менен башталгандыгы жөнүндө сөз болот. Андан кийин 9-10-кылымдагы Манастын доорундагы Ажыбай, Байжигит чечендер тарабынан улантылып, кийин Атилла хандын тушундагы төлгөчү Кара Төлөк чечен, Жаныбек хандын тушундагы Жээренче чечен, Акыл Карачач, Асан Кайгы, Алдар Көсөө, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Санчы сынчылар, манасчылар, эл ырчылары, акындар тарабынан улантылган. Ал эми Алдаяр уулу Мойт аке, Мендекул уулу Карга аке, Доскулу уулу Сарт аке, Жылкыайдар уулу Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке, Бала Айылчы, Кубат уулу Калыгул, Алчыке, Айтыбар, Көкөтөй, Куйручук сыяктуу жана башка чечендер тарабынан калыптанып келген десек чындыктуу болгудай.

Кыргыз элинин чечендик кебинин пайда болуу, өнүгүү тарыхын төмөнкүдөй төрт баскычта кароо максатка ылайыктуу:

1-баскыч: V-VII кылымдардагы Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулар;

2-баскыч: IX-X кылымдагы Манастын доорундагы Ажыбай, Байжигит ж.б. чечендик кеби;

3-баскыч: XIV-XV кылымдагы Жаныбек хандын доорундагы Жээренче, Алдар Көсөө, Акылкарачач, Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Санчы Сынчылардын чечендик кеби;

4-баскыч: XVIII-XX кылымдан башына чейинки манасчылар, эл ырчылары, эл акындары ошондой эле, Алдаяр уулу Мойт аке, Мендекул уулу Карга аке, Доскулу уулу Сарт аке, Жылкыайдар уулу Тилекмат аке, Садыр аке, Кыдыр аке, Бала Айылчы, Кубат уулу Калыгул, Айтыбар, Алчыке чечендер, Куйручук, Жоошбай Борсол уулу, Көкөтөй Өмүрбек уулу, Карачунак Шылдыр уулу, Бекназар Арзымат уулу, Шаршен Термечик уулу ж.б. чечендик кеби. Албетте, мындай баскычтуу кароо толук эмес. Тарыхый-хронологиялык жактан алып карай турган болсок, XI- XIII кылымдардагы жана XVI-XVII кылымдардагы чечендик өнөрдүн тагдыры ачык көрсөтүлбөй калгандай.

Элибиз жашаган оош-кыйыш замандарда даанышман чечендер “Адам көңүлүнөн азат, тилинен жазат”, “Адам тилинен табат”, “Адамды шорго салган да, өлтүргөн да тил” “Айтсаң-тилиң күйөт, айтпасаң-дилиң күйөт”, “Алсыздын тили алты кулач”, “Ачуу тил-жыландын заары, таттуу тил- жүрөккө дары”, “Ачуу тил таттуу турмушту бузат” деп, чукугандай сөз таап, сырдуу сөздүрдү таап, сөзмөр, сөзгө уста келишип, сезимталдык, тапкычтык, кеменгердик менен жооп берип, элдин кызыкчылыгын жогору коюп, достугун чыңдап, аларга жол таап, көптөгөн кыйынчылыктан, алаамат-кыргыздардан сактап калышкан. Ошол себептен байыртадан бери эл мыктылары, даанышмандары, олуялары эл ортосундагы элчиликти, хандын акылман-кеңешчиси кызматын өтөп келишкен. Даанышман чечендер эл арасында документсиз эле “даанышман”, “олуя” атка конуп, алардын сүйлөгөн сөздөрү накыл сөз, макал-лакап, учкул сөз катары таралып кеткен. Ал эми өз убагында сүйлөнбөй, унутулуп калгандары канча, албетте, белгисиз. Даанышмандардын сөзү өзгөчө манасчылардын, ошондой эле, ырчылардын, кумдай куюлткан, таруудай чачкан төкмөлөрдүн айтыштарында да колдонулуп, алар куюлуштуруп сөз таап, кебин маанилүү, ирээти менен, таасирдүү айрым мезгилдерде боор эзген күлкүлүү сөздөрдү айтып, сөзгө жыгышкан. Даанышман боло турган адамга адамга тубаса талант керек. Ошону менен бирге ал акылдуу, зээндүү, көсөм, сезимтал, эрктүү, эс тутуму күчтүү болушу да керек.

Көрөгөч, даанышман, олуялар табигый тубаса таланты менен төрөлө тургандыгы жөнүндөгү маалыматтар эл арасында айтылып келгендиги маалым. Бул адамдардын кабыл алуусу, акылы өзгөчө тунук, зирек, көрөгөч, сезим-туюму эркин, эске тутуу жөндөмдүүлүгү күчтүү болгондугун айтып келишет. Мына ушундай сөзгө чечен инсандар тарабынан айтылган уюткулуу, таасирдүү сөздөрдү эл муюп утуп, маани берип, таалим-тажырыйбалар жайылып, калыптанган.

Ошондой эле, кыргыз элинин тарыхында чечен, олуя, даанышман Жээренче чечен, Санчы Сынчы, VI-VIII кылымдарда Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулар, андан бери карай эл арасында аңыз сөздөргө айланган Жээренче чечен, Токтогул ырчы, Асан кайгы Акыл Карачач, Алдар Көсөө, Толубай сынчы, манасчылар, төкмө акындар тарабынан да тарбия сабактары жаштарга жеткирилип өнүгүп келгендиги белгилүү.

Философиялык билиминин тереңдиги, кара кылды как жарган даанышмандыгы, олуялыгы боюнча Санчы Сынчы жөнүндө да эл арасында аңыз кептер айтылып келет. Өз аты- Сансыз болгон экен. Өмүр баяны, туулган жери жөнүндө так маалымат жок. Эл оозундагы уламыштарга караганда Санчы Сынчы солто уруусунан чыгып, XVI кылымдын аягы XVII кылымдын башында жашаган. Бул чындыкка жакын маалымат. Санчы Сынчы көргөнүн тартынбай бетке айткан, айтканы айткангай болгон абдан кыраакы, баамчыл киши болгон. Бирок анын айткандары толук сакталып калган эмес. 1683-жылдары Кудаярхан өкүмү менен кыстап, “мени сынагын ” дегенде, анда Санчы Сынчы мындай деген экен:

Сен бир кара жолтой хандырсың.

Ушул сенин тушуңда журт бузулат.

Калың кара журтка артыкча кесириң тийет.

Элдин туурдугу сыйрылат.

Өзүң ач кайкалаң, куу белде өлөсүң ” – деген экен. Ушудан кийин бир аз жыл өткөндөн соң калмактардын чабуулу башталып, Кудаяр хан тактан түшүп, байлыгы жоголуп, өзү тентип өлгөндүгү жөнүндө эл ичинде айтылып калган экен.

Кыргыздардын тарыхында элге даанышман болуп атыккан инсандар жашап өтүшкөн. Алардын жашоо-турмуш жөнүндөгү тарбия тажырыйбалары, алгылыктуу максатты көздөгөн олуялык сөздөрү калк арасында аңыз болуп айтылып, бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп, жаштардын ак менен караны, жаман менен жакшыны айырмалоодо билгичтик менен таанытып үйрөтүүчүлүк алгылыктуу каралууда.

Уламыштарга жана аңыз сөздөргө караганда, Жээренче чечен Казак хандыгынын экинчи башкаруучусу Жанибек хандын тушунда жашаган экен. Ал эми Жанибек хандын тегерегиндегилер тууралуу тарыхый документтерде бул ысымдагы адам тууралуу маалымат жок. Жээренче чеченге байланышкан уламыштар, аңгемелер кыргыз фольклорунда 15-16- кылымдарга таандык. Эл ичиндеги кээ бир аңыз сөздөргө караганда Жээренче чечен даанышман увазир жана Жанибек хандын досу болуп, мамлекетти башкарууга да көмөктөшкөн, деп да айтылат. Бирок, башка учурларда Жээренче, тескерисинче, айлакер мүнөзүн көрсөтүп, өзүнүн тунук акылы, даанышмандыгы менен адилетсиз башкаруучуну жеңип, хандын душманы катары чыгат (Асанов, 2011). Карапайым элдин ак көңүл, адилет кеңешчиси Жээренче чечен болгондугу жөнүндө жомокко айланып, калк арасына тараган. Акыл жагынан андан кем калбаган Жээренче менен Карачач аттуу кыздын баш кошуп, экинчи аялы болгон сыяктуу окуясы коомчулукка кеңири белгилүү. Уламыштарга караганда Жээренчинин биринчи аялы Каракөз да акылман зиректиги менен айырмаланган.

Жээренче башка түрк тилдүү элдердин фольклорунда да эскерилет. Мисалы, каракалпактарда да Жээренче чечен, түркмөндөрдө Ийкренче, башкырларда – Эрэнсе сесен. Ал эми кээ бир булактарда Жээренче казактын эмес, 14-кылымда жашаган Алтын Ордонун ханы Жаныбектин шериги болгон деп айтылат. Алдар Көсөөнүн чечендик кебин «сөзгө чебер, зөөкүрлүгү жок, колу кармаак, (Мусаева, 2013) оозу шок, жүрүп кетсе жеткирбеген күлүктүгү бар, айтыша келсе сөздө жеңдирбеген жүлүктүгү бар, жандан тартынбаган тыңдыгы бар, көз буучудай алдаган шумдугу бар, сөзү жумшак, тили ширин», аты Чагатай экендигин Тоголок Молдо жазып кеткен (Мусаева, 2013). Демек, кыргыз элинин өнөрү, акылмандыгы, кудурети, маданияты – сөзүндө. Ар бир сөздүн тарыхы, ар бир сөздүн анты менен наалаты, ар бир сөздүн табышмагы менен мистикалык

сырлары жана ар бир сөздүн адептик, ыймандык нарк-насили болот. Учурунда 1856-жылы академик В.В.Радлов эл аралап “Кыргыздар ушунчалык кыйын эл экен сүйлөгөн сөздөрү куюлуштурулган ыр саптарын түзөт экен” десе, кыргыз-орус сөздүгөн түзгөн К.К.Юдахин “Кыргыз тилин изилдеп” бүт дүйнөм арбалып, чыга албай калдым, өзүнчө сырдуу касиети бар экен” деп айтканы бекеринен эместир. Эл ичиндеги сөздүн маани маңызын, тереңдигин жүрөккө жеткире алган инсандардын ой-пикирлеринин эл оозунда айтылып келиши бүгүнкү жаштарды тарбиялоодо негиз боло тургандыгын баса белгилеп коюу абзел. Сөз адамдын сүйлөгөн сөзүнөн, аң-сезиминен, туюмунан өзгөчө кабар бергендиктен эл ичинде “ар бир инсан сүйлөгөн сөзүнөн таанылат, тилинен жазаланат, кебинен сыңдалат” деген даанышман кеп биздин мезгилге чейин жашап келип олтурат. Эл арасында сөз чеберлери тарабынан айтылган даана сөздөр негизинен оозеки айтылгандыктан, айрым даанышмандардын айткандары толук түрдө эмес кээ бирлери гана ооздон-оозго, муундан-муунга сөз берметтери, накыл кеп катары сакталып, өтүп келген.

Корутунду

Демек, кыргыз элинин ичинен чыккан даанышмандыгы, билимдүүлүгү, олуялыгы, сөз тапкычтыгы менен кулактан кулакка жетип, адам баласына чанда гана берилүүчү өзгөчө сезимталдыгы, көрөгөч көсөмдүгү, кыраакылык таланты менен айырмаланган инсандарыбыз болуп, сөздөрүнүн таасирдүүлүгү менен кыргыздын келечек муундарын тарбиялап келишкендиги белгилүү болду. Кыргыз педагогикасынын тамыры да, башаты да эл арасындагы билим, таалим-тарбия тажырыйбалары болуп келгендиги такталып, даанышмандардын улам кийинки муундардын жүрүм-турумуна таасир этүүчү сөздөрүнүн ушул мезгилдерге чейин сакталып келишинин өзү, жаштарды тарбиялоодо өбөлгө болуп берээринин далили.

Пайдаланылган адабияттар

- Апышев, Б., Бабаев, Д., & Жоробеков, Т. (2002). *Педагогика: Окуу китеби*. Бишкек.
- Асанов, Ү. (Баш. ред.). (2011). Жээренче чечен. *Кыргызстан улуттук энциклопедиясы* (Т. 3). Бишкек. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
- Жусупов, К., & Кылычев, Э. (Түз.). (1996). *Аялзатка таазим*. Бишкек.
- Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе. Кыргызстан.
- Мусаева, В.И. (2013). Чечендиккептин өзгөчөлүктөрү жана аны окуп-тарбиялоочулук мааниси. *КУУнун Жарчысы*, 264. Бишкек.
- Мусаева, В.И. (2014). *Кыргыз тилин окутууда чечендик кепке үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери (5–11-кл.)* [Дисс. докт. пед. илимдери]. Бишкек.
- Усупбеков, Ш. (Түз.). (1992). *Кыргыз макал-лакаптары*. Фрунзе. Кыргызстан.

References

- Abyshev, B., Babaev, D., & Zhorobekov, T. (2002). *Pedagogy: Textbook*. Bishkek. [in Kyrgyz]
- Asanov, Ü. (Chief Ed.). (2011). Zhërenche Rhetoric. *Kyrgyz National Encyclopedia* (Vol. 3). Bishkek. State Language and Encyclopedia Center. [in Kyrgyz]
- Jusupov, K., & Kylychev, E. (Eds.). (1996). *Tribute to Woman*. Bishkek. [in Kyrgyz]
- Karasaev, Kh. (1982). *Wise Sayings: Stories from the Treasury of Language*. Frunze. Kyrgyzstan. [in Kyrgyz]
- Musaeva, V. I. (2013). Peculiarities of Rhetoric and Its Educational Significance. *Bulletin of Kyrgyz National University*, 264. Bishkek. [in Kyrgyz]

Musaeva, V. I. (2014). *Scientific and Methodological Foundations for Teaching Rhetoric in Kyrgyz Language (Grades 5–11)* [Doctoral dissertation, Pedagogical Sciences]. Bishkek. [in Kyrgyz]

Usupbekov, Sh. (Ed.). (1992). *Kyrgyz Proverbs and Nicknames*. Frunze. Kyrgyzstan. [in Kyrgyz]

Н.Т. Коргонбекова¹, Н.Б. Апазбекова²

М.М. Адышев атындағы Ош технологиялық университеті,

Ош қаласы, Қырғыз Республикасы

(E-mail: ¹korgonbekovanazira@gmail.com, ²apazbekova970@gmail.com)

Жаһандану жағдайында халықтың рухани қазыналарының орны

Аңдатпа. Мақалада қырғыз халқы арасынан шыққан дана, білімді және олуя тұлғалардың тәрбиелік тәжірибесі зерттеледі. Бұл тұлғалардың пайымдары мен ойлары өмірде дәлелденген, қазіргі күнге дейін жеткен және жастарды тәрбиелеуде маңызды үлес қосқан. Олар адамға сирек берілетін көрегендік, ақыл-парасат және қырақылық қасиеттерімен ерекшеленген. Дана тұлғалардың сөздері тек тәрбиелік мақсатта қолданылған жоқ, сонымен қатар қоғамдағы рухани құндылықтарды сақтап, дәстүрлі білім мен өмірлік тәжірибені ұрпаққа жеткізуге қызмет етті. ХХІ ғасырдағы жаһандану үдерісі қоғамның барлық саласына әсер етіп, адамдар арасындағы қарым-қатынасты түбегейлі өзгертті. Бұл процесс халықтың рухани қазынасына деген қатынасты қайта қарауға, олардың тәрбиелік тәжірибесін заманауи педагогикалық ғылым тұрғысынан зерттеуге қажеттілік туғызды. Халық даналарының ой-пікірлері, көрегендігі, өмірлік тәжірибесі және тәрбиелік тәсілдері жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, олардың сөздері мен әрекеттері қазіргі заман педагогикасы үшін өзекті болып, жас жеткіншектердің рухани және адамгершілік дамуына оң әсерін тигізеді. Мақалада халық даналарының тәжірибесін зерттеу арқылы қазіргі білім беру жүйесіне енгізуге болатын әдістемелік ұсыныстар қарастырылады.

Түйін сөздер: данышпан, білімді, дана, тәрбие, тәжірибе, пайым, өмірде, көреген-көсем, ерекше, жат көріністер.

N.T. Korgonbekova¹, N.B. Apazbekova²

Osh Technological University named after M.M. Adyshev, Osh, Kyrgyz Republic.

(E-mail: ¹korgonbekovanazira@gmail.com, ²apazbekova970@gmail.com)

The Role of Spiritual States in the Context of Globalization

Abstract. This article examines the impact of the educating experience of wise, educated, and holy individuals among the Kyrgyz people. An analysis of their predictions, supported by factual evidence that has survived to this day, is presented, demonstrating the rare gift of foresight, wisdom, and insight possessed by these outstanding individuals. Through the power of their words, they continued to educate the younger generation. The rapid pace of globalization in the 21st century has affected all aspects of society and fundamentally changed the ways people interact. This has prompted us to rethink the relationship of each nation to its own spiritual heritage. Today, we must seek the foundations of pedagogical science in the words and thoughts of our sages and saints. Through the life experience, actions, piety and wisdom of the seers who emerged from the masses, it was possible to correct the harsh phenomena through meaningful and significant words, to exert a positive influence on the education of the future youth and the younger generation, as well as through the wise, intelligent and eloquent thoughts of people. Revealing their views, achievements, educational experiences, and their

role and place in educating the younger generation is one of the pressing issues of our time. In a world of rapid change, the values of our ancestors serve as a moral anchor, preventing young people from losing themselves and providing support and confidence in their roots. Only in this way can we preserve our unique identity while confidently moving forward.

Key words: wise, educated, saintly, upbringing, experienced, predictive, practicing, far-sighted, negative situations.

Авторлор жөнүндө маалымат:

Коргонбекова Н.Т. – улук окутуучу, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы.

Апазбекова Н.Б. – окутуучу, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы.

Авторлар туралы маалымат:

Коргонбекова Н.Т. – аға оқытушы, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош қаласы, Қырғыз Республикасы.

Апазбекова Н.Б. – оқытушы, М.М. Адышев атындагы Ош технологиялык университети, Ош қаласы, Қырғыз Республикасы.

Information about author:

Korgonbekova N.T. – Senior Lecturer, Osh Technological University named after M.M. Adyshev, Osh, Kyrgyz Republic.

Apazbekova N.B. – Lecturer, Osh Technological University named after M.M. Adyshev, Osh, Kyrgyz Republic.

Бул жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Қ. Әбдезұлы*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан***«Мен не болсам, болайын саған садақа...»**

Аңдатпа. Мақалада Алаш қозғалысының көрнекті өкілдері, қазақ әдебиетінің ұлы тұлғалары Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы және Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығына арналған маңызды ойлар мен тұжырымдар ұсынылған. Мағжан Жұмабаевтың өлеңдері арқылы Алаш идеологиясының негіздері мен ақынның ұлт болашағына деген сенімін, сондай-ақ оның шығармашылық мұрасының рухани құндылығын көрсеткен. Әуезовтің Алаш арыстарына деген ықыласымен байланысты, ол Міржақып Дулатұлы мен Жүсіпбек Аймауытұлының шығармашылығын жоғары бағалағанын атап өту маңызды. Мақалада Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңі мен «Бақытсыз Жамал» романының қазақ әдебиетіне қосқан зор үлесі мен оның прозасындағы ұлттық мәселелерге арналып жазылған тақырыптар терең талданып, Алаш әдебиетінің дамуына қосқан үлесі көрсетілген. Мақалада сондай-ақ Міржақып Дулатұлының әдеби мұрасының қазіргі заманғы зерттеушілер мен әдебиетшілер тарапынан бағалануы, сондай-ақ қазақ әйелінің тағдырына арналған шығармаларының маңыздылығы сөз болады.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, Мағжан Жұмабаев, Ұлт болашағы, «Оян, қазақ!», «Бақытсыз Жамал»

DOI: <https://doi.org/10.71078/dwv2tm93>

Түсті: 30.10.2025; Мақұлданды: 14.12.2025; Онлайн қолжетімді: 25.12.2025.

Алаш қозғалысы – қазақ халқының тарихында ұлт-азаттық идеясының негізін қалаған аса маңызды тарихи оқиға. Бұл қозғалыстың көрнекті тұлғаларының шығармашылығы ұлттық тәуелсіздік пен рухани жаңғырудың жаршысы болды. Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлы тұлғалар қазақ әдебиетінде жаңа кезеңнің бастаушысы ретінде танылды. Олардың шығармалары ұлттың болашағына деген сенім, ұлттық бірлікті сақтау, білім мен мәдениетті көтеру мақсатында жазылған туындылар болып табылады. Осы мақалада Алаш арыстарының әдеби мұрасына арналған маңызды мәселелерді талдай отырып, олардың қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қосқан үлесін қарастырамыз.

Сөзімді Алаш ұранды әдебиеттің құзар шыңында, биік бастауында тұрған, қазақтың біртуар перзенті, жалынды ақыны Мағжанның мына өлеңінен бастағым келеді. Мағжан ақын:

*Өткен күн таң-тамаша ертегі зой,
Ерлері ертегінің өрт еді зой.
Айрылып от екпінді ерлерінен,
Алаштың жанында ауыр дерт еді зой.*

*Сонау дерт түгелімен ауып маған,
Дарига, жүрегімді өртеді зой... – деп, өзінің ақындық мұратын біржолата ұлт, ел тағдырына арнағанын айтады.*

Алаш арыстарын жоқтап, жүрегі өртеніп, жаны күйген, жан-дүниесін кек пен ыза кернеп тұрса да, бірақ елінің ертеңіне сенген, болашаққа деген үмітін үзбеген, сол

үшін жалынды жырларын жазып, әдебиет, руханият тарихында есімі алтын әріппен жазылған есіл ақын сол XX-ғасырдың басталар тұсында осынау оттай бір шумақ өлеңін бізге аманаттаған екен...

Ал, ұлы суреткер, ғұлама ғалым Мұхтар Әуезов жиырма бес жасында, яғни 1923 жылы, 4-ші ақпан күні «Ақ жол» газетінің бетінде: «Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ тәуір күндерінің бірі деп саналады. Сол оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі болған Ахаң, Ахмет Байтұрсынұлы...» – деп жазыпты.

Алаш арыстарының соңғы сарқытындай болған, өзі де өмір бойында қудалаудан, өсек, жаладан, көпе-көрнеу қиянаттан көз ашпаған, 1930-32 жылдары жазықсыз сотталып, түрме азабын көрген, «Абай жолы» романы үшін бас сауғалап, елден қашуға мәжбүр болған, бір сөзбен айтқанда Алаш үшін, ұлт мүддесі үшін, барлық азапқа шыдаған, тағдыры арпалыспен, тайталаспен өткен қаламгердің Алаш арыстарына деген ықылас, пейілі, құрметі айрықша болды.

Тура осындай құрметті, қымбат, құнарлы ой-пікірлерін тағы да бір шоғыр Алаш арыстарына арнады. Солардың ішінде, өзінің суреткерлік, қаламгерлік жолында ерекше қадірлеген, қастер тұтқан, ұстазым деп білген екі тұлғаны бүгін бөліп айтар едім... Бірі – Міржақып Дулатұлы, екіншісі – Жүсіпбек Аймауытұлы.

Шын мәнінде, Ахмет Байтұрсынұлы – Алаштың рухани көсемі болды. Міржақып Дулатұлы – Алаштың бас идеологы болды. Себебі, ұлт пен Міржақып егіз ұғым. Жазықсыз сотталып, айдалып, сонау жер шетіндегі Карелияның Сосновец стансасында мерт болған боздақтың асыл мұрасы ешқашан ұмытылмайды.

Ажырамас қос тұлға. Ақаң мен Жақаң... Торғай топырағынан түлеп ұшып, Алаш қозғалысының бастауында тұрған қос ғұлама. Біртуар Алаш көсемдері. Ешнәрсе көлегейлей алмайтын, мәңгілік ел жүрегінде қалған, қасық қаны қалғанша ұлт мүддесі жолында күресіп өткен қос қайраткер...

Оның атақты «Оян, қазақ!» – атты отты өлеңі күллі Алаш қозғалысының басты идеясының алтын өзегі, алтын арқауы болды десек артық айтпаймыз. Ұлттық мұратқа жетудің бірден-бір жолы, ұлт мүддесіне қызмет етудің бірден-бір жолы – ұлтты ояту, ұлтты серпілту, дүр сілкінту, ұлттың намысын қайрап, ұлт-азаттық күрес жолына түсірудің жалғыз жолы – ұлтты ояту болғанын күллі Алаш зиялылары терең түсінді.

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,

Пайдалаң шаруаңа жараса, Алаш!», – деп жырлаған Міржақып қазақ жұртының сүйікті ақынына айналды.

Бірақ, патшалық Ресейдің зәресін қашырып, берекесін ұшырған, халықты азаттыққа үндеген осынау ұран жырды, үндеу жырды бірінші болып Міржақып жазды, жариялады... «Мен не болсам, болайын саған садақа, Сүйікті жұртым, қақпанға түсіп алданба!» – деп жырлаған ақиық ақын, ары қарай «Алаш» деп ұран естілсе, Кім бұрылмас қанына» – деп тағы жалғастырады. Осының алдында ғана, 1907 жылы, Петербургте жалғыз ғана нөмірі шыққан «Серке» газетінде «Жастарға» деген өлеңі де жарыққа шығып еді.

Оның тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан «Оян, қазақ!» деген атпен басылып шықты. Жаңа ғана оқу, білімнің қадірін түсініп, алға, жарыққа ұмтыла бастаған қазақ қоғамына бұл жинақ көктемгі тұнық самалдай, нұрлы жаңбырдай игілігі мен жаңалығын қатар әкелгендей әсер етті.

Алыс ауылдарға жетіп, қолдан-қолға, ауыздан-ауызға тарап, жыл құсындай жаңалық алып келген осынау кітап Міржақып Дулатұлының есімін дүр еткізіп, оның атақ, даңқы қазақ еліне түгел жайылды. Жас ұстаз, тергеу органдарының бақылауына

ілігеді, ақыры, туған елінен кетуге мәжбүр болып, Омбы жаққа, Қызылжар жаққа бас сауғалап паналайды. Артынша кітабы «Оян, қазақ!» кәмпескеленеді.

Міржақып Дулатұлы Алаш ұранды әдебиеттің екі жанрында қатар, яғни поэзия мен проза жанрында көш бастаушылардың алдыңғы легінде тұрады. Айталық, «Айқап» журналының беттерінде жарық көрген алғашқы, тырнақалды көркем әңгімелерінен бастап, әйгілі «Бақытсыз Жамал» романына дейін үлкен қаламгерлік жолдан өтті. Ал «Бақытсыз Жамал» романын XX ғасырдағы қазақ прозасының шымылдығын ашқан, қазақтың тұңғыш романы деп жүрміз.

Романдар көшін бұрын Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» романы бастады деп жүріп едік, енді Міржақып Дулатұлының қайта ақталуына байланысты және жаңа әдеби, тарихи зерттеулердің нәтижесінде Міржақыптың «Бақытсыз Жамалы» қазақтың тұңғыш романы болды деген әділетті, тарихи тұжырым жасалды.

Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романы 1917 жылға дейін екі рет басылым көрді. 1910 және 1914 жылдар. Ғасыр басы, ұлы төңкерістің қарсаңы...

Міржақып Дулатұлы өзінің 1916 жылы жарық көрген «Екі қыздың мұңы», «Қымбат тай» – деп аталатын прозалық әңгімелерінен бастап, барлық прозалық шығармаларында қазақ қызының, қазақ әйелінің тағдырын өз туындыларына арқау етті.

Міржақып Дулатұлының осынау прозалық туындылары кейінірек дүниеге келген Жүсіпбек Аймауытовтың, Мұхтар Әуезовтің, Бейімбет Майлиннің, Ғабит Мүсіреповтің ана, қазақ анасы тақырыбындағы ірі, сүбелі туындыларына жол ашты. Мысалы, Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек», «Қартқожа» романдары мен «Күнікейдің жазығы» повесіне, Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесі мен «Күлпәш» әңгімесі бастаған қазақ әйелдері туралы әңгімелер цикліне, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы мен «Қорғансыздың күні» атты әңгімесі бастаған әңгімелер цикліне (ішінде атақты «Қаракөз», «Еңлік – Кебек», «Қаралы сұлу» шығармаларын қосқанда) және Ғабит Мүсіреповтің атақты, ана тақырыбына арналған классикалық әңгімелері мен «Ұлпан» романына, «Кездеспей кеткен бір бейне» повесіне ұласқан Аймауытовтың туындылары үлкен мектеп болды. Шеберліктің, суреткерліктің баға жетпес мектебі болды.

Өз естеліктерінде Мұхтар Әуезов те, Ғабит Мүсірепов те «алдымызда Жүсіпбек Аймауытов пен Міржақып Дулатұлының үлкен суреткерлік мектебі болмағанда» біз «Абай жолын», Мүсірепов «Ұлпан», «Кездеспей кеткен бір бейне» романдарын жаза алмас едік» – деген.

Түйіп айтқанда, Міржақып Дулатұлы да, Жүсіпбек Аймауытұлы да Алаш ұранды қазақ әдебиетінің бастау бұлағында, көш басында тұрды, қазақ прозасының, яғни әлемдік деңгейге көтерілген қазақ әдебиетінің алғашқы үлгілері, алғашқы қарлығаштары саналатын көркем туындыларды туғызған әдебиет алыптарының алдыңғы легіндегі тұлғаларымыз. Алаш арыстары. Алаштың ай қанатты арғымақтары.

Тақырыпқа қайта оралсақ, әсіресе, Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романының біз үшін, ұлттық әдебиетіміз үшін тарихи орны өте биік.

Алдымен, бұл туынды жанр жаңалығы болды. Эпикалық прозаның еңбір сүйекті, сүбелі бағыты роман жанры десек, сол толыққанды роман жанрының барлық көркемдік шарттарын сақтап, көркем поэтиканың әлем әдебиетіндегі бар озық үлгілеріне жақын келген, қазақ топырағында тұңғыш рет жарыққа шыққан көп қатпарлы, бірнеше қабаттан тұратын, бірнеше сюжеттік желілерді бір арнада тоғыстырып, тұтастырып бір тақырып пен бір идеяның аясында суреттей алған, сәтті жазылған құнарлы дүние ретінде әдебиет тарихына енді.

*Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғың өзегімді өртеген.
Тырып етпейсің бас көтеріп көрпеден,
Еңсең неге түсті мұнша елім-ай?*

*Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харап боп,*

Қарағым, енді жату жарамас-ты – деп шырылдаған, тар қапастан шығудың жолын іздеген, қайтсем қайран халқымның санасын оятып, көзін ашсам, озық елдердің қатарына қоссам деп қам жеген қаламгердің, қайраткердің қазақ қызының тағдырын жазу арқылы, роман жанрында, ел өмірінің еңбір алмағайып тұсын, өлара кезеңін бар бояуымен, бар шындығымен ашып тастағысы келеді.

Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы әлеуметтік өмір сахнасына шыққан кезеңде орыс империясының, патша үкіметінің қазақ елін отарлау саясаты әбден күшіне кіріп, шарықтау шыңына жеткен тұс болатын.

Мал баққан елді шұрайлы жерлерінен айырып, алым-салықты көбейтіп, орыс мұжықтарын қалаған жерлеріне орналастырып, қала салдыртып, қазақтың мойнына нағыз құлдық қамыты кигізілген күндер келгенде әрине Алаш арыстары бұл біржолата келген тажалға қарсы күресудің жалғыз жолы білім, өнер, мәдениет және қаламгерлік екенін терең түсінді.

Сондықтан Ахмет, Міржақыптардың ағартушылық қызметінде халықты жалпы оқу, білімге шақырған, үгіттеген іс, әрекеттерімен қатар қалам жұмысына жегіліп жақсы шығарма жазу, оқулық, оқу құралдарын дайындау миссиясы да бірінші қатарға шықты.

Ахмет көбінесе оқулық, оқу құралын, зерттеу еңбектер жазуға біржолата ден қойса, Міржақып әңгіме, өлең, публицистика, роман жанрындағы дүниелерді көбірек жазып, осы бағытта мол мұра қалдырды. Соның бірі, тағы қайталап айтамыз, руханиятқа сусап отырған қазақтың қалың оқырманына жаңа роман ұсынды.

Құрман ауылындағы Сәрсенбай деген кісінің Жамал атты қызының ата-баба дәстүрі деген сылтаумен қалың малға сатылып, зорлықпен некесі қиылған, сүйген жігітіне қосыла алмай зар жылаған, өмірінің соңында қайғылы қазаға ұшыраған қазақ қызының тағдырын автор замана мәселесі етіп көтеріп, көркем шығарманың тұтас сюжетіне, көркемдік арқауына айналдырды.

Міржақып Дулатұлы шығармашылығын тереңдеп зерттеген бір шоғыр әдебиетші, тарихшыларды атап айту парыз. Олар: Әлихан Бөкейхан, Сәбит Мұқанов, Ғаббас Тоғжанов, Рымғали Нұрғали, Тұрсынбек Кәкішұлы, Марат Әбсемет, Мәмбет Қойгелді, Гүлнәр Міржақыпқызы Дулатова, Жұмағали Ысмағұлов, Кеңес Нұрпейісов, Бақытжан Майтанов, Айгүл Ісімақова, Ғарифолла Әнес, Зейнол Бисенғали, Бейбіт Қойшыбаев, Дихан Қамзабекұлы және тағы басқалар.

Алаш арыстарының шығармашылығы қазақ әдебиетінің алтын қорына еніп, ұлттың рухани байлығын арттыруға үлкен ықпал етті. Мағжан Жұмабаевтың, Міржақып Дулатұлы мен Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары тек әдебиетке ғана емес, ұлттың тарихи санасына да зор әсерін тигізді. Олардың туындылары ұлттық бірлікті, мәдениетті, тәуелсіздік үшін күресті насихаттап, бүгінгі ұрпаққа аманат болып қалды. Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңі мен «Бақытсыз Жамал» романы қазақ қоғамының өзекті мәселелерін көтеріп, ұлттық әдебиетіміздің алға басуына жол ашты. Осылайша, Алаш идеологиясы мен әдеби мұрасы қазіргі қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушы болып табылады.

K. Abdezuly

*Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

**«Whatever I am, I will be to you...»
(«Men ne bolsam, bolatyn saған sadaqa...»)**

Abstract. This article is dedicated to the reflections on the creative works of prominent figures of the Alash movement – Magzhan Zhumabayev, Mirzhakyp Dulatuly, and Ahmet Baitursynuly, who played a significant role in the development of Kazakh literature and the formation of the idea of national independence. Through Magzhan Zhumabayev's poetry, the foundations of Alash ideology and the poet's faith in the future of the nation are revealed, as well as the spiritual value of his creative legacy. The article deeply analyzes Mirzhakyp Dulatuly's poem «*Oyan, Kazakh!*» and his novel «*Baqytsyz Zhamal*» and their contributions to Kazakh literature, focusing on national issues in his prose. It also discusses the evaluation of Mirzhakyp Dulatuly's literary heritage by modern researchers and literary figures, as well as the significance of his works dedicated to the fate of Kazakh women.

Keywords: Alash movement, Magzhan Zhumabayev, future of the nation, «*Oyan, Kazakh!*», «*Baqytsyz Zhamal*»

К. Абдезулы

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

«Men ne bolsam, bolatyn saған sadaqa...»

Аннотация. В статье представлены важные размышления и выводы, посвященные творчеству видных представителей алашского движения, великих деятелей казахской литературы Магжана Жумабаева, Миржакипа Дулатулы и Ахмета Байтурсынулы. Через стихи Магжана Жумабаева демонстрируются основы алашской идеологии и вера поэта в будущее нации, а также духовная ценность его творческого наследия. Важно отметить, что Ауэзов, в связи со своей страстью к алашским львам, высоко ценил творчество Миржакипа Дулатулы и Жусупбека Аймауытулы. В статье глубоко анализируется большой вклад стихотворения Миржакипа Дулатулы «*Оян, қазақ!*» и романа «*Бақытсыз Жамал*» в казахскую литературу, а также темы национальных проблем в его прозе и его вклад в развитие алашской литературы. В статье также обсуждается оценка литературного наследия Миржакипа Дулатулы современными исследователями и литературными деятелями, а также значение его произведений, посвященных судьбе казахских женщин.

Ключевые слова: движение Алаш, Магжан Жумабаев, будущее нации, «*Оян, қазақ!*», «*Бақытсыз Жамал*»

Автор туралы мәлімет:

Әбдезұлы Қ. – филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

Информация об авторе:

Абдезулы К. – доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Abdezuly K. – Doctor of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License

Авторларға арналған ақпарат

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Корреспонденция авторы журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

- Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігінің «Құтты білік» журналының редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) ТЕК журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System).

- Қаріп кеглі – 12 (аңдатпа, түйін сөздер, әдебиет – 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.

- Суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы). Суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

- Мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, аңдатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы және 7 000 сөзден аспауы тиіс.

- Авторлар МІНДЕТТІ түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала/қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс.

- Мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер, ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді.

Мақаланың құрылымы (мақаланы рәсімдеу үшін ҮЛПІ-ні қолданыңыз):

Алғашқы беті:

- Алғашқы жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайларда ЭОЖ), туралау – сол жағы бойынша, қаріп – жартылай қалың (қараңыз <http://grnti.ru>).

- Мақала тақырыбы мәтіннің мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырман назарын аударуы керек. Тақырып қысқа, мазмұнды болуы керек және жаргон, қысқартулар болмауы керек, көлемі 5-7 сөзден тұрады (кейбір жағдайларда 12 сөзге дейін). Мақала тақырыбы қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай) қою, кіші әріптермен, жолдың ортасында беріледі.

- Мақала автор(лар)ының – аты-жөні, тегі, жұмыс орны көрсетіледі (Ескертпе: ЖОО-ның толық атауы көрсетіледі), мемлекет, қала атауы ретін сақтай беріледі.

- Егер бірнеше автор бір университеттен болса, нөмірлеу керек емес, әртүрлі университеттен болған жағдайда ғана нөмірлеу қажет болады.

- Қала, мемлекет – қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде (қажетіне қарай); электрондық пошта жазылады. Авторлар туралы ақпарат әдеттегі кіші қаріппен, жолдың ортасына туралау арқылы беріледі.

- Төменде ортасына ORCID, ID сілтемесі көрсетіледі. (Тіркелу үшін нұсқаулық – тіркелген файлдарда <https://orcid.org/>);

- Аңдатпа көлемі қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде кемінде 160 сөз, 300 сөзден аспайтын, 10 кегльмен болуы тиіс.

- Аңдатпа құрылымы мына тармақтарды қамтиды:

- o Кіріспе.

- o Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары.

- o Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызының қысқаша сипаттамасы.

- o Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.

- о Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары.
- о Жүргізілген зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі болса).

- о Жұмыс қорытындысының практикалық мәні.

- Түйін сөздер / сөз тіркестер – саны 5-6, қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілдерінде.

Келесі бет:

- Кіріспеде тақырып таңдау, мәселенің өзектілігі, зерттеу мақсаты негізделеді. Алдыңғы ғылыми еңбектердің тәжірибесін сипаттау арқылы, ғылыми шешімін таппаған мәселенің болуы туралы жазылады (зерттеулердің болмауы, жаңа нысанның пайда болуы және т.б.). Тақырыптың өзектілігі осы нысанның зерттелуіне нақты мән берумен, тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен; нысанды, пәнді, мақсаттарды, міндеттерді, әдіс-тәсілдерді, ғылыми болжамды көрсетумен анықталады.

- Зерттеудің мақсаты зерттеу тақырыбы аясында, автор таңдаған бағытпен сәйкес нақты жазылады.

- «Зерттеу әдістемесі» бөлімі материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ пайдаланылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы тиіс.

- о Зерттеу деректерінің сипаттамасы оның сапалық және сандық жағынан көрсетілуін қамтиды. Деректердің сипаттамасы – тұжырымдар мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын анықтайтын факторлардың бірі.

- о Бұл бөлімде мәселенің зерттелу дәрежесі сипатталады, бұрын жарияланған, белгіленген рәсімдерді қайталамай толық ақпарат беріледі; деректер мен әдістерді пайдалану кезінде жаңалық енгізе отырып, материалдарды сипаттау, жаңаша зерделеу жазылады.

- о Ғылыми әдістеме мыналарды қамтиды:

- зерттелетін мәселе;

- көтеріліп отырған болжам (тезис);

- зерттеу кезеңдері;

- зерттеу әдістері;

- зерттеу қорытындылары.

- «Тақырыптың зерттелу дәрежесі» бөлімінде отандық және шетелдік авторлардың іргелі және жаңа жұмыстары, оларды авторлардың ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ автор өз жұмысында зерттеудегі олқылықтарды көрсете отырып, толықтырудың жолдарын қамтуға тиіс. Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуына ЖОЛ БЕРІЛМЕЙДІ.

- «Нәтижелер мен талқылау» бөлімі сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауға және талқылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі, онда зерттеу жұмысының нәтижелері талданып, сәйкес нәтижелері алдыңғы жұмыстармен, оның қорытындыларымен салыстыра қарастырылады.

- Қорытынды, тұжырымдар – осы кезеңдегі жұмыс нәтижелерін қорыту; автор тұжырымының анықтығы, нақтылығы және алынған ғылыми нәтижелерді ескере отырып, өзіндік қорытынды жасауы. Қорытынды жалпылама болмауы керек, оларды белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін қорытындылау үшін, ұсыныстарды немесе одан әрі жұмыс істеу мүмкіндіктерін сипаттай отырып қолдануға болады.

- о Қорытындыда мынадай тармақтар болуы тиіс: зерттеудің мақсаттары мен әдістері қандай болды; зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары; зерттеудің келешегі және әзірлеуді енгізу, қолдану мүмкіндіктері.

- Пайдаланған әдебиеттер тізімінде кемінде 15 зерттеу атауы болуы тиіс; оның 30-50% – ағылшын тіліндегі көздерден болғаны жөн. Әдебиеттер тізімінде кириллицада ұсынылған жұмыстар болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі – түпнұсқада, екіншісі – романизацияланған алфавитпен (транслитерация).

- МЕМСТ1-2003 сәйкес қазақ және орыс тілдеріндегі әдебиеттер тізімін рәсімдеу

«Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелеріне» (БЖФСБК тізімдемесіне енетін жарияланымдарға талаптар) сәйкес жүзеге асады.

о Романдалған әдебиеттер тізімін рәсімдеу мынадай болуы керек: автор(лар) (транслитерация - <http://www.translit.ru>) → (жақшадағы жыл) → транслитерацияланған нұсқадағы мақала атауы [мақала тақырыбын ағылшын тіліне төрт бұрышты жақшаға аудару], орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе ағылшын атауы - бар болса), ағылшын тілінде басылған шығыс деректері.

Мысалы: Baitursynov A. (2003). Adebiet tanytkysh [Literary critic]. Research and poems. Almaty: Atamura. – 208 p. (In Kazakh)

- Әдебиеттер тізімі әліпби тәртібімен, ТЕК мәтінде келтірілген жұмыстарға сәйкес ұсынылады.

- Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт болғандықтан, әдебиеттердің, сондай-ақ ағылшын (басқа шет) тіліндегі дереккөздердің романдалған тізімін рәсімдеу стилі – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

- Назар аударыңыз! Әліпби тәртібімен авторлардың тегі көрсетіледі (аты-жөнінен кейін үтір бас әріптердің алдына қойылмайды); тегінен кейін дөңгелек жақшада басылымның шыққан жылы көрсетіледі, төртбұрышты жақшада атаудың ағылшын тіліне аудармасы көрсетіледі. Барлық сызықшалар мен қиғаш сызықтарды алып тастау керек (яғни бөлу белгілерін). Сілтеменің соңында егер дереккөз қазақ тілінде болса (in Kazakh), және егер дереккөз орыс тілінде болса (In Russian) және т.б. көрсетіледі.

Бұл бөлімде мыналарды ескеру қажет:

- негізгі ғылыми жарияланымдар, ғылымның осы саласында қолданылатын және автордың жұмысы негізделген озық зерттеу әдістері келтіріледі;

- шамадан тыс өзіңізге сілтеме жасаудан аулақ болыңыз;

- шетелдік авторлардың жарияланымдарына сілтемелер жасау ұсынылады;

- библиографиялық тізімде зерттеу тақырыбы бойынша танымал шетелдік ғалымдар жариялаған қазіргі заманғы ғылымға қатысты іргелі еңбектер болуы ұсынылады;

- әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы мәтінге сілтемелер сілтеменің ішінде жақтың ішінде бірінші авторы, шыққан жылы көрсетілген: бет(тер) саны көрсетілген. Мысалы, (Сыздық, 1991: 25). Егер әдебиеттер тізімінде бір автордың сол жылы жарияланған бірнеше жұмыстары болса, шыққан жылына «а», «б» әрпі және т.б. Мысалы, (Уәли, 2001а: 15), (Уәли, 2001б, 22).

- Әдебиеттер тізімі тек ғылыми индекстелетін басылымдардан (ғылыми журналдардағы мақалалар, ғылыми жинақтардағы мақалалар, ғылыми редакциясы мен рецензиясы бар электрондық деректер базасындағы мақалалар: монографиялар; ғылыми жинақтар; ғылыми редакциясы және ғылыми түсініктемелері бар әдеби басылымдар) тұруы тиіс екендігіне назар аударамыз. Егер әдебиеттер тізімінде көрсетілген басылымның DOI номері болса, міндетті түрде көрсетілуі керек.

- Дереккөздердің барлық басқа түрлері беттік автоматты ескертпелермен (ескертпелердің нөмірленуі әр бетте 1-ден басталуы керек) беріледі: диссертациялар, диссертациялардың авторефераттары, ғылыми редакциясы жоқ конференция материалдарының жинақтарындағы мақалалар (оның ішінде «мақалалар авторлық редакцияда жарияланады» деген белгісімен), БАҚ-тағы мақалалар (баспа және электрондық); әртүрлі басылымдардағы ресми құжаттардың мәтіндері (жарлықтар, бұйрықтар, қаулылар, бағдарламалар және т.б.), ұйымдардың ресми интернет-ресурстарында жарияланған құжаттар; әртүрлі жұмыстардың мәтіндері (көркем, публицистикалық); әлеуметтік желілердегі хабарламалар және т.б.

- Мұрағаттық құжаттардың шығыс деректерінің барлық қысқартулары үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). Олар әдебиеттер тізбесіне кірмейді.

Мақаланы рәсімдеу соңында мақаладағы барлық белгілерден кейін, әсіресе әдебиеттер тізімінде (нүктелер, үтірлер, сызықшалар, қос нүктелер, қиғаш сызықтар мен жақшалардан кейін) бос орындардың болуын тексеруді сұраймыз. Бүкіл мәтінді таңдаңыз. Қаріп түймесін басыңыз,

Құтты білік
Qutty Bilik
2025. Vol. 2, № 4.

24.12.2025 басуға жіберілді
25.12.2025 онлайн қолжетімді.

Авторларға арналған нұсқаулар, жариялау этикасы журнал сайтында берілген.

Редакцияның мекенжайы:

050040, Қазақстан, Алматы қ., Әл-Фараби даңғ., 71
Тел.: +7 707 993 38 27. **E-mail:** inbox@quttybilik.com
web-site: www.quttybilik.com

Меншік иесі: «Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі»
қоғамдық бірлестігі.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінде
тіркелген. 25.09.2024 ж. № KZ57VPY00102017 – тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі – жылына 4 рет.

© Қазақ тілі оқытушыларының халықаралық бірлестігі